МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

ЛЮБАШЕНКО В'ячеслав Ігорович

УДК 341.231.14

КОНЦЕПЦІЯ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ» ЯК ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Спеціальність: 12.00.11 – міжнародне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
ПАШКОВСЬКИЙ Микола Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2017

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕННЬ 3
ВСТУП 5
РОЗДІЛ І. ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ» 14
1.1 Концепція гуманітарної інтервенції як предтеча концепції «обов'язок захищати» 14
1.2 Розвиток та сучасний стан концепції «обов'язок захищати» 26
Висновки до розділу 1. 52
РОЗДІЛ ІІ. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ПРИРОДА КОНЦЕПЦІЇ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ» 55
2.1. Концепція «обов'язок захищати» у сучасному міжнародному праві 55
2.2. Об'єктна та суб'єктна сфери застосування концепції «обов'язок захищати» та її функції 83
2.3. Позиції держав щодо юридичної сили концепції «обов'язку захищати» . 95
Висновки до розділу 2. 119
РОЗДІЛ ІІІ. ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНЦЕПЦІЇ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ» 122
3.1. Обов'язок держави захищати власне населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності 122
3.2. Обов'язок міжнародного співтовариства попереджати геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності 143
3.3. Обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на невиконання державою свого обов'язку захищати населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності 164
3.4. Обов'язок міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну країну 193
Висновки до розділу 3. 210
ВИСНОВКИ 214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 220

СПИСОК СКОРОЧЕННЬ

Африканський Союз	АС
Високий комісар з питань національних меншин ОБСЄ	Комісар
Генеральна Асамблея ООН	ГА ООН або ГА
Геноцид, етнічні чистки, військові злочини та злочини проти людяності	Масові злодіяння або чотири злочини
Доповідь Генерального секретаря ООН «Обов'язок захищати: відповідальність держав та попередження» від 11 вересня 2013 року	Доповідь 2013 року
Доповідь Генерального секретаря ООН «Реалізація обов'язку захищати» від 12 січня 2009 року	Доповідь 2009 року
Доповідь Міжнародної комісії з питань втручання та державного суверенітету «Обов'язок захищати» 2001 року	Доповідь 2001 року
Економічна спільнота західно-африканських держав	ЕКОВАС
Європейський Союз	ЄС
Кримінальний кодекс України	КК України
Ліга Арабських Держав	ЛАД
Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету	Міжнародна комісія

Міжнародний комітет Червоного Хреста	МКЧХ
Міжнародний кримінальний суд	МКС
Організація з безпеки та співробітництва в Європі	ОБСЄ
Південно-Африканська республіка	ПАР
Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року (резолюція ГА ООН 60/1 від 16 вересня 2005 року)	Підсумковий документ
Рада Безпеки ООН	РБ ООН або РБ
Сиракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1984 року	Сиракузькі принципи

ВСТУП

Актуальність теми. Реалізація принципу поваги прав людини і основоположних свобод спричинила дискурс щодо створення та функціонування міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, особливо у разі масових та грубих порушень прав людини.

Одним з них стала концепція гуманітарної інтервенції, застосування якої у XX столітті дискредитувало її, породивши нові практичні проблеми для суверенітету держав, що й призвело до формування нового механізму реагування міжнародного співтовариства на масові порушення прав людини – концепції «обов'язок захищати», яка передбачає, насамперед, обов'язок кожної держави захищати власне населення від масових та грубих порушень прав людини, а вже потім – обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на такі порушення, у т.ч. з застосуванням збройної сили. Важливе значення має дотримання балансу між допустимістю втручання на основі принципу поваги прав людини і основоположних свобод і дотримання інших основних принципів міжнародного права: невтручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції держави, суверенної рівності держав і т.д. У сучасних умовах швидкого розвитку концепції «обов'язок захищати» виникають нові питання, пов'язані з конкретизацією змісту окремих її елементів, уточненням меж застосування концепції та інших аспектів, тому актуальним є розгляд концепції «обов'язок захищати» з міжнародно-правової позиції.

Розуміння правової природи та змісту концепції «обов'язок захищати» має важливе значення для захисту національних інтересів України в умовах агресії та спроб обґрунтування окремими представниками РФ (С.В. Лавровим, О.К. Лукашевічем та ін.) дій Росії щодо окупації Криму та війни на сході України формулюваннями, схожими на ті, що використовуються в концепції «обов'язок захищати», так само як і обґрунтування (зокрема, В.Д. Зорькіним) необхідності застосування примусових механізмів у рамках концепції до України.

Серед вітчизняних учених проблематика концепції «обов'язок захищати» лише стає предметом широкого доктринального обговорення. Окремі аспекти концепції «обов'язок захищати» та її елементи розглядали Д.С. Герасименко, Д.О. Коваль, І.І. Лукашук, О.О. Мережко, В.І. Мотиль, О.А. Назаренко, М.І. Неліп, Л.В. Пастухова, Г.О. Христова, Ю.В. Чайковський, А.П. Шуміленко. Більш системний підхід щодо концепції «обов'язок захищати» було запроваджено у досліджені В.В. Власюка, однак поза увагою залишилися такі важливі аспекти концепції як, наприклад, суб'єкт застосування, функції концепції, зміст первинного обов'язку держави захищати власне населення, роль Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) у реалізації концепції та ін.

Більшого розкриття тематика концепції «обов'язок захищати» знайшла в працях таких закордонних учених, як: С. Адамс (S. Adams), Л. Арбор (L. Arbour), Дж. Арнтц (J. Arntz), О. Бакінер (O. Bakiner), А.Л. Баннон (A.L. Bannon), А. Белламі (A.J. Bellamy), А. Бренч (A. Branch), М. Брозіг (M. Brosig), А. де Вааль (A. De Waal), П.Д. Вільямс (P.D. Williams), Т.Г. Вейсс (T.G. Weiss), Дж. Вонг (J. Wong), А. Галлахер (A. Gallagher), А. Гарвуд-Говерс (A. Garwood-Gowers), П. Гілпольд (P. Hilpold), М. Готвальд (M. Gottwald), Дж.Е. Девіс (J.E. Davis), А.-М. Джадсон (A.-M. Judson), С.А.Дж. Джарвис (S.A.J. Jarwis), Г. Іванс (G. Evans), М. Керстен (M. Kersten), Б. Кіоко (B. Kioko), М.Г. Коен (M.G. Kohen), Н. Крьослі (N. Crossley), Д. Кувалі (D. Kuwali), Р.Х. Купер (R.H. Cooper), Дж.В. Кьохлер (J.V. Kohler), В. Мегнюсон (W. Magnuson), К. Мілс (K. Mills), В.П. Нанда (V.P. Nanda), Е. Ньюман (E. Newman), А. Орфорд (A. Orford), Дж. Паттісон (J. Pattison), А. Пітерс (A. Peters), Т. Рейнольд (T. Reinold), Ф. Ротман (P. Rotmann), Дж. Саркін (J. Sarkin), К. Стан (C. Stahn), Р. Такур (R. Thakur), Ю. Хаак (J. Haacke), А. Хеїр (A. Hehir), Дж. Хонна (J. Honna), Н. Хітоші (N. Hitoshi), Е. Штраус (E. Strauss) та ін. Однак більшість зі вказаних дослідників розглядають концепцію «обов'язок захищати», передусім, з політико-морального погляду, не приділяючи належної уваги її міжнародно-правовій складовій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до плану наукових досліджень «Прогресивний розвиток міжнародного права в умовах глобалізації правового простору» і є складовою загальної теми науково-дослідницької роботи університету «Традиції і новації у сучасній українській державності» (державний реєстраційний номер 01106U004970).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні змісту та закономірностей розвитку й особливостей реалізації концепції «обов'язок захищати» як гарантії захисту основоположних прав людини у міжнародному праві.

Для досягнення поставленої мети визначені такі завдання:

розглянути передумови виникнення (у тому числі еволюцію її предтечі – гуманітарної інтервенції) та генезу концепції «обов'язок захищати»;

систематизувати доктринальні погляди щодо правової природи концепції «обов'язок захищати» та з'ясувати її юридичний зміст;

проаналізувати позиції міжнародних організацій, інституцій та держав (у тому числі України) щодо концепції та її головних елементів задля визначення місця концепції в міжнародному праві;

співвіднести права людини в міжнародному праві з концепцією «обов'язок захищати» задля винайдення нормативного розуміння концепції в контексті захисту прав людини;

визначити місце та співвідношення концепції «обов'язок захищати» з іншими міжнародно-правовими концепціями (концепцією захисту цивільних, концепцією *human security*);

встановити об'єктну та суб'єктну сфери концепції «обов'язок захищати», її функціональні характеристики;

проаналізувати основні міжнародно-правові характеристики елементів концепції «обов'язок захищати»;

з’ясувати роль і функції МКС у формуванні концепції «обов’язок захищати»;

здійснити юридико-лінгвістичний аналіз щодо правильного перекладу з англійської на українську назви концепції (англ.: *Responsibility to Protect*).

Об’єктом дослідження є міжнародно-правові інструменти (механізми) реагування міжнародних акторів на масові грубі порушення прав людини чи загрозу таких порушень.

Предметом дослідження є концепція «обов’язок захищати» як гарантія захисту основоположних прав людини в міжнародному праві.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних підходів і методів, що дозволило повно розкрити зміст концепції «обов’язок захищати» та її зв’язок з іншими міжнародно-правовими явищами з урахуванням сучасної доктрини та практики міжнародного права.

Підґрунтям наукового аналізу в усіх розділах проведеного дослідження став діалектичний метод, завдяки якому висвітлено особливості нормативного регулювання концепції «обов’язок захищати» та її реалізації, проаналізовано зв’язок концепції з іншими правовими явищами (рр. 1-3). Цивілізаційний та аксіологічний підходи дозволили виділити основи концепції «обов’язок захищати» у різних правових системах (р. 1-2). Історико-правовий підхід дозволив простежити еволюцію концепції «обов’язок захищати» та її окремих елементів, обґрунтувати висновок про її еволюційний зв’язок з концепцією гуманітарної інтервенції (рр. 1; 3). Концептуально-компаративістський підхід дозволив цілісно охарактеризувати особливості реалізації концепції «обов’язок захищати» на національному рівні (р. 2) та на рівні міжнародних організацій (р. 1). Логічний метод та його основні прийоми дозволили проаналізувати основи концепції та її елементи (рр. 2-3); функціональний метод використано при формулюванні інструментарію концепції «обов’язок захищати» (р. 3). Формально-юридичний метод був використаний для розрізнення юридичних і політичних елементів концепції (р. 3). Прогностичний метод дозволив

встановити окремі тенденції розвитку концепції «обов'язок захищати» в цілому й окремих її елементів (р. 1; 3), виявити окремі аспекти, які потребують нагальної уваги з боку міжнародного співтовариства для подальшого ефективного використання концепції (р. 3).

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі філософії, загальної теорії держави і права, теорії міжнародного права та міжнародних відносин, інших галузевих наук: Е.Х. де Аречаги, І.П. Блищенка, М.В. Буроменського, В.А. Василенка, П. Гаети (P. Gaeta), В.Н. Денисова, А.І. Дмитрієва, О.В. Задорожнього, І. Канта, А. Касезе (A. Cassese), К. Крісті, Д. Корфа (D. Korff), О.А. Лукашевої, І.І. Лукашука, О.О. Мережка, Т. Муріті (T. Murithi), В.М. Репецького, Ю.О. Решетова, В.М. Русінової, М.М. Солнцевої, М.О. Ушакова та ін.

Нормативну та емпіричну основу дослідження становлять міжнародно-правові акти, міжнародно-правові звичаї, внутрішньодержавні правові та політичні акти, рішення міжнародних судів.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній науці міжнародного права комплексним монографічним дослідженням, у якому цілісно досліджена концепція «обов'язок захищати» як гарантія захисту основоположних прав людини в міжнародному праві. Новизна дослідження міститься у таких результатах, висновках і пропозиціях:

уперше:

визначено дуалістичну природу концепції «обов'язок захищати», яка носить політико-правовий характер та відображена у політичних та міжнародно-правових нормах, що складають її нормативний зміст та виокремлені у самостійний інститут міжнародного права *in statu nascendi;*

встановлено екстратериторіальний характер первинного обов'язку держави захищати населення при здійсненні державою ефективного контролю над діями місцевої влади на території іншої держави та/або існування вирішального впливу на такі дії;

виокремлено принцип пропорційності при втручанні міжнародного співтовариства у ситуацію, пов'язану з порушенням прав людини *ad extra* чи загрозою такого порушення на території, що знаходиться під юрисдикцією конкретної держави, що має на меті визначення засобу, ступеня та оперативності такого втручання для захисту такої держави від надмірного втручання;

сформульовані принципи обов'язку міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну країну як четвертого компонента – стовпа концепції: цілісності охоплення, найбільш ефективного суб'єкту відновлення, ефективності присутності та підзвітності;

встановлено, що позиція України щодо «обов'язку захищати» полягає у визнанні концепції «обов'язок захищати» як однієї з концепцій розвитку міжнародного права, що перебуває на стадії обговорення з метою її трансформації у сталу норму міжнародного права;

удосконалено:

виокремлення позитивної й негативної складової первинного обов'язку держави захищати власне населення від порушення прав людини *ad extra* (на відміну від позитивної природи обов'язків міжнародного співтовариства);

положення про те, що суб'єктами реалізації концепції «обов'язок захищати» є держави та міжнародне співтовариство (суб'єкти міжнародного права, об'єднані спільним інтересом з попередження або припинення порушень прав людини *ad extra*), яке шляхом агентування (передачі повноважень та прийняття таких повноважень іншими суб'єктами – агентами) виконує обов'язки, що складають зміст концепції, через визначених суб'єктів, функції яких у різних стовпах концепції різняться;

періодизацію розвитку концепції «обов'язок захищати» через виокремлення трьох етапів: (1) формування окремих елементів майбутньої концепції «обов'язок захищати» (з XIX ст. до 2000 р.); (2) формування головних правових характеристик «обов'язку захищати» (2000-2005 р.р.); (3)

формування правового режиму реалізації «обов'язку захищати» (2005 р. – до сьогодення);

підхід щодо головних критеріїв аналізу «явної неспроможності» (англ.: *manifest failing*) держави захищати населення в межах «обов'язку захищати», до яких віднесено: (1) наміри уряду та (2) ступінь ескалації конфлікту;

аргументацію щодо включення до структури «обов'язку захищати» четвертого компонента (стовпа) – обов'язку відновлювати – через обґрунтування його значення для правової цілісності та послідовності концепції «обов'язок захищати» та неможливості реалізації мети концепції на практиці без обов'язку відновлювати;

твердження про важливість координації між міжнародними організаціями при реалізації концепції «обов'язок захищати»; виявлено необхідність юридичного закріплення двосторонньої координації дій, пов'язаних з введенням санкцій у межах «обов'язку реагувати», та запровадження механізму винесення міжнародним організаціями рекомендацій до держав-донорів щодо засобів економічного впливу з їхнього боку на держави, в яких конфліктні ситуації підпадають під об'єктну сферу «обов'язку захищати»;

положення про необхідність введення механізму контролю за здійсненням військової акції в межах концепції шляхом запровадження в практиці ООН періодичного або за вимогою РБ чи ГА ООН звітування перед РБ ООН щодо виконання мандату державою, що здійснює військову операцію;

набули подальшого розвитку:

уявлення про еволюційний характер концепції «обов'язок захищати» та підґрунтя для її формування, яким є критика концепції гуманітарної інтервенції, зокрема, питання про виділення права втручатися військовими силами у державу-порушника прав людини *ad extra* та питання про необхідність авторизації військової акції з гуманітарною метою;

положення про об'єктну сферу застосування концепції «обов'язок захищати», яка обмежується лише порушеннями прав людини *ad extra*, які

проявляються в геноциді, етнічних чистках, воєнних злочинах та злочинах проти людяності;

уявлення про детальний зміст кожного з чотирьох компонентів (стовпів) концепції «обов'язок захищати»: (1) обов'язку (первинний обов'язок в концепції) кожної держави захищати власне населення від порушень прав людини *ad extra*; (2) обов'язку міжнародного співтовариства попереджати порушення прав людини *ad extra*; (3) обов'язку міжнародного співтовариства реагувати на порушення прав людини *ad extra*; та (4) обов'язку міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну державу.

Практичне значення дослідження. Одержані результати дослідження мають як теоретичне, так і практичне значення. Вони можуть бути використані у: *науково-дослідній сфері:* як підґрунтя для подальших наукових досліджень концепції «обов'язок захищати»; при дослідженні сфери міжнародної безпеки та права прав людини, також як і інших галузей міжнародного права; *нормотворчій та правозастосовній діяльності:* для вдосконалення міжнародно-правових актів, зокрема, актів ООН, спрямованих на реформування РБ ООН, у діяльності державних органів зовнішньополітичного спрямування; *навчально-методичному процесі:* при розробці та викладанні навчальних курсів «Міжнародне право», «Міжнародне право прав людини» та «Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях».

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного права та міжнародних відносин НУ «ОЮА», а також були представлені на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, форумах та симпозіумах, серед яких: Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського (м. Одеса, 8-9 листопада 2013 р.), міжнародна науково-практична конференція, присвячена ювілею академіка С. В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.), міжнародна науково-практична конференція «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 6-7 лютого 2015 р.), міжнародний

молодіжний науковий форум «Ломоносов-2015» (м. Москва, 13-17 квітня 2015 р.), міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.), міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 22 травня 2015 р.), ІІ міжнародна науково-практична конференція «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.), міжнародний науково-практичний симпозіум «Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми» (м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 р.) та ін.

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображені у 23 публікаціях, серед яких 9 статей у наукових фахових періодичних виданнях, з яких 4 статті – у іноземних виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі списку скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на дев’ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 263 сторінки, з яких основного тексту 217 сторінок. Список використаних джерел займає 43 сторінки, та нараховує 387 найменування.

РОЗДІЛ І. ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ»

1.1 Концепція гуманітарної інтервенції як предтеча концепції «обов'язок захищати»

Концепція «обов'язок захищати» повноцінно оформилась на початку XXI сторіччя, однак становлення концепції як новітнього механізму забезпечення поваги до прав людини тісно пов'язано з кризою іншої концепції – гуманітарної інтервенції, яка є предтечею «обов'язку захищати». Як слушно зазначає А. Орфорд, «…концепція «обов'язок захищати» повинна розглядатись взаємопов'язано із практиками захисту, які виникли в ранні роки деколонізації» [273, с. 32], розуміючи під такими практиками як гуманітарну інтервенцію, так і практики попередження конфліктів. Розвиваючись у безпосередньому зв'язку з концепцією гуманітарної інтервенції, основні елементи «обов'язку захищати» набули різноманітних специфічних рис в міжнародному праві ще до появи «обов'язку захищати» у вигляді систематизованого проекту.

До концепції гуманітарної інтервенції звертались такі авторитетні юристи-міжнародники, як Х. де Аречага, К. Фабіан (K. Fabian), М. Фіннемор (M. Finnemore), В. А. Карташкін, І.І. Лукашук, О.О. Мережко, М.І. Неліп, А. Орфорд (A. Orford), Р. Паріс (R. Paris), Б. Т. Сіболт (B. T. Seybolt), Б. Сімс (B. Simms), Д. Дж. Б. Трім (D. J. B. Trim), Ф. Тісон (F. Teson) та М. Уолцер (M. Walzer) та інші. Вказані вчені говорять про гуманітарну інтервенцію, головним чином, як про військову інтервенцію з метою захисту населення (виділяючи військове втручання головною, а іноді й єдиною складовою концепції).

Взагалі, військова інтервенція (від лат.: *interventio* – втручання) є насильним збройним втручанням однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави [110, с. 37], та може набувати різних форм у залежності від різних чинників, зокрема сформованої мети втручання – *jus ad bellum.* Військове втручання зі стародавніх часів було одним із головних інструментів зовнішньої політики держави (наприклад, С. Честерман говорить про існування

гуманітарної інтервенції як особливої форми військового втручання, принаймні, з часів Гуго Гроція [144, с. 14]). Починаючи з XIX сторіччя у практиці держав активно почала використовуватись концепція гуманітарної інтервенції (як окрема форма *just war*), тобто такої військової інтервенції, яка має на меті гуманні цілі захисту народу, населення держави чи окремої групи населення; вона застосовувалась у міжнародній політиці *inter alia* у випадках порушення основоположних прав людини [201, с. 168].

Питання формування та становлення концепції гуманітарної інтервенції (історичні аспекти) ґрунтовно були розглянуті в роботі М.І. Неліпа та О.О. Мережка «Силовий захист прав людини. Питання легітимності в сучасному міжнародному праві» [77, с. 13-30]. Взагалі, більшість вчених притримуються погляду, що в історії гуманітарної інтервенції треба вирізняти два періоди: перший – з XIX сторіччя до Другої світової війни; другий – після Другої світової війни до сьогодення. Переломним моментом в історії гуманітарної інтервенції виділяють прийняття Статут ООН, який обмежив застосування сили у міжнародних зносинах і, безперечно, вплинув на формулювання і практику застосування концепції [201, с. 168-171]. Одним із висновків дослідження М.І. Неліпа і О.О. Мережка, що має значення для цього дослідження, є те, що на початок XX сторіччя концепція гуманітарної інтервенції винайшла свої концептуальні межі, але як на той момент, так і в подальшому, не мала більш-менш орієнтовного змісту свого застосування ні в доктрині, ні на практиці. Таким чином, гуманітарну інтервенцію зазвичай розуміють в концептуальному (ідеалістичному) плані, а не як сформований комплекс усталених правил.

Особливо посиленого практичного та теоретичного розвитку концепція гуманітарної інтервенції зазнала після Другої світової війни, коли її застосування перестало бути прерогативою переважно європейських країн. Неоднозначно були сприйняті військові інтервенції в Корею, В'єтнам, Уганду, Іран, Конго, Бангладеш, Камбоджу, Гренаду, Панаму та інші країни. Проте саме за військових операцій, не авторизованих (або не санкціонованих) РБ ООН, але таких, що припинили масові злодіяння – інтервенції Індії у східному Пакистані

в 1971 році, операції В'єтнаму з повалення режиму Пол Пота у Кампучії та військової інтервенції Танзанії з повалення режиму Іді Аміна в Уганді в 1979 році, – гуманітарна інтервенція стає одним із засобів попередження масових злодіянь у випадках, коли міжнародне співтовариство (в особі ООН) є бездіяльним [314, с. 10]. На думку деяких вчених, після 1945 року мала місце така велика кількість військових інтервенцій в обхід ООН, що на даний час військове втручання у справи держави без санкції ООН стало міжнародним звичаєм, не говорячи вже про легітимність операції під егідою ООН [60, с. 48].

Ключовим дослідженням (після Другої світової війни) щодо гуманітарної інтервенції та питань щодо її легітимності стала робота Майкла Уолцера «Справедливі і несправедливі війни» 1977 року [375]. В ній автор аргументує положення про те, що загальна свобода та права людини мають більшу внутрішню цінність ніж державний суверенітет (підтверджуючи цю тезу практичними прикладами). Гуманітарна інтервенція, як зазначає дослідник, є виправданою коли є відповіддю (з розумним очікуванням успіху) на акти, що шокують моральну свідомість людства [375, с. 107]. Але автор присвячує велику частину своєї праці дослідженню того, що являє собою справедлива війна (*just cause*), та дуже мало приділяє уваги іншим питанням, які є суттєвими для концепції гуманітарної інтервенції (наприклад, проблемі того, як державі, що втручається, визначити можливість успіху військового втручання). Ця робота відображала погляди більшості «західних» дослідників концепції.

Радянська доктрина міжнародного права завжди була однозначно проти будь-якої інтервенції, включаючи гуманітарну [67] (проте відкидаючи з цього поняття інтервенції на запрошення «дружніх» соціалістичних країн). Професор І.І. Лукашук зазначав: «Нема сумнівів у незаконності гуманітарної інтервенції, що провадиться окремою державою на основі своїх власних уявлень про добро і зло. Інша справа – інтервенція за рішенням ООН. Людство досягло такого рівня розвитку, коли воно не може бути бездіяльним перед обличчям збройного конфлікту, де б він не відбувався» [62, с. 184].

Після розпаду СРСР у Росії лише декілька вчених намагалися

обґрунтувати військову інтервенцію як міжнародно-правовий засіб [40; 46; 71]. Серед таких прихильників – І.П. Блищенко і М.М. Солнцева, – які наполягають на необхідності формування дієвого міжнародного механізму на основі концепції гуманітарної інтервенції, який би попередив зловживання військовими акціями та забезпечив би встановлення закону і справедливості [6, с. 132]. Взагалі, концепція гуманітарної інтервенції активно розвивалась та використовувалась західними країнами (США, Францією, Великобританією), що зумовило негативне відношення СРСР та країн соціалістичного блоку до такої практики. Сьогодні, негативне сприйняття гуманітарної інтервенції в межах міжнародного права є позицією багатьох урядів, у тому числі Росії [91], Китаю[285; 154, с. 220], держав ЛАГ [111] та Ірану[352].

З неоднозначних позицій щодо гуманітарної інтервенції виступив Міжнародний Комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ), який заявив, що не може вважати міжнародне гуманітарне право підставою для проведення військової інтервенції як відповіді на серйозні порушення його норм. Проте, констатуючи наявність військових інтервенцій, МКЧХ зазначив, що такі інтервенції мають провадитись з урахуванням положень та норм міжнародного гуманітарного права. Важливо, що МКЧХ також зазначив, що термін «гуманітарна інтервенція» підміняє собою інший термін – військова інтервенція, – тому доцільніше для означення цього явища використовувати термін «військова інтервенція як відповідь на серйозні порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права». В цьому плані також можна зазначити, що Ф. Тесон говорив, що слово «гуманітарна» несе як описовий зміст, так і нормативний – в сенсі володіння негативними юридичними та моральними якостями [331, с. 30]. Цікаво, що МКЧХ намагається зберегти нейтральність і неупередженість щодо позицій інших держав, говорячи лише, що «МКЧХ не виражає своєї думки щодо законності гуманітарних інтервенцій» [101, с. 280] і лише намагається конкретизувати умови проведення таких дій.

Розвиток концепції у 80-90-х роках минулого століття характеризувався різноманітністю поглядів, іноді протилежних, щодо природи гуманітарної

інтервенції та її основних елементів. Деякі вчені, наприклад, Р. Ліллих та Вед П. Нанда, намагалися вивести юридичні критерії правомірності гуманітарної інтервенції [242, с. 229; 261, с. 330], що стало одним із основних питань концепції у 1980-90-х роках. Навіть більше: у 1993 році деякі автори говорили про знаходження «нормативного консенсусу» щодо критеріїв правомірності проведення військового втручання у гуманітарних цілях [314, с. 11]. Головними критеріями виділяються: неминучість загрози фундаментальним правам людини (у формі геноциду та масових порушень прав людини; інтервенція має бути відповіддю на такі злочини); вичерпання альтернативних засобів захисту прав людини (доктрина, розроблена США в 1979 році під час конфлікту з Іраном, яка застосовувалась щодо односторонніх силових акцій [77, с. 37]); критерій пропорційності щодо застосування сили та впливу на владні структури; відносна незацікавленість держави або держав, які втручаються; інтервенція бажано повинна провадитись колективно, а не однією державою.

Схожою є позиція сучасного російського юриста-міжнародника В.А. Карташкіна, який теж намагається вивести критерії правомірності гуманітарної інтервенції [40]. Деякі з цих критеріїв знаходять своє продовження у Доповіді Міжнародної комісії 2001 року «Обов'язок захищати» (далі – Доповідь 2001 року) [344, с. 32-38]. Але в цілому треба зазначити, що більшість вчених у США та європейських державах відштовхуються в своїх дослідженнях від національної практики застосування концепції гуманітарної інтервенції та теоретично обґрунтовують її на основі політичної реакції держави щодо світових явищ. Вираженням цього стала поява у США концепції превентивного удару, яка допускає раннє військове втручання задля ефективного забезпечення припинення порушень прав людини [31, с. 30]. Тому гуманітарна інтервенція, багато в чому, ґрунтується на політичних міркуваннях більше, ніж на юридичних. Як слушно зазначив М. Фіннемор, «…правила щодо інтервенції у більшості, якщо не повністю, формуються діями могутніх держав, які дійсно мають можливість провадити інтервенцію» [180, с. 5]. Взагалі, нема єдності у питанні щодо законності гуманітарної інтервенції, не говорячи про розробку її

окремих елементів. Більшість вчених, наприклад Хіменес де Аречага, не визнають легітимність гуманітарної інтервенції, обґрунтовуючи це тим, що жодні військові дії не можуть бути правомірними лише з гуманітарних міркувань; гуманітарні міркування можуть бути лише пом'якшуючими обставинами [2, с. 143-144].

В 90-х роках минулого століття концепція гуманітарної інтервенції розвивалась з позицій лібералізму (можна констатувати політологічний характер дискурсу). Знаковим (якщо можна сказати – фінальним) виявом цього процесу є робота Роланда Паріса «В кінці війни: розбудова миру після громадянського конфлікту» [277], яка вийшла в 2004 році та є вираженням поглядів ліберального світу. В книзі автор зазначає, що шлях до ліберальних свобод демократії і ринку можливий лише через міжнародний протекторат, який спроможний встановити необхідні інституційні умови, які зможуть стабілізувати суспільство і не дадуть виникнути конфлікту. Тобто на «ліберальну» розвинену частину міжнародної спільноти лягає місія охорони, демократизації і розвитку суспільства до того часу, коли вже інші держави-члени міжнародної спільноти самі зможуть забезпечити «безпечне» управління своїх територій. Така позиція не витримала значної обґрунтованої критики. У реальному світі така «демократизація» і «лібералізація» були б прямим втручанням у внутрішні справи та суверенітет держав, що ділить світ на ліберальний і неліберальний; наш світ є більш комплексним і нестабільним, де інтервенції провадяться *ad hoc* і не включають в себе відповідальність ліберального демократичного світу [141, с. 25], на якій ґрунтується позиція Роланда Паріса.

Щодо думок сучасних вітчизняних вчених, треба зазначити, що концепція гуманітарної інтервенції не знаходить серед них вагомої підтримки. М.І. Неліп і О.О. Мережко зазначають, що гуманітарна інтервенція, яка здійснюється без санкції РБ ООН, суперечить основним принципам сучасного міжнародного права і становить реальну загрозу як мирним міждержавним відносинам, так і самим правам людини [77, с. 116]. В. Мотиль стосовно концепції «обов'язок

захищати» (яку він бачить як новий підхід до гуманітарної інтервенції) стверджує, що підтримка значною частиною міжнародного співтовариства збройних втручань з гуманітарних міркувань таких регіональних організацій, як НАТО, дає підстави вести мову про початок формування нової звичаєвої норми щодо права на неавторизовану гуманітарну інтервенцію в межах міжнародних організацій [74, с. 277]. Взагалі, для легітимізації гуманітарної інтервенції потрібна її авторизація (санкціонування) визнаною міжнародною інституцію, яка зможе обмежити її застосування лише для досягнення визначених гуманітарних цілей. Тобто, серед вчених існує загальновизнана думка, що гуманітарна інтервенція, аби бути легітимною, має бути авторизована (санкціонована) авторитетною міжнародною організацією (зазвичай, ООН).

Піддаючись критиці ще з часів свого виникнення, наприкінці XX століття концепція гуманітарної інтервенції зазнала ґрунтовної кризи. Головним елементом критики концепції гуманітарної інтервенції була невизначеність багатьох її елементів та, особливо, міжнародно-правової основи. Деякі автори, намагаючись ввести поняття гуманітарної інтервенції в межі міжнародно-правового поля, посилаються на Резолюцію РБ ООН S/RES/688 від 5 квітня 1991 року (щодо репресій в Іраку) [57, с. 92], але таке посилання не є юридично обґрунтованим, тому що резолюція не говорить про військову інтервенцію та не має посилань до дій у відповідності до Глави VII Статуту ООН.

Основою невизначеності концепції також були і є критерії правомірності військової акції (дії), які знаходять своє нормативне оформлення у доктринах (стратегіях, концепціях) безпеки (чи оборони) держав та документах міжнародних організацій (наприклад, деякі аспекти легітимності військових акцій можна знайти в Стратегічній концепції оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору «Активне залучення, сучасна оборона» [336], яка прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 року), але досі не сформовані в міжнародному праві. Окремим невизначеним питанням були строки та межі проведення військових інтервенцій. Важливим проявом недосконалості концепції гуманітарної

інтервенції в міжнародному праві є невизначеність самого поняття «гуманітарна інтервенція» та поняття «одностороння військова дія». Можна лише назвати визначення односторонньої дії, що надала Робоча група Комісії міжнародного права ООН: «односторонньою дією держави є заява, яка виражає волю чи згоду, якою держава претендує на створення, визнання, збереження чи зміну обставин або інших правових наслідків за міжнародним правом» [57, с. 103]. Але таке визначення лише у загальних рисах стосується гуманітарної інтервенції.

Ідея того, що міжнародне співтовариство має реагувати на порушення прав людини та впливати на такі процеси, застосовуючи *inter alia* військову інтервенцію, знайшла своє підтвердження в діяльності Генеральних секретарів ООН Бутроса Бутроса-Галі, Кофі Аннана та Пан Гі Муна. Після закінчення холодної війни захист прав людини стає головним обґрунтуванням військових інтервенцій (у доповнення до забезпечення внутрішньої безпеки держави). Але після невдалої операції у Сомалі та трагедії в Руанді концепція гуманітарної інтервенції повністю себе дискредитувала. У результаті виникла потреба переосмислення концепції гуманітарної інтервенції [151, с. 110]. Р. Тахур охарактеризував дилему, що склалась, трьома пунктами: (1) постійна повага до суверенітету іноді підіймає ризик співучасті в гуманітарних трагедіях; (2) аргумент щодо постійної авторизації РБ ООН міжнародної інтервенції може вилитись у ризик політичного паралічу порядку денного через пасивність чи апатію Ради загалом, або через негативну позицію окремих її членів, включаючи п’ятірку постійних, які можуть застосовувати право вето; (3) використовувати силу без авторизації РБ ООН значить порушувати міжнародне право та розхитувати світовий порядок, який базується на центральній ролі ООН як захисника мирного співіснування, і Ради Безпеки як захисника світового миру [218, с. 181].

Неоднозначне застосування гуманітарної інтервенції деякими державами призвело до негативного сприйняття концепції з боку інших держав, до її неоднозначного трактування. Однак масові порушення прав людини у світі

змусили залишити у центрі уваги використання військових інтервенцій, направлених на захист прав людини, що й надало поштовх до формування концепції «обов'язок захищати». Наприкінці минулого століття концепція гуманітарної інтервенції визнається застарілою та непрактичною. У 2001 році Міжнародна комісія з питань інтервенції та державного суверенітету формує нову концепцію – «обов'язок захищати». Метою Комісії було реформування концепції гуманітарної інтервенції, її переосмислення, видалення неоднозначних елементів та формування нового чіткого структурного комплексу. Саме тому концепція «обов'язок захищати» перейняла багато аспектів концепції гуманітарної інтервенції, переосмислила основні дискусійні питання та додала нові елементи.

На відміну від концепції гуманітарної інтервенції, концепція «обов'язок захищати» є структурно сформованою, вона заповнила прогалину між законністю (себто наявності юридичних підстав для військової акції) та узаконенням (під яким розуміється авторизація РБ ООН) гуманітарної інтервенції [339, с. 10].

«Обов'язок захищати» не виключив можливість застосування гуманітарної інтервенції – хоча обидві концепції використовують збройну інтервенцію, підстави, умови та порядок їх застосування різняться; підстави в «обов'язку захищати» чітко окреслені ситуаціями геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Гуманітарна інтервенція не стала частиною історії, її далі використовують політики задля відповіді на конкретні ворожі дії (наприклад, після хімічної атаки на населення біля Дамаску в Сирії в серпні 2013 року уряд Великої Британії в офіційній позиції визнав, що є всі підстави для початку військової акції згідно із доктриною гуманітарної інтервенції [165]). Як зазначає М. Джемісон, «у взаємозалежній глобальній спільноті концепція інтервенції з гуманітарних підстав не вмирає; скоріш вона залишається об'єктом напружених дебатів…» [216, с. 366].

Уявляється, що між концепціями «обов'язок захищати» та гуманітарної інтервенції існують зв'язки різного роду, і вони носять не лише темпоральний

(через хронологічну послідовність) характер. Зокрема, має місце еволюційний зв'язок через існування відповідного запиту від міжнародної спільноти, обумовленого кризою концепції гуманітарної інтервенції. Криза концепції гуманітарної інтервенції та її неоднозначне застосування державами призвело до формування концепції «обов'язок захищати», яка ввібрала в себе здобутки і критику концепції гуманітарної інтервенції. Як зазначив Джеймс Паттісон, «гуманітарна інтервенція є лише однією частиною доктрини «обов'язок захищати», але … вона все ж таки є частиною «обов'язку захищати» [279, с. 250]. Більш радикальну точку зору щодо зв'язку концепцій зайняв відомий антиінтервенціоніст Ноам Хомський: «обов'язок захищати … є лише розгалуженням [*sub-case*] права на гуманітарну інтервенцію, яке втрачає її сформовану частину: право на застосування військової сили без авторизації РБ» [152, с. 13].

Проте не можна погодитися з цією точкою зору, тому що «обов'язок захищати» є комплексним правовим явищем (частиною якого є військова інтервенція), значно ширшим ніж концепція гуманітарної інтервенції через більш широке коло засобів реагування на масові злодіяння.

Український дослідник В.В. Власюк визначає гуманітарну інтервенцію як центральний і базовий елемент у концепції «обов'язок захищати» [13, с. 209], приділяючи занадто велике значення інтервенції в концепції. Надалі він конкретизує, що під проводом «обов'язку захищати» наразі можлива лише авторизована колективна гуманітарна інтервенція. Твердження про необхідність авторизації в Підсумковому документі 2005 року автором сприймається швидше як «крок назад» порівняно з версію концепції в Доповіді Міжнародної комісії 2001 року: «…дозволяється лише авторизоване застосування сили, що, однак, не зовсім відповідає потребам цієї доктрини. Отже, є всі передумови сподіватися (чи, принаймні, допускати) її легалізацію у майбутньому як інституту, що відповідає сучасним потребам демократичного суспільства…» [13, с. 101]. Таке ототожнення концепції є не зовсім правильним з нашого погляду.

Якщо виходити з вищезазначеного пояснення МКЧХ [101], що термін «гуманітарна інтервенція» підміняє собою інший термін – військова інтервенція як відповідь на серйозні порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права, – тоді гуманітарна інтервенція в її окремому випадку (саме колективна й авторизована) може розглядатись як частина «обов'язку захищати». Але концепція гуманітарної інтервенції (саме в її концептуальному розумінні) якраз й була спрямована на уникнення механізму авторизації РБ ООН. Аналіз практики інтервенцій доводить відсутність необхідності авторизації (хоча й присутнє прагнення до такої за наявних обставин). Міжнародна комісія в своїй Доповіді 2001 року наголошує, що «обов'язок захищати» містить дуже суттєву реконцептуалізацію гуманітарної інтервенції, а сама концепція гуманітарної інтервенції не виправдала себе [344, с. 9], що підтверджує суттєву різницю між згаданими концепціями.

Таким чином, концепції пересікаються в окремій формі військової інтервенції – колективній авторизованій військовій інтервенції як відповіді на серйозні порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права. Для включення гуманітарної інтервенції в межи «обов'язку захищати» немає підстав, адже такий обов'язок не включає саму концепцію гуманітарної інтервенції, а застосовує її окремі доробки.

Міжнародне право прав людини є беззаперечним базисом для реалізації концепції гуманітарної інтервенції та концепції «обов'язок захищати», також як і безпосередньо для легітимізації військових акцій, що простежується в гуманітарних міркуваннях інтервенції. У міжнародному праві прав людини втілений своєрідний баланс інтересів між державами та інтересів держави і осіб, що знаходяться на її території та під її юрисдикцією. Держава несе зобов'язання не тільки перед іншими державами-учасниками того чи іншого міжнародного договору, але, можна сказати, й перед індивідами, пов'язаними з нею (своїми громадянами чи населенням). З метою забезпечення виконання цих зобов'язань в правозахисних договорах може бути присутнє пряме або непряме згадування про можливість застосування зовнішнього (для держави) правового

механізму або інструменту. Комітет з прав людини витлумачив право на життя, закріплене в статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, як таке, що містить зобов'язання держав вживати позитивні заходи для забезпечення реалізації цього права [49]. Таке зобов'язання породжує необхідний правовий елемент (який простежується між рядками) – міжнародний контроль за виконанням цього зобов'язання. Інші правозахисні інституції, зокрема Міжамериканський суд з прав людини і європейські інституції [236], дали таке ж тлумачення права на життя. Таким чином міжнародні інституції підкреслили, що стан прав людини в певній держави є об'єктом контролю з боку міжнародної спільноти (контроль є складовою «обов'язку захищати» у вигляді «обов'язку попереджати», та повністю відсутній в концепції гуманітарної інтервенції), що безпосереднім чином стосується питання державного суверенітету та його меж при порушенні державою прав людини.

Концепція гуманітарної інтервенції, так само як і концепція «обов'язок захищати», базується на розумінні суверенітету як дуалістичного обов'язку держави (внутрішнього та зовнішнього). Внутрішній обов'язок направлений на захист населення, зовнішній – на захист (як члена міжнародної спільноти) населення інших держав (детальніше – див. підрозділ 2.1.). Цікаво, що у XIX сторіччі практика гуманітарної інтервенції сприймалась саме як прояв державного суверенітету, а не тільки як незаконна форма втручання [338, с. 73]. На думку К. Томущата, «…можна передбачити виняткові ситуації, в яких відповідно до міжнародного права держава втрачає захист звичаєвих правил відносно недоторканості територіального суверенітету, тому що вона серйозно порушує свої елементарні обов'язки. Суверенітет становить собою функціональне право, метою якого є створення можливості державі щодо забезпечення миру та справедливості у межах своїх кордонів. Якщо держава не виконує обов'язки, беручи натомість участь у злочинній діяльності, тоді може настати крайня межа, за якою поведінка держави має бути позбавлена всілякого захисту, який звичайно надається суверенним діям» [371, с. 23]. Саме на такому

розумінні суверенітету будуються обидві концепції.

Концепція гуманітарної інтервенції порівняно з концепцією «обов'язок захищати» є інструментом більш політичним, ніж міжнародно-правовим, що й призвело до її значної критики (еволюційний характер зумовив також політологічний характер доктринального обговорення концепції «обов'язок захищати»).

Найбільший зв'язок концепцій проявляється у другому (за версією Доповіді 2001 року) стовпі «обов'язку захищати» (який йменується «обов'язком реагувати») – він безпосередньо стосується питання військового втручання, принципів, на яких воно має базуватися, легітимності та легальності таких дій. У формулюванні концепції «обов'язок захищати» військові дії постають як останній засіб реагування міжнародного співтовариства, що, на відміну від концепції гуманітарної інтервенції, звужує сферу їхнього застосування. Проте «обов'язок захищати», як зазначає Д. Амнеус, не змінює міжнародно-правові норми щодо застосування збройної сили, і тому не легалізує неавторизовану інтервенцію, тобто гуманітарну інтервенцію [209, с. 157].

Викладене дозволяє розуміти концепцію «обов'язок захищати» як принципове переосмислення гуманітарної інтервенції [239, с. 173] з метою гармонізації концепції з іншими нормами міжнародного права та посилення практичної значущості військових акцій як відповіді на порушення основоположних прав і свобод людини; переосмислення, яке полягає в тому, що концепція «обов'язок захищати» зробила рух від права військового втручання до відповідальності світового співтовариства.

1.2 Розвиток та сучасний стан концепції «обов'язок захищати»

В літературі з міжнародного права має місце плюралізм поглядів щодо природи концепції «обов'язок захищати» та її місця в міжнародному праві. Не існує єдиної точки зору і щодо витоків концепції, тому що структурно концепція складається з багатьох елементів, які існують доволі давно.

Концепція «обов'язок захищати» згадується в міжнародних документах; але відсутня й єдина точка зору щодо юридичної сили та сфери (об'єктної та суб'єктної) концепції. Як слушно зазначив Едвард Лак, «держави-члени ООН об'єдналися в підтримці цілей «обов'язку захищати», проте менше об'єднання виявилося в питанні їх здобуття» [251, с. 2].

Концепція «обов'язок захищати» використовує положення міжнародного гуманітарного права та інших галузей міжнародного права, тому й не дивно, що деякі дослідники говорять про те, що витоки концепції знаходяться, якнайменше, в XIX сторіччі [307, с. 27]. Анна Орфорд зазначає, що вже з XIII сторіччя постає питання необхідності дисциплінарних меж для поняття справедливої та обґрунтованої війни, яке було сформульовано у роботах юристів та філософів (наприклад, Канта) [274, с. 84]. Але справжній розвиток елементи, які комплексно складають концепцію «обов'язок захищати», отримали в рамках діяльності ООН. Аналізуючи великий прошарок історії, Орфорд приходить до висновку, що сьогодні концепція «обов'язок захищати» – це політико-правова концепція, яка намагається систематизувати, консолідувати та ввести в правовий вимір комплекс практики, розробленої ООН починаючи з кінця 1950-х років (велику увагу вона звертає на діяльність Генерального секретаря ООН Дага Хаммершьолда), що направлена на підтримку порядку та захист життя в деколонізованому світі [273, с. 1]. Така практика включає в себе велике коло елементів: від розслідування обставин, моніторингу та гуманітарної підтримки, до миротворчості та управління таборами біженців. Автор зазначає, що потреба дисциплінарних меж військової інтервенції ще гостріше проявилась на початку XXI століття; «концепція обов'язок захищати повинна розглядатись нормативно … у сенсі юридичної авторизації окремих видів практик, що застосовувалось ООН протягом декількох десятиріч» [272, с. 421]. Можна погодитись із Анною Орфорд, що саме потреба «дисциплінарних меж» стала тим чинником, що призвів до появи «обов'язку захищати».

Своє оформлення концепція «обов'язок захищати» отримує в XXI

сторіччі. У 2000 році канадським урядом під егідою ООН була заснована спеціальна міжнародна комісія – Міжнародна комісія з питань інтервенції та державного суверенітету (далі – Міжнародна комісія), до складу якої входили Гарет Іванс, Мохамед Сахнун, Жізель Коте-Харпер, Лі Гамільтон, Міхаель Ігнатьєф, Володимір Лукін, Клаус Науманн, Кіріл Рамафоса, Фідель Рамос, Корнеліо Соммаруга, Едуард Штейн і Рамеш Тахур. Члени Міжнародної комісії спробували проаналізувати існуючу практику гуманітарної інтервенції, її критику, проблемні питання, та вивести гуманітарну інтервенцію (у розумінні військової інтервенції від імені світового співтовариства) в правове русло. Комісія провела ряд зустрічей і «круглих столів» (більше 200), до обговорення були залучені фахівці. Комісії допомагав секретаріат, наданий канадським Міністерством закордонних справ, а також команда дослідників під сумісним керівництвом Станлейка Семкенга та Томаса В. Вейса [218, с. 183]. У грудні 2001 року Міжнародна комісія подає на розгляд Генеральному секретарю та державам-членам ООН доповідь «Обов'язок захищати» (англ.: *Responsibility to protect*) (далі – Доповідь 2001 року) [344]. Доповідь описувала політичні та правові складові концепції, та поділяла концепцію «обов'язок захищати» на три стовпи: обов'язок попереджати, обов'язок реагувати (у який входить військова інтервенція) та обов'язок відновлювати, які можна назвати хронологічними вимірами концепції.

Доповідь Міжнародної комісії визнала РБ ООН як бажаний орган (англ.: *right authority* – один із критеріїв можливості проведення військового втручання) для надання дозволу на застосування військової сили та визнала необхідність незастосування права вето у РБ у питаннях щодо концепції [344, с. 47-55, 74-75]. Проте Міжнародна комісія запропонувала й альтернативні варіанти надання мандату: надзвичайна спеціальна сесія ГА ООН у рамках резолюції «Об'єднання заради миру» (резолюція ГА ООН 377 (V) від 3 листопада 1950 року) та акція регіональної організації, за умови подальшої авторизації ООН [40, с. 53-54]. У доповіді знаходиться також попередження, що якщо РБ не зможе відреагувати на загрози, що виникають, тоді окремі держави

або коаліції можуть застосовувати акції [40, с. 55] (маються на увазі всі види перелічених у доповіді акцій, у тому числі і військові акції), що викликало деякі сумніви щодо ефективності нової концепції. Конкретно сформувавши структуру «обов'язку захищати», Доповідь Міжнародної комісії також не встановлювала конкретні випадки застосування концепції, широко використовуючи слова «масові злодіяння» (англ..: *mass atrocities*; т.зв. *just cause* – один із критеріїв можливості проведення військового втручання; про це див. підрозділ 3.3). Доповідь Міжнародної комісії викликала нову хвилю дискусій в міжнародних урядових та неурядових організаціях, університетах та наукових колах щодо попередження масових злодіянь та розробки інструментів такого попередження.

Наступним кроком розвитку концепції стала Доповідь 2004 року Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін (заснованої Кофі Аннаном у 2003 році) «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність» [119]. На групу, головою якої був призначений Анан Паньярачун, покладались завдання оцінки сучасних загроз міжнародному миру та безпеці та аналізу практики застосування існуючих стратегій та інститутів, за результатом якої група винесла рекомендації щодо укріплення системи ООН у справі колективної безпеки людства. Аналіз цією доповіді дозволяє зробити висновок, що на цей документ значно вплинула Доповідь Міжнародної комісії: багато разів у документі цитуються її положення [50, с. 54]. У доповіді, окрім іншого, Група високого рівня назвала «обов'язок захищати» «нормою, що формується», але не підтримала ентузіазму Міжнародної комісії щодо альтернативних варіантів надання дозволу на застосування військової сили, окрім РБ ООН [51, с. 66-68]. Група висунула основні критерії, які узаконюють право РБ ООН використовувати військову силу, включаючи такі, як: серйозність загрози, крайній засіб, а також пропорційність заходів у відповідь. Ці критерії Група не бажала використовувати для «узаконення» тієї чи іншої інтервенції. Вони були спрямовані на підвищення ефективності глобальної колективної системи безпеки. Вони були прямо адресовані Раді Безпеки ООН і сформульовані як

керівництво РБ при прийнятті рішення про застосування військових сил. Взагалі, Група високого рівня підтримала структуру і саму концепцію «обов'язок захищати», обмежуючи сферу застосування концепції випадками геноциду або інших масових злодіянь, етнічних чисток та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Певним кроком уперед була доповідь Генерального секретаря ООН «У більшій свободі: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх» 2005 року [90]. Головною зміною була зміна тематична. Обов'язок захищати не розглядався більше як сурогат гуманітарної інтервенції; в документі концепція представлена як стратегія, що спрямована на сприяння виконання зобов'язання всіх народів керуватись верховенством права і безпекою людини (англ.: *human security*). Загалом, ця доповідь не додала щось нового до розуміння концепції «обов'язок захищати» у порівнянні з Доповіддю Групи високого рівня 2004 року.

У підсумку, у вересні 2005 року на Всесвітньому саміті глав-держав ООН був прийнятий Підсумковий документ (резолюція ГА ООН 60/1 від 16 вересня 2005 року) [54] (далі – Підсумковий документ), в §§ 138-139 якого було підтверджено «зобов'язання захищати населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності». У Підсумковому документі концепція «обов'язок захищати» розглядається як сукупність обов'язків кожної суверенної держави і міжнародного співтовариства в цілому [83, с. 4]. На саміті яскраво проявились різні позиції держав щодо концепції. Деякі держави (Алжир, Білорусь, Куба, Єгипет, Іран, Пакистан, Росія, Венесуела) виказали занепокоєння щодо включення «обов'язку захищати» в підсумковий документ. Деякі делегації вважали, що концепція є лише відкритою для обговорення, інших занепокоїла юридична неґрунтовність концепції. Представник США Джон Р. Болтон у своєму листі підкреслив, що США не приймуть «зобов'язання ані ООН в цілому, ані РБ, ані окремих держав щодо військового втручання [*to intervene*] за міжнародним правом». Відповідно, делегація США запропонувала визначити «обов'язок захищати» у формі

«моральної відповідальності» міжнародного співтовариства «використовувати відповідні дипломатичні, економічні, гуманітарні та інші мирні заходи, включаючи заходи Глави VI і VIII Статуту для допомоги у захисті населення від масових вбивств» [248, с. 3]. Фінальний текст документу є узгодженим консенсусом позицій держав; він є сумішшю юридичного і політичного розуміння концепції та не конкретизує її детальний зміст.

Велике значення у Підсумковому документі приділяється попередженню згаданих злочинів: «це зобов'язання [захищати населення] включає в себе попередження таких злочинів, у тому числі підбурювання до них, шляхом прийняття відповідних і необхідних заходів». Документ визнав право авторизації військової сили лише за РБ ООН, зазначивши можливість взаємодії РБ із регіональним організаціями. На відміну від Доповіді Міжнародної комісії, Підсумковий документ чітко не визначив структуру концепції в її розподілі на три стовпи – обов'язок попереджати та обов'язок реагувати явно прослідковуються в тексті документу, проте непомітним залишається обов'язок відновлювати. Документ не приділяє багато уваги самій концепції: учасники заявили про підтримку принципів «обов'язку захищати» як найбільш прийнятних меж для профілактики масових злодіянь, але мали різні погляди щодо імплементації цих принципів [320]. Вони зазначили, що конкретний зміст «обов'язку захищати» перед його імплементацією повинен бути з'ясований у ході обговорень на рівні ГА ООН. Така позиція не дала змоги виокремити єдиний погляд серед держав щодо змісту концепції та її основних інструментів.

Резолюції РБ ООН 1674, 1706, 1755 (2006 року) стали першими зверненнями Ради Безпеки до концепції «обов'язок захищати». Так, Резолюція 1674 [55], «підтвердивши положення пунктів 138 і 139 Підсумкового документу Всесвітнього саміту ООН у відповідності із Главою VII Статуту» надала повноваження миротворчим військам ООН на розміщення сил у Дарфурі, Судані. Також, стосовно ситуації в Дарфурі, РБ провадив вироблену практикою політику (яка знайшла місце в «обов'язку попереджати») в резолюції 1590 від 24 березня 2005 року [356] (щодо заборони продажу озброєння в Судан) та 1593

від 31 березня 2005 року [358] (про передачу до МКС справи про порушення прав людини у Дарфурі), що треба розглядати як приклад реалізації «обов'язку реагувати» як складової частини концепції. Проте подальше прийняття деяких інших резолюцій РБ (наприклад, резолюції 1769, 1814, в яких обговорювались ситуації, які мають безпосереднє відношення до концепції «обов'язок захищати») без посилання на концепцію виявило небажання РБ ООН застосовувати концепцію без її обговорення у Генеральній Асамблеї.

У грудні 2007 року Генеральний секретар Пан Гі Мун (обраний на цю посаду 2006 року) призначає Едварда Лака своїм спеціальним радником з питань «обов'язку захищати». Починаючи з 2009 року концепція «обов'язок захищати» починає обговорюватися в ГА ООН, та щороку Генеральний секретар видає доповідь щодо винесеного на обговорення аспекту концепції. У 2009 році Генеральний секретар ООН видає доповідь «Реалізація обов'язку захищати» [16] (далі – Доповідь 2009 року), у якій він акцентує увагу на три пункти, які є найбільш суттєвими в реалізації концепції (пізніше, за аналогією з Доповіддю Міжнародної комісії, їх стали називати стовпами концепції):

1. держава несе головну відповідальність за захист населення від геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності, етнічних чисток і підбурювання до них;

2. міжнародне співтовариство зобов'язано всіляко сприяти виконанню державами цього обов'язку;

3. міжнародне співтовариство зобов'язано використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші засоби для захисту населення від вказаних злочинів. Якщо держава не в змозі захистити своє населення, міжнародне співтовариство повинно бути готовим здійснити колективні дії щодо захисту населення, відповідно до Статуту ООН.

Такий розподіл складових концепції дозволяє звернути увагу вчених та фахівців на розробку найбільш проблемних питань (другий пункт відповідає «обов'язку попереджати», третій – «обов'язку реагувати» у Доповіді 2001 року), проте повністю не зачіпає елементів третього стовпу концепції в редакції

Доповіді 2001 року – зобов'язання відновлювати. Взагалі, в ООН не обговорювався третій стовп концепції, більшою мірою тому, що він зачіпає внутрішньодержавні питання та засновується на існуючій практиці розбудови миру.

Подальшого розвитку концепція «обов'язок захищати» зазнала в щорічних (з 2009 року) доповідях Генерального Секретаря ООН: «Реалізація обов'язку захищати» [16], «Раннє попередження, оцінка і обов'язок захищати» [92], «Роль регіональних та субрегіональних угод в реалізації 'обов'язку захищати'» [104], «Обов'язок захищати: своєчасне та рішуче реагування» [82], «Обов'язок захищати: відповідальність держав та попередження» [81], «Здійснення нашої колективної відповідальності: міжнародна допомога і обов'язок захищати» [79], «Життєво важливе і тверде зобов'язання: реалізація відповідальності за захист» [30], «Мобілізація колективних дій: наступне десятиріччя обов'язку захищати» [70]. Доповіді Генерального Секретаря завжди є виявом обговорення концепції в межах ООН, але їх не можна розглядати як загальну позицію всіх держав-членів. Більшою мірою вони скеровують обговорення концепції у рамках ГА ООН. Також не треба забувати, що доповіді Генерального секретаря ООН не мають юридичної сили, але їх не можна обходити, адже вони «…є джерелом прогресивного розвитку міжнародного права у важливих сферах міжнародних відносин» [3, с. 3-4].

Після неоднозначного застосування Резолюції РБ ООН 1973, за якою РБ надавала мандат на військові дії у Лівії задля захисту цивільного населення, концепція стала піддаватися критиці. Проте розвиток «обов'язку захищати» та ситуація були такими, що «в березні 2011 року РБ ООН було легше виправдати застосування військової інтервенції для захисту цивільного населення, коли держава є винною у вбивствах в Лівії, ніж виправдати її відсутність» [374, с. 214]. Військове вторгнення в Лівію в 2011 році критикувалося більше за відсутність контролю за військовими діями з боку ООН, ніж за необхідність таких дій, але поставило концепцію «обов'язок захищати» в скрутне становище – застосування концепції не сприймалось багатьма як відповідь на масові

злодіяння, а скоріш як політичне рішення західних країн щодо уряду Лівії.

У 2011-2012 роках інтерактивний діалог в ГА ООН починається з обговорення центральної складової концепції – військової акції у випадку неефективності та неможливості застосування інших заходів. Ця дискусія проходила на тлі іншого конфлікту – громадянської війни в Сирії – тому держави дуже ретельно ставили окремі питання. Два проекти резолюцій РБ від 4 жовтня 2011 року [353] та 4 лютого 2012 року [354], якими передбачалося застосування концепції «обов'язок захищати» щодо Сирії, були заблоковані через вето Росії та Китаю (при утриманні країн БРІКС) [102]. Треба також наголосити, що позиція Ліги Арабських Держав (далі – ЛАД), на відміну від позиції щодо Лівії 2011 року, була спрямована на запобігання міжнародної військової інтервенції. Загалом, така ситуація стала прямим наслідком потенційного перевищення мандату РБ ООН в Лівії. Своєрідною відповіддю на цю ситуацію та критику лівійських подій стала бразильська ініціатива щодо реформування концепції – «відповідальність під час захисту» (англ.: *responsibility while protecting*) [247].

Основний сенс документу сформований в п. 11 Листа постійного представника Бразилії до ООН, в якому вказано, що міжнародне співтовариство при реалізації свого обов'язку захищати має виявляти більшу відповідальність під час захисту. Бразильська ініціатива пропонує розробляти механізми, які б утримали міжнародне співтовариство в майбутньому від ухвалення поспішних рішень про проведення військових акцій з метою захисту цивільного населення, а в разі прийняття останніх – спонукали б міжнародне співтовариство суворо дотримуватися меж концепції та мандату РБ ООН. Цей документ говорить про те, що попередження є найкращим засобом, застосування сили ж повинно мати місце лише в окремих випадках, після ретельної оцінки ситуації; більш того, звертається увага на відсутність механізмів підзвітності, контролю та тлумачення (виконання) мандату ООН, які повинні бути створені під наглядом РБ у межах ООН [247]. Але, незважаючи на недосконалість механізмів застосування концепції, бразильська ініціатива, як вказав Е. Ньюман, говорить

про те, що вони є єдиними законними засобами реалізації обов'язку захищати [346, с. 136]. Генеральний секретар ООН вітав бразильську ініціативу, сказавши, що вона «привернула значну увагу до себе з боку держав-членів, тому що міжнародне співтовариство прагне вдосконалити та визначити концепцію» у світлі лівійського втручання [82].

Після неодноразового блокування проектів резолюцій щодо Сирії, Китай в квітні 2012 року неофіційно висуває власну ініціативу щодо реформування концепції «обов'язок захищати» – «відповідальний захист» (англ.: *responsible protection*) [387]. Така ініціатива стала проявом необхідності доповнення та реформування концепції. Ініціатива посилює превентивний характер концепції, обмежуючи використання військової сили та поглиблюючи цілі такого використання (повинні бути використані всі можливі заходи, присутня пост-відповідальність держав, які втручаються), також посилювали концепцію запропоновані елементи контролю за військовими акціями з боку РБ.

Таким чином, після використання концепції в Лівії з'явилась потенціальна необхідність наявності механізмів контролю за діями військових сил, які реалізують мандат РБ. Ініціативи щодо покращення концепції спрямовані, передусім, на посилення контролю та ефективності військових операцій, але зазначається, що «первинними є превентивні аспекти» [385] концепції, при тому всі три стовпи концепції є рівними [342]. В останні роки деякий супротив концепції «обов'язок захищати» зменшився, але фундаментальне неузгодження того, що на практиці означає «обов'язок захищати», залишилось [259, с. 188]. Інтерактивна політико-правова дискусія щодо концепції в межах ООН продовжується й сьогодні.

Величезне значення має регіональне закріплення елементів концепції «обов'язок захищати». А. Вілліамс зазначає, що «обов'язок захищати» є принципом, що формується, і процес його формування відбувається на двох рівнях: міжнародному і регіональному [381, с. 33]. Значення регіонального розвитку концепції «обов'язок захищати» було підкреслено в третій Доповіді Генерального секретаря ООН Пан Гі Муну 2011 року «Роль регіональних та

субрегіональних угод у реалізації обов'язку захищати» [104]. Різний ступень закріплення концепція знайшла в багатьох організаціях (у більшості з них – щодо превентивного значення концепції та попереджувальних заходів), але найбільшого успіху цей процес досяг в ЄС та Африканському Союзі.

Європейські країни стали першовідкривачами у справі нормативного закріплення концепції. Перед Всесвітнім самітом 2005 року Рада Європейського Союзу на своєму зібранні 16-17 червня 2005 року підтвердила важливість закріплення концепції, яка мала бути імплементована РБ [369, с. 5]. Відображенням такої позиції стало майже одностайне відстоювання закріплення концепції «обов'язок захищати» під час Всесвітнього саміту 2005 року державами-членами Європейського Союзу (далі – ЄС) у Підсумковому документі. Одразу після появи концепції, Європейські інститути почали її згадувати та посилатися на неї у своїх документах. Серед них Європейський Парламент багато разів згадував концепцію «обов'язок захищати» у своїх резолюціях – найчастіше стосовно Бірми та ролі Китаю в Африці [369, с. 5]. Після декількох років дискусій в ЄС, Європейські Комісія, Рада та Парламент підтвердили свій намір застосовувати концепцію в Європейському консенсусі щодо гуманітарної допомоги, прийнятому в грудні 2007 року [172].

12-13 грудня 2003 року Європейською Радою була прийнята Європейська стратегія безпеки «Безпечна Європа в кращому світі» [120], яка провадила концептуальний механізм Спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Через чотири роки після її прийняття, в грудні 2008 року, виходить «Доповідь з імплементації Європейської стратегії безпеки: запроваджуючи безпеку у світі, який змінюється» [300], в якій дається оцінка імплементації стратегії на європейському рівні. У Доповіді зазначається, що «суверенні уряди повинні брати відповідальність за наслідки своїх дій і поділяти відповідальність за захист населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності» [300, с. 2]. Таке формулювання стало своєрідним підтвердженням наявності принципу «обов'язку захищати» та його звичаєвого характеру поміж європейськими державами. Взагалі, як влучно зазначає О.

Назаренко, «найбільш цінним внеском ЄС у R2P є ускладнений процес вступу до ЄС. Жорсткі «демократичні» критерії членства перешкоджають створенню умов, які могли б спричинити вчинення вказаних злочинів» [76, с. 162].

Треба наголосити, що все, що робиться ЄС у сфері безпеки, безпосередньо пов'язано з цілями ООН та провадиться на основі нормативних документів ООН [300, с. 2]. Насамперед, спільна підтримка концепції у межах ЄС як норми міжнародного права, просування її в межах ООН та її схвалення державами-членами ЄС ґрунтується на тому, що саме вони були ініціаторами дискусії щодо концепції «обов'язок захищати», як на регіональному, так і на глобальному рівні [195, с. 15]. Тому навіть в документах органів ЄС «обов'язок захищати» називається принципом ООН [301], що вказує на його відповідне тлумачення в межах ЄС.

Щодо розгляду концепції в межах Організації з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) треба наголосити, що незважаючи на величезну значущість питань стосовно захисту прав людини та концепції *human security* у дискусіях та документах ОБСЄ, практично у межах цієї організації не ведеться дискурсу щодо концепції «обов'язок захищати» [372, с. 5]. Але механізми, які складають перший стовп концепції у редакції Доповіді 2001 року (системи раннього попередження, моніторингу, превентивної дипломатії) розвивалися в ОБСЄ з початку її створення, та мають ефективну практику застосування. Концепція «обов'язок захищати» у Європі, зокрема у рамах ОБСЄ, розвивалась на тлі збройних конфліктів у Африці та була адресована не так на попередження злочинів в Європі, як в Африці та в інших країнах поза європейським континентом.

Тема попередження масових злочинів була завжди актуальною для африканського регіону. Загальновизнано, що Африка є територією, де військові конфлікти, як внутрішні, так і зовнішні, виникають найчастіше поміж всього світу. Саме тому під час заснування Африканського Союзу (далі – АС) питання їхнього попередження було наскрізним. У ст. 4 Установчого Акту Африканського Союзу [149] затверджено право АС втручатися у справи

держави-члена за рішенням Асамблеї у випадках серйозних обставин, а саме: воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності, так само, як і право держави-члена звернутися з проханням про втручання з боку АС для встановлення миру та безпеки. Як слушно зазначає Бен Кіоко, «створюючи АС, глави держав мали намір надати цій організації необхідні повноваження для здійснення втручання, якщо колись з'явиться привід ще одного геноциду, подібного руандійському» [234, с. 815]. Саме цим було обґрунтоване майже одностайне схвалення концепції африканськими країнами у Підсумковому документі. У березні того ж року на сьомому саміті АС була прийнята Спільна африканська позиція щодо запропонованої реформи ООН, яка більш відома під назвою Елзувінійський консенсус [337]. У документі виражається загальне погодження визначної ролі регіональних організацій у вирішенні конфліктних ситуацій, а також зазначається, що втручання регіональних організацій повинно відбуватися з санкції ООН, проте в окремих ситуаціях таке право може бути надано організаціям *ex post facto* за обставин, що потребують нагальних дій. Крім того, АС має доволі чітку та розгалужену архітектуру миру та безпеки, яка включає в себе багато елементів – Збори старійшин, Континентальну систему раннього попередження, Африканські резервні сили тощо. Така система є прямим втіленням концепції «обов'язок захищати», яка потребує подальшого вдосконалення задля її ефективності на африканському континенті.

Проте, як зазначає Адам Бренч, практика застосування концепції в Африці, а особливо її наслідки, «повинна дати паузу [для роздуму] тим, хто аргументує …, що обов'язок захищати повинен стати центральною нормою в конструкції африканської архітектури миру та безпеки» [259, с. 194]. Формуючись, насамперед, як відповідь на геноцид у Руанді, ця архітектура не врахувала багато практичних аспектів її реалізації. Африканська архітектура миру та безпеки постійно вдосконалюється, саме тому винайдення ефективних механізмів застосування концепції «обов'язок захищати» на африканському континенті дозволить створити дієву модель регіональної імплементації. Тим паче, як слушно зазначив Едвард Лак, «обов'язок захищати дійсно прийшов з

Африки та африканського досвіду» та виник «з ґрунту та души Африки» [382, с. 397]. На необхідності подальшого розвитку африканської архітектури миру та безпеки також настоює А. Ю. Клюня [47, с. 68].

Субрегіональні африканські організації також активно працюють над імплементацією концепції та покращенням стану регіональної безпеки на континенті шляхом імплементації окремих елементів та механізмів. У рамках Економічної спільноти західноафриканських держав (далі – ЕКОВАС) 1999 року був встановлений Механізм попередження, управління, вирішення конфліктів, будівництва миру та безпеки [289], який насамперед є механізмом попередження у межах концепції «обов'язок захищати». Механізм був підтверджений та дещо змінений 2001 року після затвердження Додаткового Протоколу щодо демократії та гарного керівництва [287]. У 2002 році подібний механізм був створений у Східно-Африканський Спільноті шляхом прийняття Протоколу [288], в якому зазначалося, що, насамперед, механізм створюється для запобігання порушення прав людини та має співпрацювати з іншими організаціями, насамперед, АС. Таким чином, концепція «обов'язок захищати» імплементується в африканську правову систему, як на регіональному, так і на субрегіональному рівні, в яких суттєва увага приділяється механізмам попередження. Проте говорити про високу ефективність таких механізмів на африканському континенті ще зарано.

Аналогічним чином продовжується доктринальна дискусія щодо концепції. Зазначені особливості формування концепту «обов'язку захищати» обумовили широку дискусію серед вчених-міжнародників.

До концепції «обов'язок захищати» зверталися такі авторитетні дослідники, як С. Адамс (S. Adams), Л. Арбор (L. Arbour), Дж. Арнтц (J. Arntz), С. Африка (S. Africa), Б.М. Ашавський, К.Г. Бадеску (C.G. Badescu), О. Бакінер (O. Bakiner), А.Л. Баннон (A.L. Bannon), А. Белламі (A.J. Bellamy), М.Е. Браун (M.E. Brown), С. Браун (S. Brown), А. Бренч (A. Branch), М. Брозіг (M. Brosig), А. де Вааль (A. De Waal), П.Д. Вільямс (P.D. Williams), С.Б. Волінг (C.B. Walling), Т.Г. Вейсс (T.G. Weiss), Дж. Вонг (J. Wong), А. Галлахер (A.

Gallagher), А. Гарвуд-Говерс (A. Garwood-Gowers), П. Гілпольд (P. Hilpold), Л. Гленвілль (L. Glanville), М. Готвальд (M. Gottwald), Дж. Гоффман (J. Hoffmann), Дж.Е. Девіс (J.E. Davis), Ф.М. Денг (F.M. Deng), А.-М. Джадсон (A.-M. Judson), С.А.Дж. Джарвис (S.A.J. Jarwis), К. Ейнлі (K. Ainley), Х. Ендеманн (H. Endemann), Ц.Г. Еспада (C.G. Espada), Г. Іванс (G. Evans), В.А. Карташкін, М. Керстен (M. Kersten), Б. Кіоко (B. Kioko), А.Ю. Клюня, М.Г. Коен (M.G. Kohen), Л.В. Корбут, Н. Крьослі (N. Crossley), Д. Кувалі (D. Kuwali), А.Ф. Купер (A.F. Cooper), Р.Х. Купер (R.H. Cooper), Дж.В. Кьохлер (J.V. Kohler), І. Масінгем (E. Massingham), В. Мегнюсон (W. Magnuson), К. Мілс (K. Mills), Дж. Муравчік (J. Muravchik), В.П. Нанда (V.P. Nanda), А. Ноллкаемпер (A. Nollkaemper), Е. Ньюман (E. Newman), А. Орфорд (A. Orford), Е. О'Шіа (E. O'Shea), Дж. Паттісон (J. Pattison), А. Пітерс (A. Peters), В.М. Рейзман (W.M. Reisman), Р. Рейке (R. Reike), Т. Рейнольд (T. Reinold), Ф. Ротман (P. Rotmann), К.Л. Сазонова, Дж. Саркін (J. Sarkin), Т.Б. Сіболт (T.B. Seybolt), К. Стан (C. Stahn), Р. Такур (R. Thakur), С. Тейт (S. Teitt), Д. Флек (D. Fleck), К. Фокареллі (C. Focarelli), Ю. Хаак (J. Haacke), А. Хехір (A. Hehir), Н. Хомскі (N. Chomsky), Дж. Хонна (J. Honna), Н. Хітоші (N. Hitoshi), Д. Чендлер (D. Chandler), С.К. Шарма (S.K. Sharma), Д. Шеффер (D. Scheffer), Е. Штраус (E. Strauss) та інші відомі правники.

Наукова дискусія щодо концепції «обов'язок захищати» ведеться навколо питань природи та юридичної сили концепції в наукових колах. Дискусійним також залишається питання щодо об'єктної сфери концепції (див. 2.1. «Об'єктна та суб'єктна сфери застосування концепції «обов'язок захищати», її функції»).

З одного боку, частина науковців стверджує, що «обов'язок захищати» становить нову норму міжнародного права, яка забезпечує підґрунтя для узаконення примусового втручання у внутрішні справи тих держав, які не бажають або неспроможні надавати захист своєму населенню від геноциду або масових злодіянь [129, с. 1158] (концепція спрямована на захист від чотирьох видів злочинів: геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти

людяності; далі – масові злодіяння або чотири злочини)[1]. Г. Іванс вважає, що нова концепція імплементується в практику різних держав та міжнародних організацій, зокрема це віддзеркалюється в практиці ООН та її органів. Г. Іванс стверджує, що після Всесвітнього саміту 2005 року та застосування «обов'язку захищати» на рівні ГА ООН «обов'язок захищати» став новою міжнародною нормою (нормою звичаєвого міжнародного права): новим стандартом поведінки, новою настановою для кожної держави [175, с. 36]. Схожою є думка Л.В. Павлової: «ухвалення Підсумкового документа 2005 року абсолютною більшістю голосів глав держав і урядів та схвалення його Радою Безпеки ООН можна вважати вираженням *opinio juris* міжнародної спільноти щодо визнання цього документа, включаючи концепцію «відповідальності за захист» [83, с. 5]. Можна не погодитися з такою точкою зору, тому що у вказаному випадку відсутній саме *opinio juris* – значне коло держав офіційно висловили свій намір не дотримуватися механізмів концепції (див. підрозділ 2.3).

Інші дослідники також оспорюють точку зору Г. Іванса. Більшість науковців погоджуються з тим, що «обов'язок захищати» ще не став юридичною нормою, оскільки не є чітким, а також не закріплений у міжнародно-правових актах [318, с. 101]. Як цілком слушно відзначає Е. Штраус, «обов'язок захищати» є скоріш необов'язковою рекомендацією державам-членам ООН, ніж юридичним приписом, оскільки присвячені «обов'язку захищати» резолюції ГА ООН не можуть створювати нові правові норми» [327, с. 320]. Рекомендаційний характер норми, передусім, базується на джерелах, в яких вона закріплюється – вони є нормами м'якого права. При цьому, як підкреслює Х.Е. Альварес, не слід зневажати небезпеку надання «обов'язку захищати» загальнообов'язковості, адже це розширюватиме коло потенційних підстав для втручання і вестиме до переосмислення суверенітету держав [215, с. 281]. К. Сазонова, спираючись на твердження В. Гаврилова,

[1] В цьому дослідженні не підіймається питання про виділення етнічних чисток як окремого міжнародного злочину. Автор розглядає етнічні чистки як складову геноциду, про що прямо говориться у ст. 11 Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього та ст. 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

стверджує, що концепція «не може бути позиціонована як нова юридична норма чи принцип. Це скоріш міждисциплінарна міжнародна «маршрутна карта», що обґрунтовує та визначає перелік дій, які держави і міжнародне співтовариство повинні здійснювати задля захисту мирного населення з опорою на існуючі юридичні й політичні принципи та норми» [106, с. 100]. Така точка зору ґрунтується на твердженні, що для припущення про те, що основи цієї концепції утвердилися як міжнародно-правовий звичай, немає жодної підстави. Тому не можна говорити і про існування якої-небудь однойменної з концепцією міжнародно-правової норми і тим більше принципу. На рекомендаційному характері концепції наполягає Б.М. Ашавський: «відношення до неї [концепції] кожною державою визначається індивідуально» [4]; також як і В.В. Власюк, говорячи, що «обов'язок захищати» «…нині існує у вигляді систематизації (за змістом) низки сучасних і визнаних багатьма державами принципів щодо недопущення гуманітарних катастроф на кшталт геноциду чи етнічних чисток, відображеної в кількох документах (за формою), що в кращому випадку мають силу м'якого права» [14, с. 73].

Доволі радикальною є думка К. Фокареллі, який стверджує, що «ніякої норми «обов'язку захищати», що формується (ані звичаєвої, ані природної) не існує, не говорячи вже про правило чи звід вже існуючих правил, що мають ефект змінювання юридичних наслідків на єдиній основі «обов'язку захищати» як основної доктрини. Навіть для «кодексу поведінки» [*guide to behavior*], як її іноді представляють, їй не вистачає точності» [182, с. 2]. Тобто, Фокареллі не визнає навіть малої юридичної значущості концепції «обов'язок захищати» і відмовляється розглядати її як міжнародно-правову концепцію.

На політичному характері «обов'язку захищати» наполягають Е. Лак [249] та інші науковці. Наприклад, Ричард Х. Купер та Дж. В. Кьохлер вважають, що «обов'язок захищати є політичною нормою, що … провадить базу для морального глобального впливу, який будує новий порядок речей» [150, с. 12]. Курт Мілс таким чином обґрунтовує політичний характер норми: «Обов'язок захищати» не є юридичною нормою. Він є заявою про наміри, хоча

точний характер і серйозність цього наміру знаходиться під питанням. Немає жодної міжнародної норми, яка б вимагала від суб'єктів захищати права людини військовими засобами, хоча нечіткі підтвердження цьому можна знайти в Конвенції про геноцид і численних заявах з боку офіційних осіб… І, він безпосередньо пов'язаний з більш формальним міжнародним правом прав людини, яке ставить поза законом більшість практик, які вимагають таке втручання. Таким чином, він являє собою моральне та політичне очікування на основі десятиліть розвитку прав людини і дипломатичних тверджень» [256, с. 9]. Вітчизняні дослідники Л. Пастухова та А. Шуміленко теж говорять про політичний характер норми «обов'язку захищати»: «…відповідальність із захисту – це політичне зобов'язання, частина якого ґрунтується на існуючих нормах міжнародного права» [84, с. 9].

Проте Томас Дж. Вейс та Рама Мані зауважують, що «обов'язок захищати має такий нормативний та оперативний потенціал також завдяки тому, що політичний бар'єр не є неможливо високим» [377, с. 225]. Вони справедливо зазначають, що захисники концепції не мають на меті зупинити усі конфлікти, що зараз є на планеті; «вони говорять про зменшення масових злодіянь як політичної публічної опції» [377, с. 226]. Дж. Хоффман та А. Нолкампер наголошують, що «обов'язок захищати є, головним чином, політичним принципом. Але … з часу прийняття масових злодіянь як його основи, обов'язок захищати має обов'язковий юридичний вимір» [209, с. 359]. Здається очевидним, що корні концепції лежать у політичному вимірі, але «обов'язок захищати» може мати ефективну практику реалізації лише як міжнародна правова настанова, тому що він встановлює саме правове зобов'язання захищати населення. Політична складова все одно залишається в концепції, але на другому плані; деякі елементи концепції (наприклад, критерії можливості військового втручання) направлені саме на подолання політичних недоліків концепції.

З іншого боку, Е. Петерс та Д. Шеффер переконані, що «обов'язок захищати» є юридичною нормою, що формується [309; 282, с. 26]. На думку С.

Зурека окремої уваги заслуговує можливість визначення «обов'язку захищати» як зобов'язання міжнародного співтовариства щодо запобігання найбільш серйозних міжнародних злочинів [240, с. 129]. Л.Б. де Шезурне, у свою чергу, відзначає, що «обов'язок захищати» є відображенням окремих основних принципів міжнародного права, що більше відображає сутність концепції та юридичну ґрунтовність [316, с. 109]. Аналогічним чином Г.О. Христова говорить про доктрину «R2P», як таку, що складається з політико-юридичних зобов'язань, «…які ґрунтуються на основних принципах міжнародного права та положеннях базових міжнародно-правових договорів у сфері прав людини» [117, с. 43]. Кожна з цих позицій відображає окремий міжнародно-правовий розріз сприйняття концепції, який спрямований на підтримання міжнародного миру та безпеки, проте говорити про формування дієвої норми міжнародного права (будь-то звичаєвої, чи такої, що виходить з основних принципів міжнародного права) ще зарано.

Концепція «обов'язок захищати» викликає в деяких вчених сумніви щодо її ефективності. Як слушно зазначає А. Хеїр, норми, що регулюють застосування сили і функціональну структуру ООН щодо цього питання, залишаються такими ж, як і були станом на 1991 рік [203, с. 263]. Він підкреслює, що, нажаль, багато вчених не розглядають способи вдосконалення та реформування саме правового механізму використання сили у межах Глави VII Статуту ООН, а лише формують новий структурний комплекс вже існуючих норм. А С. Честерман говорить, що потенціал «обов'язку захищати» лежить «не у формуванні нових прав чи обов'язків… [але] в ускладненні можливості [держав] робити незаконні речі або нічого не робити» [145, с. 282]. Тобто задля ефективного регулювання використання військових інтервенцій необхідна реформа (правова, політична, інституційна), як норм, що регулюють діяльність ООН в цій сфері, так і механізму реагування у межах ООН. Бразильська та китайська ініціатива показали, що концепцію треба реформувати та доповнювати новими елементами задля можливості її ефективного застосування на практиці. Саме поєднання ефективного

реформування норм і механізмів в цій сфері разом з розбудовою дієвого структурного комплексу зробить концепцію «обов'язок захищати» дійсно дієвою.

Алекс Дж. Белламі на питання про природу концепції відповідає по-своєму. Він пише, що всі злочини, які є підґрунтям для використання «обов'язку захищати», вже є заборонені міжнародним правом, тому держави повинні здійснювати свій «обов'язок захищати» через ООН; «обов'язок захищати» не є новим правовим принципом, скоріш політичним наміром ефективно застосовувати вже існуючі норми [131, с. 22]. Саме політичний вимір А. Дж. Белламі виділяє головним у конструкції концепції.

Взагалі, політизованість концепції є одним з її головних недоліків. Міжнародна комісія в своїй Доповіді 2001 року зазначала, що головною перепоною для повноцінного використання концепції є політична воля окремих країн до її використання. Науковцями здійснюються спроби подолати політизованість концепції, зокрема, шляхом включення до неї окремих критеріїв правомірності чи неправомірності застосування певних складових концепції, що деяким чином долає політичну складову [307, с. 18]. Але, наголошуючи на політичному характері концепції, зазначені вчені не пропонують дієвих механізмів введення концепції «обов'язок захищати» саме в міжнародно-правовий вимір, вважаючи це непотрібним. Треба розуміти, що концепція «обов'язок захищати» буде ефективною лише в тому випадку, коли вона буде взаємодіяти зі сучасним міжнародним правом та базуватися на принципах міжнародного права. Говорячи про концепцію як про політичне явище, вчені звужують її застосування лише до випадків військової інтервенції (більшою частиною тому, що більшість інших механізмів вже є визнаною частиною міжнародного права), відкидаючи інші дієві механізми. Тому, подолання політизованості концепції, винайдення інструментів (критеріїв чи принципів окремих дій, насамперед, військового втручання) для зменшення політичної складової є одним із пріоритетних завдань, що призведе до трансформації концепції у міжнародний правовий інститут, а «обов'язку

захищати» – в норму міжнародного права.

Серед дослідників також існує точка зору, згідно з якою «обов'язок захищати» є лише новою назвою гуманітарної інтервенції. Окрім вище згаданого Ноама Хомського, Дж. Муравчік говорить, що «найбільш підходящим ім'ям цієї концепції є гуманітарна інтервенція» та «в найбільш кращому випадку «обов'язок захищати» буде помилковим принципом моральної дії, тому що він не може бути застосовуваний [до всіх]» [258]. В.С. Котляр розглядає концепцію як проект кодексу проведення гуманітарних інтервенцій та стверджує, що Міжнародна комісія вивела в Доповіді 2001 року «доволі збалансовану концепцію гуманітарної інтервенції» [61, с. 33]. Проте навряд чи можна говорити про ототожнення цих двох концепцій: вони значно різняться (див. підрозділ 1.1.). «Обов'язок захищати» може бути застосований, та на окремих стадіях та в окремих випадках вже застосовується на практиці; посилання Дж. Муравчіка на неможливість застосування концепції до всіх держав (наводячи приклад Китаю) не зменшує цінність концепції для міжнародного співтовариства. Доволі схожий погляд мають А. Хеїр і Р. Мюррей, говорячи про те, що «обов'язок захищати є безперечно доктриною інтервенції, не дивлячись на те, що говорять найрозумніші захисники доктрини про попередження і нормативний розвиток» [202, с. 228]; проте бачення «обов'язку захищати» лише як приводу до військової інтервенції дуже звужує сферу його застосування. Концепція «обов'язок захищати» сформована так, щоб не тільки зберегти та захистити основні права людини, а й щоб попередити можливе військове втручання в державу.

Наразі продовжується доктринальна розробка концепції «обов'язок захищати». Наприклад, Курт Мілс у 2015 році запропонував об'єднати «обов'язок захищати» (розглядаючи його як продовження гуманітарної інтервенції) з іншими нормами міжнародного права, а саме з обов'язком кримінального переслідування та обов'язком «пом'якшувати» (англ.: *palliate*; тобто обов'язок міжнародного співтовариства надавати гуманітарну допомогу населенню). Таким чином, він об'єднав вказані елементи в єдиний принцип

обов'язку захищати, переслідувати та пом'якшувати, або *R2P*[3], який є реакцією міжнародного співтовариства на масові злодіяння [256, с. 1-2]. Але цей принцип не є єдиним цілим, а представляє собою три окремих відповідальності (або обов'язки), які об'єднуються у спільний глобальний режим захисту прав людини (більше з доктринального погляду захисту прав людини, ніж з практичного) для критичного аналізу конфліктних ситуацій,.

Отже, концепція «обов'язок захищати» залишається актуальним предметом наукових дискусій. Вийшовши з політичного виміру (що є наслідком політологічного характеру обговорення її предтечі – гуманітарної інтервенції), концепція «обов'язок захищати» знайшла юридичне закріплення в міжнародному праві. Проаналізувавши еволюцію становлення і розвитку «обов'язку захищати» треба визнати, що наразі є всі підстави стверджувати, що концепція є міжнародно-правовою нормою, що формується, про що свідчать безпосередні зв'язки концепції з сучасним міжнародним правом та її нормативізація.

Проведений аналіз еволюції концепції «обов'язок захищати» дозволяє зробити висновок про поступову нормативізацію[2] концепції, її поступовий перехід з виключно політичної площини, як стратегії реагування міжнародного співтовариства на масові злодіяння до комплексу норм «м'якого» і договірного права. Зазначені в цьому підрозділі документи (доповіді та Підсумковий документ) носять системоутворюючий характер оскільки «збирають до купи» в конкретний історичний момент розрізнені договірні норми в єдиний правовий комплекс, який можна визначити як нормативна політико-правова концепція. Уявляється можливим виокремлення трьох етапів розвитку «обов'язку захищати» в міжнародному праві: (1) формування окремих елементів майбутньої концепції «обов'язок захищати» (з XIX ст. до 2000р.); (2) етап

[2] Хоча термін «нормативізація» належить до політичної теорії, однак, на наш погляд, він точно описує стан формування концепції «обов'язок захищати». В політичному прогнозуванні під нормативізацією розуміють «процес упорядкування характеристик об'єкта, приведення їх в стан, що відповідає певним нормам, нормативам» [107, с. 381] або ж «процес становлення нормативним» [269].

формування норми «обов'язку захищати» (2000-2005 роки), який характеризується формуванням концепції на рівні фахівців; та (3) етап формування правового режиму реалізації «обов'язку захищати» (2005 рік – до сьогодення), який характеризується визначеністю головних характеристик концепції, її практичним застосуванням, але неузгодженістю важливих аспектів головних елементів, зокрема, військової інтервенції. Проте про формування концепції «обов'язок захищати» можна говорити лише починаючи з 2000 р. Протягом першого етапу формулювались основи концепції (об'єктна і суб'єктна сфери, коло засобів, що можуть використовуватись у межах концепції), які отримали остаточне закріплення у Підсумковому документі. Підсумковий документ став тим правовим актом, який оформив «дисциплінарні межі» військової інтервенції з гуманітарних міркувань, пошук яких здійснювався протягом першого етапу; у той час як протягом другого етапу здійснюється вдосконалення положень такої військової інтервенції.

Слідуючи за розвитком концепції, більшість вчених наразі визнає її міжнародно-правову природу, але й не заперечує її політичні елементи. Проте доктринальна єдність щодо юридичної сили концепції «обов'язок захищати» відсутня. Можна виділити такі головні точки зору щодо концепції у доктрині: (1) «обов'язок захищати» як обов'язкова норма міжнародного права; (2) «обов'язок захищати» як норма м'якого міжнародного права; (3) «обов'язок захищати» як політична концепція, яка не має юридичної сили; (4) «обов'язок захищати» як норма міжнародного права, що формується; (5) «обов'язок захищати» як нове найменування гуманітарної інтервенції. Розбіжності у поглядах вчених на концепцію «обов'язок захищати» не можуть заперечити той факт, що концепція використовує здобутки сучасного міжнародного права та засновується на визнаних нормах міжнародного права (детальніше про це див. Розділ 3).

За час свого існування концепція отримала декілька редакцій власної структури. У Доповіді 2001 року концепція «обов'язок захищати» складається з трьох основних компонентів (стовпів): обов'язок попереджати (система

раннього сповіщення та попередження; превентивний інструментарій), обов'язок реагувати (різні види реакції міжнародного співтовариства, як то дипломатичні та економічні санкції; у тому числі військова інтервенція) та обов'язок відновлювати (постконфліктна розбудова миру) [344]. Така структура розписує обов'язок *міжнародного співтовариства* у межах концепції; первинний обов'язок *держави* захищати своє населення згадується, але не включений у структуру, тому що не включає у себе яких-небудь елементів контролю чи реакції з боку міжнародного співтовариства.

Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у своїй доповіді «Реалізація обов'язку захищати» 2009 року пропонує іншу структуру концепції: (1) внутрішній обов'язок держави захищати власне населення; (2) обов'язок міжнародного співтовариства сприяти виконанню кожною державою попереднього обов'язку; та (3) обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на невиконання державою свого обов'язку [16]. Як бачимо, в цій структурі відсутній обов'язок відновлювати. У той же час, Генеральний секретар акцентує увагу на первинному обов'язку держави, який є підґрунтям для подальшої побудови концепції. Вже в 2015 році Генеральний секретар ООН визнає необхідність зв'язку між концепцією «обов'язок захищати» в редакції Доповіді 2009 року і розбудовою миру у питанні попередженні повторного вчинення масових злодіянь (у доповіді він ставить однією із пріоритетних задач на майбутнє десятиріччя «попередження повторного вчинення масових злодіянь» [30, с. 23]). Позитивним моментом останнього варіанту структури є розподілення різних груп елементів концепції, насамперед, за ознаками нормативного узгодження із деталізованим змістом – якщо у міжнародного співтовариства не виникає дискусій щодо обов'язкового характеру первинного обов'язку держави щодо свого населення та існування такого обов'язку, то обов'язок міжнародного співтовариства реагувати, у тому числі військовою акцією, є найменш деталізованим та узгодженим компонентом.

Концепція «обов'язок захищати» безспірно є частиною міжнародного права; нормативно вона закріплена в §§ 138-139 Підсумкового документу.

Більшість науковців погоджуються з думкою, що обов'язок захищати затверджений і сформульований наразі в Підсумковому документі, а не в Доповіді Міжнародної комісії 2001 року чи інших документах, які застосовуються лише як допоміжні по відношенню до Підсумкового документу [346, с. 129-130]. Проте в Підсумковому документі не згадується обов'язок відновлювати як складова частина концепції; «обов'язок відновлювати» знаходить своє місце в системі постконфліктної розбудови миру (§§ 97-105) – належний зв'язок між концепцією «обов'язок захищати» та розбудовою миру не зазначений у документі. Тобто, закріпивши внутрішній обов'язок держави захищати власне населення та обов'язок міжнародного співтовариства реагувати, «обов'язок відновлювати» не був згаданий в Підсумковому документі, а §§ 97-105 згаданого документу не затверджують «обов'язок» міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну державу, а лише впроваджують нову структуру – Комісію з розбудови миру – та розписують її функції. Можна сказати, що структура концепції, яка була представлена Генеральним секретарем ООН у 2009 році, є продовженням закріпленого в Підсумковому документі «обов'язку захищати».

Дослідники концепції дотримуються, як правило, останнього варіанту структури концепції. Також існує точка зору, що концепція має структуру з чотирьох стовпів: первинний обов'язок держави захищати власне населення, обов'язок міжнародного співтовариства попереджати, обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на порушення обов'язку державою, та обов'язок міжнародного співтовариства відновлювати державу після військового втручання [41, с. 101]. Така структура концепції є своєрідним консенсусом обох вищезазначених варіантів. У цій роботі обраний такий, консенсусний, варіант структури концепції, тому що він дозволяє більш повніше та ширше розглянути всі необхідні елементи концепції «обов'язок захищати» та зв'язок поміж ними, також як цілісно відображає сукупність обов'язків міжнародного співтовариства в концепції (детальне обґрунтування включення обов'язку відновлювати в структуру концепції «обов'язок захищати» див. підрозділ 3.4.).

Виходячи з природи концепції «обов'язок захищати» необхідно також проаналізувати аспект правильного україномовного найменування концепції. В англомовній версії, в якій була сформульована концепція Міжнародною комісією у Доповіді 2001 року, вона називається *responsibility to protect*, що дослівно перекладається як «відповідальність за захист». Саме таку назву використовують англомовні документи ООН та фахівці з концепції; причому в російськомовному варіанті документів ООН вона звучить як *обязанность защищать*, тобто «обов'язок захищати». Деякі російськомовні науковці перекладають назву концепції з англійської буквально: *ответственность за защиту* [106]. Польські науковці теж перекладають назву концепції з англійської мови дослівно: *odpowiedzialność za ochronę* [254, с. 241]. Для правильного україномовного найменування концепції розглянемо теоретичні аспекти розуміння відповідальності.

Як стверджує І.І. Лукашук, в юридичному лексиконі термін «відповідальність» має різне значення [64, с. 10]. Не зважаючи на домінуючу в світовій науці негативну концепцію відповідальності, концепцію *responsibility to protect* не можна розглядати через призму негативної концепції відповідальності, насамперед тому, що негативна концепція сприймає відповідальність як реакцію держави на правопорушення, як державний примус до дотримання закону. В той же час, позитивну відповідальність визначають як обов'язок суб'єкта сумлінно виконувати свої обов'язки, приписувані правом [64, с. 13], що й складає правову сутність концепції «обов'язок захищати». Проте позитивних підхід до відповідальності в міжнародному праві не знайшов вагомої підтримки серед науковців. І.І. Лукашук писав, що «такий підхід видається дещо обмеженим, оскільки зводить позитивну відповідальність до обов'язку сумлінного виконання приписів права» [64, с. 14]. Позитивний підхід до відповідальності також не знайшов підтримки в міжнародно-правових актах.

Саме такий підхід вбачається в найменуванні *responsibility to protect.* «… [Міжнародна комісія] представила [в своїй Доповіді 2001 року] актуальну відповідальність в цьому сенсі, тобто зобов'язання» [206, с. 50]. Тому не є

правильним з юридико-технічного погляду перекладати *responsibility to protect* як «відповідальність за захист», розуміючи відповідальність у позитивному підході. Більш того, концепція *responsibility to protect* виокремлює саме первинний *обов'язок* держави захищати населення від загроз геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів, злочинів проти людяності, та *обов'язок* міжнародного співтовариства допомагати державам у виконанні первинного обов'язку. Саме на понятті обов'язку міжнародного співтовариства акцентували увагу фахівці з міжнародного права: концепція слугує не лише переосмисленням гуманітарної інтервенції, а, передусім, ситуації в Руанді, де міжнародне співтовариство проявило свою бездіяльність [121, с. 3], тобто не виконало свій обов'язок. Деякі англомовні дослідники концепції говорять саме про обов'язок, а не відповідальність держави: «У відповідності до концепції «обов'язок захищати» [*R2P*], суверенні держави несуть обов'язок [*duty*] захищати власне населення…» [270, с. 175]. Тому, правильно буде називати концепцію «обов'язок захищати», а не перекладати дослівно з англійської мови.

Іноді зустрічається переклад назви концепції як «обов'язок *захистити*» [13]. Щодо такого перекладу треба розглянути лінгвістичні аспекти. «Обов'язок захистити» є доконаним видом дієслова, у той час як «обов'язок захищати» є недоконаним видом дієслова. Це розрізнення означає: «доконаний вид – дію, що вже має кінець, а недоконаний вид – дію, яка ще не має кінця» [72, с. 23]. Природа концепції відповідає саме другому значенню – обов'язок захищати не обмежений в часі, становить собою безперервний обов'язок, який повинен виконуватись безперервно державою і міжнародним співтовариством (у вигляді моніторингу, «обов'язку попереджати» та «обов'язку реагувати» за конкретних обставин).

Висновки до розділу 1.

Викладене в першому розділі дозволяє зробити такі висновки:

1. Критика гуманітарної інтервенції в 90-х роках XX сторіччя призвела до розроблення нової концепції – концепції «обов'язок захищати», отже між

двома концепціями існує еволюційний зв'язок, а концепцію гуманітарної інтервенції слід розглядати як предтечу концепції «обов'язок захищати». Спільним для обох концепцій гуманітарної інтервенції та «обов'язок захищати» елементом є військова інтервенція.

2. Відмінність концепції «обов'язок захищати» від концепції гуманітарної інтервенції виявляється через:

- різний зміст концепцій (якщо гуманітарна інтервенція включає в себе тільки питання військової інтервенції та її характеристики, то «обов'язок захищати», окрім військової інтервенції, включає також засоби попередження, невійськового реагування та розбудови миру – практики в межах міжнародного права, розроблені державами та міжнародними організаціями);

- різну об'єктну сферу застосування (сфера застосування «обов'язку захищати» чітко окреслена чотирма злочинами; сфера гуманітарної інтервенції взагалі не сформована чітко – окреслена цілями «гуманності»);

- обмеження можливості застосування військової інтервенції в «обов'язку захищати» за допомогою введення низки правових критеріїв (зокрема, механізму авторизації військової інтервенції з боку РБ ООН; в концепції гуманітарної інтервенції авторизація відсутня, «право на інтервенцію» обмежено лише об'єктною сферою).

3. З часу створення Міжнародної комісії в 2000 році концепція «обов'язок захищати» пройшла такі етапи свого розвитку: (1) етап формування норми «обов'язку захищати» (2000-2005 роки), який характеризується формуванням концепції на рівні фахівців і відсутністю міжнародно-правового закріплення; та (2) етап формування правового режиму реалізації «обов'язку захищати» (2005 рік – до сьогодення), який характеризується визначеністю головних характеристик концепції, її практичним застосуванням, але неузгодженістю важливих аспектів головних елементів, зокрема, військової інтервенції. Підсумковий документ став актом, який оформив «дисциплінарні межі» (за виразом А. Орфорд) військової інтервенції з гуманітарних міркувань, пошук яких здійснювався протягом першого етапу; у той час як протягом другого

етапу здійснюється вдосконалення положень такої військової інтервенції.

4. Концепція «Обов'язок захищати» є комплексною міжнародно-правовою концепцією, тобто концепцією, яка включає в себе комплекс (тобто систему із послідовними зв'язками поміж її елементами та загальною метою), насамперед, норм і практик міжнародного права, також як і політичних норм. Процес поступової нормативізації концепції зменшує її політичну складову, але не нівелює її сьогодні (виразною політичною складовою концепції наразі залишаються критерії правомірності військової інтервенції).

5. В доктрині треба виокремити такі позиції щодо природи «обов'язку захищати»: (1) «обов'язок захищати» як обов'язкова норма міжнародного права; (2) «обов'язок захищати» як норма м'якого міжнародного права; (3) «обов'язок захищати» як політична концепція, яка не має юридичної сили; (4) «обов'язок захищати» як норма міжнародного права, що формується; (5) «обов'язок захищати» як нове найменування гуманітарної інтервенції. Наведені аргументи щодо процесу поступової нормативізації концепції «обов'язок захищати» дозволяють зробити висновок, що концепція «обов'язок захищати» є міжнародно-правовою нормою, що формується (*in statu nascendi*).

6. Концепція «обов'язок захищати» повинна характеризуватися через розрізнення чотирьох стовпів (складових концепції): (1) обов'язок держави захищати власне населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності; (2) обов'язок міжнародного співтовариства допомагати державам у виконанні первинного обов'язку захищати; (3) обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на невиконання державою первинного обов'язку захищати; та (4) обов'язок міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну державу.

7. Уявляється, що правильним україномовним варіантом поняття *Responsibility to Protect* є «обов'язок захищати», що відповідає юридичній природі концепції та наголошує на первинному обов'язку *держави* в концепції (адже обов'язки міжнародного співтовариства в концепції є похідними з первинного обов'язку держави).

РОЗДІЛ ІІ. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ПРИРОДА КОНЦЕПЦІЇ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ»

2.1. Концепція «обов'язок захищати» у сучасному міжнародному праві

Концепція «обов'язок захищати» знаходиться в площині міжнародного права; спираючись на сучасне розуміння міжнародного права, «обов'язок захищати» взаємодіє з іншими елементами міжнародного права – принципами, нормами, концепціями. Досягнення головної мети концепції «обов'язок захищати» – захисту прав людини від порушень *ad extra* – можливо лише при повній взаємодії концепції з іншими складовими міжнародного права, які опосередковано пов'язані з питаннями міжнародної безпеки. Концепція «обов'язок захищати» вперше була сформульована Міжнародною комісією (міжнародним в комісії було лише географічне представництво, сама ж комісія не мала визначеного статусу міжнародного органу), причому автори називають доповідь лише «загальними поглядами всіх комісіонерів» [344, с. VII]. Але в самій Доповіді концепція «обов'язок захищати» називається «керуючим принципом для міжнародного співтовариства» та стверджується, що концепція є відображенням головних норм міжнародного права [344, с. XI].

Концепція «обов'язок захищати» засновується на засадах захисту основоположних прав людини – логічному продовженні одного із принципів міжнародного права. У сучасному світі поступово розширюється міжнародне регулювання різних областей міжнародних відносин, особливо швидкими темпами розширюється регулювання у сфері прав людини. Закріплення прав людини обмежує правовими засобами абсолютний суверенітет держави щодо дій всередині держави, але не нівелює його. Значний ступінь закріплення норми права прав людини мають саме на регіональному рівні, де проявляються культурні, суспільні та ціннісні відмінності у розумінні прав людини. Закріплення прав людини і основних свобод на регіональному рівні (особливо в Європі) більше обмежує суверенітет держав, ніж на глобальному. Права людини можуть закріплюватись як у міжнародному праві, так і у внутрішньому

законодавстві, проте з часу прийняття Загальної декларації прав людини та Міжнародних пактів про права людини, можна констатувати інтенсифікацію розвитку прав людини у міжнародному праві. Держави беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо захисту нових прав людини, які раніше повністю стосувалися внутрішньої компетенції, і вдосконалюють існуючі механізми. Концепцію «обов'язок захищати» можна розглядати як один із таких механізмів. Саме тому В.А. Карташкін називає концепцію «обов'язком захищати права людини» [41, с. 99]; більш того, він розглядає концепцію як складовий елемент принципу поваги до прав людини [43, с. 70]. Таке розуміння концепції виходить з того, що права людини є базисом концепції, і саме на захисті прав людини зосереджується концепція «обов'язок захищати»; але воно не повинно сприйматись гіперболізовано і захищати «всі» права людини, які закріплені у міжнародно-правових документах – це не співвідноситься з метою застосування концепції.

Треба нагадати, що формулювання концепції як Міжнародною комісією, так і Підсумковим документом стосується категорій, здебільшого, міжнародного гуманітарного права – воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Геноцид і етнічні чистки, як окрема його форма, становлять собою окремі категорії, які є настільки значущими для міжнародного права, що виокремлюється понад галузями міжнародного права. Концепція «обов'язок захищати» у своїх нормативних формулюваннях лише опосередковано згадує права людини. Але тут треба зазначити, що «…дискусія про обсяг понять «міжнародне гуманітарне право» та «міжнародне право прав людини», їхнє співвідношення, а також про віднесення тої чи іншої норми міжнародного права до першої чи другої галузі, не має прикладного значення, а використання цих понять, також як і виділення цих галузей, має суто утилітарний характер» [105, с. 28]. Саме тому деякі автори, даючи поняття міжнародного права прав людини, включають в нього норми міжнародного права, що стосуються захисту людини під час збройних конфліктів. В.А. Карташкін визначає, що «права людини як галузь міжнародного права являє собою сукупність принципів і

норм, що містяться в трьох… групах міжнародних документів:… принципи і норми, які стосуються прав людини, головним чином, в мирний час;… міжнародні конвенції про захист прав людини в період військових конфліктів;… міжнародні документи, в яких регламентується відповідальність за злочинне порушення прав людини як в мирний час, так і в період військових конфліктів» [45, с. 50-51]. Репецький В.М. більш коректно говорить про співвідношення гуманітарного права і права прав людини: «міжнародне гуманітарне право є частиною системи міжнародної охорони прав людини…» [97, с. 265]. Таким чином, не вдаючись в питання обсягу правового регулювання міжнародного права прав людини, можна констатувати, що міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини мають беззаперечний зв'язок; обидві галузі мають єдину мету – захист прав людини. Якщо права людини мають універсальний характер, то застосування норм міжнародного гуманітарного права обмежено типом військового конфлікту, категорією осіб, що підпадають під захист таких норм тощо.

Під час військових конфліктів застосовується не тільки міжнародне гуманітарне право, але й міжнародне право прав людини. Можливість застосування норм обох галузей одночасно засновується на міжнародних договорах та судовій практиці [105, с. 79-83]. В § 25 Консультативного висновку про правомірність загрози або застосування ядерної зброї Міжнародний суд ООН зазначив, що «захист Міжнародного пакту про громадянські та політичні права не припиняється під час війни, за винятком дії ст. 4 Пакту, в силу якої від деяких положень може бути зроблений відступ в умовах надзвичайного стану» [244]. Головними універсальними джерелами міжнародного права прав людини є Загальна декларація прав людини 1948 року [32], Міжнародні пакти з прав людини (про громадянські та політичні права [68] і про економічні, соціальні і культурні права [69]) 1966 року, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських та принижуючих гідність видів поводження та покарання 1984 року [56]. Зі вказаних документів лише Міжнародні пакти з прав людини мають норму про можливість обмеження прав

людини на окремий час (ст. 4 обох); а в п. 2 ст. 2 Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських та принижуючих гідність видів поводження та покарання прямо зазначається, що «жодні виключні обставини, якими б вони не були, чи то стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан, не можуть слугувати виправданням тортур». Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права говорить про можливість обмеження права лише за законом і за умови, що таке обмеження є сумісним з природою таких прав та виключно з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права говорить про можливість обмеження прав при наявності надзвичайного стану; проте неможливим є обмеження прав, вказаних у ст.ст. 6, 7, 8 (пункти 1 та 2), 11, 15, 16, 18 Пакту. Безпосередній зв'язок між міжнародним гуманітарним право і правом прав людини, зокрема можливістю обмеження прав людини за Пактом про громадянські і політичні права, підкреслив Комітет з прав людини ООН у Зауваженні загального порядку №29: «під час збройного конфлікту, міжнародного чи неміжнародного характеру, вступають у дію норми міжнародного гуманітарного права, які, доповнюючи положення статті 4 і пункту 1 статті 5 Пакту, сприяють запобіганню зловживаннями надзвичайними повноваженнями з боку тієї чи іншої держави» [50].

Для подальшого аналізу звернемось до документів, які не мають обов'язкової юридичної сили, проте конкретизують окремі положення Міжнародних пактів з прав людини. Ці документи дозволять встановити мінімальний перелік визнаних прав людини, який застосовується завжди – у мирний час та під час військового конфлікту. Серед таких документів можна виділити: Мінімальні стандарти норм про основні права людини при винятковому становищі [340] (прийняті 1984 року на Паризький конференції Міжнародної асоціації юристів), принципи захисту прав і свобод громадян в умовах дії надзвичайного законодавства, сформульовані спеціальним доповідачем ООН у 1982 році [328], «Декларація Турку» – Декларація

мінімальних гуманітарних стандартів 1990 року [155] та Сиракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [108] (розроблені групою відомих юристів у 1984 році за підсумком конференції у Сиракузах; далі – Сиракузькі принципи). Серед них найбільш авторитетними й деталізованими є Сиракузькі принципи, у розділі II.D яких визначаються «права, відступ від яких не допускається».

Аналізуючи даний документ можна дійти висновку, що Сиракузькі принципи виділяють такі основоположні права людини, які можна назвати основоположними: право на життя, право на свободу від тортур чи жорстких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження чи покарання, також медичних чи наукових дослідів без вільної згоди, право на свободу від рабства, работоргівлі чи утримання у поневоленому стані, право на свободу від ув'язнення внаслідок нездатності виконати будь-яке договірне зобов'язання, право на визначення кримінального законодавства положеннями тільки того законодавства, яке діяло й застосовувалось у момент вчинення діяння, за винятком випадків, коли прийняте пізніше законодавство встановлює більш легке покарання, право на визнання правосуб'єктності людини і право на свободу совісті, думки та релігії [108]. Таке виділення прав і свобод людини, які складають «мінімальний перелік», відповідає положенню п.2 ст.4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Доречно сказати, що Комітет з прав людини ООН звернув увагу на невичерпний характер прав, обмеження яких не допускається, що закріплено у ст. 3 Пакту – у цей перелік повинні включатись інші права, порушення яких складає порушення «положень гуманітарного права», на кшталт застосування колективних покарань та взяття заручників [50].

Сиракузькі принципи накладають на державу обов'язок, навіть під час надзвичайного стану всередині держави, забезпечувати цими правами всіх осіб та надавати ефективні правові механізми захисту у випадку порушення таких прав – цей обов'язок безпосередньо включається в первинний обов'язок держави захищати населення (перший стовп концепції). Таке визначення прав,

які можна назвати основоположними, окреслює межу застосування концепції та виокремлює групу прав, які є безпосереднім предметом захисту концепції та виступають у її межах як гарантовані права, які захищає як держава, так і міжнародне співтовариство. Але треба підкреслити, що для визначення ситуації такою, яка підпадає під сферу дії концепції, недостатньо лише факту порушення цих прав.

Аналіз Сиракузьких принципів дозволяє акцентувати увагу на вимозі, яка зазначена у п.1 ст.2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: кожна держава зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини [108]. Таким чином проявляється безпосередній зв'язок концепції «обов'язок захищати» і прав людини – саме дискримінація в її крайньому виразі є підґрунтям геноциду та етнічних чисток. Тобто, основоположним принципом застосування будь-яких обмежень прав у державі має бути принцип недискримінації, який довершує структуру основоположних прав людини. П.1 ст.4 Пакту ще раз підтверджує цінність принципу – в ньому зазначається, що можливо обмеження деяких прав людини, проте таке обмеження повинно відповідати принципу недискримінації. Комплекс принципу недискримінації обмежень прав людини та неможливості обмеження основоположних прав людини складає основу концепції «обов'язок захищати».

Проте Сиракузькі принципи не мають обов'язкової юридичної сили. Вони мають характер *communis opinio doctorum* і розроблені на основі сучасного міжнародного права та міжнародної практики. Наполягаючи на авторитетній силі Сиракузьких принципів С.В. Бахін зазначає, що Сиракузькі принципи лише узагальнюють існуючі міжнародно-правові норми, які регламентують можливість обмеження прав людини [5, с. 45-46]. Тобто, Сиракузькі принципи є відображенням норм міжнародного права в сукупності з їх деталізованим

тлумаченням. Буквально, вони окреслюють окремий інститут міжнародного права прав людини (обмеження прав людини) і дублюють зміст його норм, експліцитно чи імпліцитно в них включений.

Слід також наголосити, що як у Міжнародних пактах про права людини, так і в Сиракузьких принципах йдеться мова про можливість обмеження (відступу від) прав людини, але не повного їхнього припинення. Ступінь обмеження, передбачена в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, не повинна тлумачитися таким чином, щоб загрожувати тим самим суті відповідного права. Забороняється відповідно повне обмеження деяких прав, які не можуть бути відновлені після періоду такого обмеження. Наприклад, право на мирне зібрання (ст. 21 Пакту) при необхідних умовах може бути заборонено, і відповідно відновлено після. Проте така заборона свободи вибору місця мешкання людини (ст. 12 Пакту) *ad extra*, яка підпадає під категорію злочинів проти людяності – депортація або насильне переміщення населення – не дивлячись на те, що вона не зазначена у п.2 ст.4 Міжнародного пакту про права людини, неможлива згідно із Пактом, тому що передбачає повне нівелювання такого права. Окрім того, таке діяння заборонено міжнародним правом і не сумісно з іншими правами людини.

Розглядаючи категорію воєнних злочинів не можна не відзначити, що норми міжнародного гуманітарного права про заборону воєнних злочинів мають на меті захист прав людини, який є мінімально необхідним. Норми міжнародного гуманітарного права спеціально створювались з метою зафіксувати мінімальні стандарти гуманності під час військового конфлікту [88, с. 364]. Хоча сфери регулювання міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини під час військового конфлікту не співпадають в багатьох ситуаціях, метою обох галузей міжнародного права є захист людини: в міжнародному праві прав людини цей захист є універсальним та розповсюджується на всіх, а в міжнародному гуманітарному прав проявляється специфікація цих норм щодо окремих ситуацій та категорій осіб. Основою цих норм є мінімальні гуманітарні стандарти (або «абсолютні» чи основоположні

права людини), які є спільними для обох галузей. Таким чином, норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту людини та окремих категорій осіб є продовженням прав людини під час військового конфлікту. В такому випадку, воєнні злочини можуть розглядатись як порушення прав людини *ad extra*. Аналогічним чином геноцид, етнічні чистки та злочини проти людяності беззаперечно являють собою порушення прав людини *ad extra*. Можна погодитись з Томасом Дж. Вейсом, що «обов'язок захищати формує край прав людини, загальноприйняте визнання того, що окремі злочині не можуть залишитися непокараними, неважливо яким є джерело їхнього виникнення» [377, с. 226].

Права людини виконують дві функції в концепції «обов'язок захищати»: вони є предметом захисту концепції та стан їх дотримання в державі виступає критерієм оцінки діяльності держави для визначення дотримання обов'язку захищати населення. Порушення прав людини не завжди є таким, що має підставу для початку обговорення ситуації у межах концепції «обов'язок захищати». Проте масове порушення основоположних прав людини *ad extra*, насамперед права на життя, що полягає під час збройних конфліктів у вбивствах цивільного населення, становить безпосередньо загрозу міжнародному миру й безпеці. Саме таке порушення прав людини *ad extra*, яке становить загрозу міжнародному миру й безпеці, є підставою для застосування концепції «обов'язок захищати». Тобто, порушення прав людини в його крайній формі є безпосереднім чинником для початку обговорення ситуації у межах концепції. Тому у Підсумковому документі «обов'язок захищати населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності» віднесено до Глави VI «Права людини і верховенство права».

Якщо сприймати концепцію «обов'язок захищати» як, передусім, інструмент ООН, то виникає логічне питання: якщо механізми Глави VII Статуту ООН застосовуються в концепції безпосереднім чином, тоді чи можуть масові грубі порушення прав людини бути «загрозою миру й безпеці» у сенсі Глави VII Статуту? Погляди вчених на співвідношення масових грубих

порушень прав людини і загрози міжнародному миру й безпеці різняться. Одна група вчених стверджує, що загроза міжнародному миру в сенсі ст. 39 Статуту ООН [112] може мати місце лише у випадку порушення міжнародно-правової заборони застосування сили чи погрози застосування сили в сенсі п.4 ст.2 Статуту ООН [126, с. 64, 34]. Проте така позиція не витримує критики стосовно практичної реалізації в діяльності РБ ООН. Як зазначає В.І. Мотиль, «після закінчення холодної війни практика РБ ООН однозначно свідчить про її готовність оцінювати масові грубі порушення прав людини як загрозу міжнародному миру та безпеці» [75, с. 172]. У підтвердження такої позиції, Х. Енедеманн настоює, що «оцінка РБ ООН масових грубих порушень прав людини як загрози міжнародному миру та безпеці цілковито узгоджується з духом Статуту ООН» [169, с. 116]. Таке твердження ґрунтується на практиці різних органів ООН після розпаду біполярного світу та практиці інших регіональних структур та організацій. Можна погодитись із поглядом В.І. Мотиля, що «масові грубі порушення прав людини можуть розцінюватись РБ ООН як загроза міжнародному миру й безпеці та ставати підставою для здійснення гуманітарної інтервенції в рамках ООН – примусових заходів воєнного характеру на підставі ст.42 Статуту ООН» [75, с. 172]. Стосовно концепції «обов'язок захищати» у Доповіді Групи високого рівня зазначено, що РБ та міжнародне співтовариство прийшли до взаєморозуміння того, що у відповідності із Главою VII Статуту ООН і у відповідності із нормою колективного «обов'язку захищати», що формується, РБ ООН «завжди може санкціонувати військові дії по подоланню катастрофічних внутрішніх злодіянь, якщо вона готова оголосити, що ситуація загрожує міжнародному миру й безпеці» [204]. Тобто, оцінка масових грубих порушень прав людини в межах концепції «обов'язок захищати» як загрози міжнародному миру й безпеці цілковито узгоджується із Статутом ООН та міжнародним правом, та як таке може привести до застосування примусових воєнних заходів згідно із Главою VII Статуту ООН.

РБ ООН не раз висловлювала думку про взаємозалежність прав людини і міжнародної безпеки у своїх резолюціях: розвиток, мир і безпека, і права людини взаємопов'язані і взаємно зміцнюють один одного (Резолюція РБ 1674 від 28 квітня 2006 року [359]); згадуючи про відповідальність уряду Ємену за захист свого населення, РБ вимагала від єменської влади негайно забезпечити узгодженість своїх дій зі зобов'язаннями відповідно до застосовуваних норм міжнародного гуманітарного права і міжнародного права в галузі прав людини (Резолюція 2014 від 21 жовтня 2011 року [362]); визначаючи ситуацію у Лівії як таку, що загрожує міжнародному миру та безпеці, РБ вимагала виконання лівійською владою своїх зобов'язань за міжнародним правом, зокрема за міжнародним правом у галузі захисту прав людини (Резолюція 1973 від 17 березня 2011 року [361]). На підтвердження такої позиції можна привести й більш ранні резолюції РБ ООН: Резолюція 688 від 5 квітня 1991 року (щодо ситуації в Іраку), Резолюція 794 від 3 грудня 1992 року (щодо ситуації в Сомалі), Резолюція 929 від 22 червня 1994 року (щодо ситуації в Руанді), Резолюція 1078 від 9 листопада 1996 року (щодо ситуації у Східному Заїрі). Саме РБ ООН в своїх резолюціях констатує, чи становить та чи інша конфліктна ситуація загрозу міжнародному миру й безпеці.

Як зазначено у Підсумковому документі, концепція «обов'язок захищати» використовує інший термін – ситуації, коли «національні органи влади явно виявляються не в змозі (явно неспроможні) захистити своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності». В такому формулюванні ще раз підкреслюється, що первинна безпосередня відповідальність за захист населення лежить на національних органах влади. Таке формулювання значно звужує поняття «загрози миру й безпеці» (відкидаючи збройні конфлікти міжнародного характеру), проте воно окреслює сферу дії концепції, і обмежує зловживання нею.

Як зазначає Карстен Стан, значення терміну «явно неспроможні» (або «явно не в змозі») є незрозумілим [83, с. 117]. «Неспроможність держави» (англ.: *state failure*) можна визначити у загальних рисах як неспроможність

публічних інститутів передавати позитивні здобутки населенню у відповідності із рівнем, який може підірвати легітимність та існування самої держави [136, с. 580]. З одного боку, застосування такого терміну загрожує застосуванням концепції «обов'язок захищати» до держав зі слабкою владою, чи до держав, які в силу деяких обставин зазнають «кризи влади». Влада таких держав може виявитись легітимною та легальною, проте не мати можливості контролю окремих територій чи груп громадян. З іншого боку, в кризових ситуаціях навряд чи можливо довести, що влада тієї чи іншої держави контролює ситуацію в країні та в змозі захистити своє населення. В таких ситуаціях можливим є іноземне втручання з будь-якою метою, що може обґрунтовуватися концепцію «обов'язок захищати», тобто можливе зловживання концепцією. Таким чином, термін «явно неспроможні органи влади» потребує свого вдосконалення.

Термінологічне розкриття поняття «явно неспроможні» національні органи, у контексті однієї із умов військового втручання, можливо шляхом введення критеріїв. Сама ця фраза була включена у текст Підсумкового документу для заміни фрази «не можуть або не бажають»; втім, укладачі Документу не розкрили зміст цього поняття [136, с. 1]. Багато дослідників підкреслювали як один із головних невизначених аспектів концепції «обов'язок захищати» саме питання кваліфікації національних органів держави «явно неспроможними» захищати населення. Окрім того, держави домовились у Підсумковому документі застосовувати військову інтервенцію «з урахуванням конкретних обставин», що також не додає визначеності.

Дослідники не полишають спроб віднайти такі критерії. Адріан Галлахер, наприклад, вирізняє п'ять критеріїв, які більш детально розкривають поняття «явно неспроможні» та слугують індикаторами: (1) наміри уряду, (2) кількість загиблих, (3) зброя, що використовується, (4) кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб, і (5) цільове знищення цивільних, особливо незахищених груп [136, с. 2]. Уявляється необхідним детально проаналізувати ці критерії.

Наміри уряду розкриваються через державну політику, як зовнішню, так і внутрішню. Цей критерій оцінюється згідно із політикою на місці: для юридичного аналізу не має цінності «план дій», важливими є самі дії [308, с. 188]. Він спрямований на викриття джерела насилля у державі: якщо джерелом насилля є публічні органи держави, то така держава є «явно неспроможною» захищати власне населення віз загроз масових злодіянь. Проте джерел може бути декілька, на кшталт конфлікту в Сирії, що ускладнює практичний аналіз.

Стосовно такого критерію як кількість загиблих дослідники пропонують дуже різні варіанти: від 5 000 загиблих [134] до 50 000 загиблих протягом п’яти чи декількох років [367, с. 11-12]. Незважаючи на кількісну сторону критерію, на нашу думку цей критерій може бути лише додатковим при розкритті поняття «явно неспроможні» національні органи, тому що оцінка кількості загиблих цивільного чи нецивільного населення буде завжди суб’єктивною та залежати від багатьох чинників. Адріан Галлахер вказує на те, що цей критерій допомагає визначити ступінь ескалації конфлікту, не виділяючи ступінь ескалації в окремий критерій [188, с. 10]. Треба зазначити, що укладачі Підсумкового документу використали саме термін «є явно неспроможні» (англ.: *manifest failing*) замість «явно не спромоглися» (англ.: *manifest failure*), що вказує на тривалість процесу [188, с. 11]. На наш погляд, саме ступінь ескалації конфлікту, що може проявлятись *inter alia* в кількості загиблих та гуманітарній ситуації в країні, з юридичного боку краще викриває ефективність діяльності національних органів. Також, ступінь ескалації конфлікту виявляє необхідність втручання міжнародного співтовариства (не тільки військово) в конфлікт, що слугує більш точним індикатором для кваліфікації національних органів як таких, що явно неспроможні захищати населення від загрози масових злодіянь.

Наступний індикатор – зброя, що використовується – є ще більш дискусійним. Практика показує, що геноцид та інші особливо тяжкі злочини можуть бути здійснені за допомогою будь-якої зброї (як-от в Руанді – здебільшого за допомогою мачете та палиць). Не дивлячись на це, специфічна зброя, що використовується, може стати одним із основних обґрунтувань для

військового втручання (використання хімічної зброї в конфлікті у Сирії 2013 року висувалось як головне обґрунтування для необхідності військового вторгнення [165]), але такий підхід не дозволяє виробити єдиного критерію. Цей критерій може виконувати лише другорядну роль, а саме допомагати прояснювати наміри уряду та ступінь ескалації конфлікту.

Додаткову роль, на наш погляд, відіграє й такий критерій як кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб. Цей критерій є більш політичним, тобто таким, що допомагає винайти політичну волю в міжнародного співтовариства до дій – біженці стають не лише внутрішньою проблемою держави, на території якої відбувається конфлікт, а прямо впливають на регіональну та глобальну безпеку (таке твердження добре підтверджується прикладами конфліктів в Лівії та Сирії). Кількість біженців слугує також критерієм для визначення ступеню ескалації конфлікту, проте не основним: велика кількість біженців дозволяє говорити про те, що держава не може забезпечити безпечного середовища для існування людей.

У визначенні національних органів «явно неспроможними» захищати населення від загрози масових злодіянь особливу роль відіграє критерій цільового знищення цивільних осіб, особливо незахищених груп як-то дітей, жінок та людей похилого віку. Держава та її національні органи повинні, передусім, турбуватися за захист незахищених груп під час військового конфлікту, тому що вони представляють собою легкі цілі знищення. Велика кількість загиблих цивільного населення і незахищених груп дозволяє говорити про неспроможність держави ефективно здійснювати захист населення. Це може слугувати індикатором того, що, насамперед, державні збройні формування не розрізняють цивільного та нецивільного населення і прямо беруть участь у вчиненні масових злодіянь; чи того, що державні збройні формування не можуть здійснювати ефективний захист населення і потребують допомоги міжнародного співтовариства. У будь-якому разі, критерій цільового знищення цивільних осіб, особливо незахищених груп, відіграє допоміжну роль у визначенні намірів уряду та ступені ескалації конфлікту.

Отже, проаналізувавши запропоновану А. Галлахером структуру критеріїв «явної неспроможності» національних органів захищати населення від загрози масових злодіянь можна зробити висновок про необхідність виокремлення двох основних критеріїв, які визначають «явну неспроможність» національних органів: (1) наміри уряду та (2) ступінь ескалації конфлікту. Перший критерій проявляється в державній політиці щодо врегулювання конфлікту (чи її відсутності), що дозволяє говорити про джерело насилля конфлікту та способи його подолання. Другий критерій слугує для визначення об'єктивної ефективності дій національних органів влади та наявності необхідних ресурсів для цього. Ступінь ескалації конфлікту більш точно визначає ситуацію, ніж ступінь ефективності дій національних органів, тому що національні органи можуть здійснювати максимально ефективну політику подолання конфлікту з погляду наявних ресурсів держави, але можуть просто не мати необхідних для подолання конфлікту ресурсів. Яскравою ілюстрацією ситуації відсутності необхідних ресурсів для подолання конфлікту можуть виступати конфлікти, які вийшли за межи однієї держави (наприклад, ІДІЛ виступає однією із сторін сирійського конфлікту, проте його діяльність ґрунтується на ресурсах також з інших країн, які потенціально більші у порівнянні з іншими сторонами конфлікту). Інші критерії, як-то кількість загиблих, зброя, що використовується, кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб, цільове знищення цивільних осіб, особливо незахищених груп, є допоміжними; їх використання можливе лише з урахуванням конкретних умов конфлікту для уточнення намірів уряду та ступеню ескалації конфлікту.

Віднесення тої чи іншої ситуації до такої, що становить «загрозу миру та безпеці» у концепції «обов'язок захищати», тобто визнання національних органів влади такими, що «явно неспроможні» захищати населення, потребує об'єктивних критеріїв оцінки рівня насилля, його характеру та ефективності влади. Навряд чи можна стверджувати, що таку оцінку можуть провадити окремі державі або навіть групи держав. Таке зловживання відбулось на практиці під час російської агресії в Грузії в 2008 році та окупації Росією

Криму у 2014 році, та не призвело до визнання міжнародним співтовариством можливості держави або групи держав-союзників визнавати ситуацію в іншій державі такою, що становить «загрозу миру та безпеці» в концепції «обов'язок захищати». Можна погодитись із М.І. Неліпом і О.О. Мережко, що «надійною гарантією об'єктивності оцінки ситуації та застосування суто юридичних критеріїв при кваліфікації певної гуманітарної кризи як загрози або порушення миру могла б стати практика звернення РБ до Міжнародного Суду ООН з проханням щодо надання консультативного висновку з цього приводу» [77, с. 162]. Проте навряд чи вважається за потрібним таке звернення в ситуації, коли переважна більшість членів міжнародного співтовариства вважає національні органи влади держави такими, що «явно не в змозі» захищати населення своєї держави.

Другою, не менш важливою функцією прав людини у концепції «обов'язок захищати» є визначення стандартів для застосування окремих заходів у відповідності із концепцією. В цьому випадку права людини виступають стандартами, яких повинна дотримуватись держава. ГА ООН у Резолюції 41/120 фактично визнала тотожність категорій «стандарти» та «обов'язки» в області прав людини, називаючи обов'язки за Загальною декларацією прав людини і Міжнародними пактами про права людини стандартами [350; 7, с. 127]. Починаючи від необхідності посиленого моніторингу до необхідності введення економічних санкцій, саме порушення тих чи інших прав людини (також як їхня масштабність, контрольованість урядом тощо) виступають критеріями для використання відповідних заходів. Це є специальна характеристика концепції при виокремленні її з міжнародного права – деякі заходи можуть застосовуватись РБ чи ГА ООН під час наявності різного роду конфліктних ситуацій (наприклад, суперечки між державами), проте саме аргументування таких заходів метою захисту прав людини відносить них до сфери концепції «обов'язок захищати». Таким чином з'являється безпосередній зв'язок між ступенем порушення того чи іншого права людини і попереджувальним заходом, який повинен впливати на уряд тієї

чи іншої держави задля покращення ситуації. Насамперед, поширення насилля у суспільстві, яке може призвести до неконтрольованого порушення прав людини, як державними інститутами, так і приватними групами, стає першим показником для необхідності застосування міжнародним співтовариством попереджувальних засобів концепції «обов'язок захищати».

Імплементація концепції «обов'язок захищати» здійснюється, тим чи іншим чином, на міжнародно-правовому рівні. Її реалізація спрямовується на винайдення загального консенсусу держав щодо її місця в загальній системі безпеки та власне внутрішнього змісту «обов'язку захищати». Проте саме національна імплементація концепції дозволяє сприймати її як юридично значущу. У Доповіді Міжнародної комісії не раз наголошувалось на тому, що «мобілізація міжнародної підтримки означає мобілізацію національної підтримки» [344, с. 70]. Вирізняють велику кількість засобів щодо національної підтримки концепції, проте майже всі вони є політичними (робота неурядових організацій, висвітлення ситуації у ЗМІ тощо). У той же час, національна імплементація відповідальності держави перед своїми громадянами є найкращим індикатором для оцінки дій за кордоном.

Внутрішня відповідальність держави за захист населення, тобто обов'язок щодо встановлення миру та безпеки в державі, безпосередньо стосується головної міжнародно-правової характеристики, що властива державі – суверенітет. Обсяг суверенітету не є постійним, а змінюється разом із розвитком державної активності – він залежить від її участі в міжнародних організаціях та взятих на себе міжнародно-правових обов'язків. Сутність принципу суверенної рівності держав полягає в тому, що підтримка міжнародного правопорядку можлива і може бути забезпечена лише за умови повної поваги до незалежності та юридичної рівності його учасників. Це означає, що кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників міжнародної спільноти, тобто їх право в межах власної території здійснювати законодавчу, виконавчу, адміністративну і судову владу без будь-якого втручання з боку інших держав, а також самостійно провадити свою зовнішню

політику, що закріплено в п.1 ст.2 Статуту ООН. Попередження загроз миру й безпеці в контексті власної території, як і боротьба з ними, є внутрішньою функцією держави.

Потреба встановлення миру та безпеки, задоволення основних потреб людини, встановлення та дотримання базових прав (таких як: право на життя, право на належні умови життя) у сучасному світі стають складовими державного суверенітету. Саме посилання на суверенітет держави щодо внутрішніх акцій є одним із основних аргументів противників концепції «обов'язок захищати». Як зазначає М.І. Неліп і О.О. Мережко, «суверенітет держави – це нічим не обумовлена й необмежена (крім суверенної волі самої держави) верховна влада держави в межах її територіальних кордонів і незалежність у проведенні зовнішньополітичного курсу на міжнародній арені» [77, с. 111]. Проте таке посилання («необмежена») не відповідає дійсності та наявному стану розвитку міжнародного права. Як зазначає Ю. Захаров, «сучасна правосвідомість не сприймає національний суверенітет як необмежене право творити будь-яке свавілля у внутрішньому житті, тим паче коли йде мова про права людини. Відповідно посилання на національний суверенітет і принцип невтручання не можуть бути аргументом проти міжнародних акцій щодо забезпечення цих прав» [34, с. 131]. Прихильники такої позиції знаходять докази своєї правоти й у творах філософів: як писав Кант, «право людини повинно бути священним, яких би жертв не коштувало це пануючій владі» [39, с. 302]. Підтвердження цього можна знайти й у Гуго Гроція, чия концепція закону була заснована на припущенні, що норми, які регулюють організацію і поведінку держави, існують в інтересах реальних суб'єктів прав і обов'язків, на які вони спрямовані, тобто індивідів. Гроцій навіть стверджував, що було б справедливо почати війну, аби запобігти державне знущання з власних суб'єктів [20, с. 562-563].

Цікавим є й факт, що у доповіді одного з підкомітетів Конференції в Сан-Франциско, на якій визначалися положення Статуту ООН, підкреслювалось, що забезпечення дотримання й безпосередній захист прав людини залишаються

внутрішньою справою кожної держави-члена ООН, але поряд із цим зазначалось, що «у разі, коли такі права й свободи жахливо зневажаються, і це створює ситуацію, яка загрожує миру чи перешкоджає здійсненню постанов Статуту, тоді вони перестають бути винятковою справою кожної держави» [77, с. 121]. Схожу точку зору висловив й Міжнародний Суд ООН у справі про Намібію: «нема жодних сумнівів у тому, що Статут ООН накладає на членів Організації Об'єднаних Націй юридичні обов'язки у сфері прав людини» [2, с. 261]. Також, преамбула, статті 2(7), 1(3), 55 Статуту ООН дають зрозуміти, що Статут був розроблений аби захистити суверенітет народів. Він не повинен розумітись як «ліцензія на діяльність уряду з метою зневаги до прав людини і людської гідності» [310]. Навряд чи при сучасному розвитку права та суспільства можна стверджувати, що порушення прав громадян, особливо таких базових, як право на життя, є внутрішньою справою держави. Сформований масив імперативних міжнародно-правових норм покладає обов'язок на будь-яку державу щодо окремих форм захисту населення.

Твердження про абсолютний державний суверенітет також не узгоджується з міжнародно-правовими актами. Як слушно зазначає Е. Лак, «жоден із принципів [що закріплені у Статуті ООН] не допускає право держави робити будь-що у межах власних кордонів або абсолютність суверенітету. Положення Хартії з прав людини та повноваження РБ з розслідування будь-якої ситуації, яка може призвести до міжнародного конфлікту або суперечки (ст. 34 Статуту ООН), підкреслюють, що існує законний міжнародний інтерес до зловживань щодо населення» [250, с. 17]. Схожої точки зору дотримується й В. Карташкін: «суверенітет кожної держави детермінований реальними внутрішніми і зовнішніми умовами, в яких вона знаходиться й функціонує. Більш того, свобода держави не тільки на зовнішньополітичній арені, але й у внутрішніх справах обмежуються принципами міжнародного права, її зовнішньополітичними обов'язками» [44, с. 4]. Заборона геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності (які складають об'єктну сферу концепції «обов'язок захищати») є загальновизнаними імперативними

нормами міжнародного права, тому держава не в праві вирішувати долю свого населення без дотримання цих норм. Більш того, ще розробники Статуту ООН вказували на те, що при наявності серйозних порушень основних прав і свобод, які загрожують міжнародному миру та безпеці, держави не можуть посилатися на свої внутрішні справи і їхній суверенітет може бути обмежений [164, с. 1705]. Тобто, такі норми окреслюють ліміти державного суверенітету, межі дозволених дій уряду усередині держави. Погоджуючись з цим, більше складнощів виникає під час порушення імперативних норм, тобто виходу за межі дозволеного ліміту суверенітету.

У багатьох аспектах ідея функціонального розуміння суверенітету знайшла своє закріплення в Конвенції про права та обов'язки держав 1933 року (Конвенція Монтевідео) [257], в якій визнається, що основний інтерес держав полягає у збереженні миру. При цьому варто згадати проект Декларації ООН про права та обов'язки держав 1949 року [166], який багато в чому намагався розширити Конвенцію Монтевідео, але через незгоду багатьох держав не був прийнятий. Ст. 7 проекту говорить, що кожна держава зобов'язана забезпечити, щоб умови, які існують на її території, не загрожували міжнародному миру та порядку [386, с. 288], тобто *inter alia* зобов'язувала держав попереджати виникненню геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та етнічних чисток. Було висловлено багато заперечень щодо того, що таке формулювання обмежує суверенітет держави [386, с. 287], та проект не був прийнятий. Можна сказати, що згаданий проект не був прийнятий саме тому, що на той час держави не були готові сприймати суверенітет у функціональному вимірі, а також тому, що права людини не набули такого всеосяжного визнання під час розгляду проекту.

Не дивно, що концепція «обов'язок захищати» базується, передусім, на розумінні суверенітету не тільки як права, але й як комплексу зобов'язань держави перед населенням зі встановлення миру та безпеки. Себто концепція, ґрунтуючись на сучасному розумінні суверенітету, не виключає право держави на незалежність внутрішніх дій, але лімітує таке право, доповнюючи його

обов'язком. Ще до формування Міжнародної комісії, у середині 1990-х років Френсіс Денг (пізніше Спеціальний представник з питань внутрішньо переміщених осіб та Спеціальний радник з попередження геноциду Генерального секретаря ООН) разом з колегами з Інституту Брукінгса у своїх дослідженнях визначають суверенітет як зобов'язання, підтверджуючи це наявними інструментами міжнародного права – Конвенцією про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього, Резолюцією ГА ООН «Відповідальність держав за міжнародні-протиправні діяння» від 12.12.2001 р. (Док. ООН A/RES/56/83) [160; 159]. Найбільшої уваги таке розуміння привернуло до себе на початку 1990-х років та було закріплено в межах ООН в Порядку денному заради миру: «Повага до невід'ємного [державного] суверенітету і цілісності має рішуче значення для будь-якого сумісного руху вперед на міжнародній арені. Але час абсолютного і виключного суверенітету пройшов; його теоретична концепція ніколи не підтверджувалась реальним життям. Завдання керівників держав сьогодні полягає в тому, щоби зрозуміти це і забезпечити рівновагу поміж вимогами доброго внутрішнього управління і потребами все більш взаємозалежного світу» [8, с. 5].

Як зазначається у Доповіді Міжнародної комісії, «влада держави не може розглядатися як абсолютна – вона стримується і регулюється всередині угодами з розподілення конституційної влади» [344, с. 12]. Більш того, держава, вступаючи у міжнародне співтовариство бере на себе сукупність зобов'язань, які вона не в праві порушити. Таким чином старе розуміння суверенітету як права держави доповнюється новим – суверенітет як обов'язок, яке й є підґрунтям концепції «обов'язок захищати».

Проте держава не втрачає суверенітету щодо своїх внутрішніх дій, які не порушують норм міжнародного права. Як зазначає Ллойд Ексворті, «концепція «обов'язок захищати» не замінює собою концепцію суверенітету, але перевстановлює її застосування. Вона підтримує суверенітет як важливу концепцію у глобальному управлінні, але разом зі здобутками приходить і відповідальність» [192, с. 4]. Далі він говорить про те, що Міжнародна комісія

осмислює суверенітет «централізований не на прерогативах держави, а на первинному обов'язку захищати її громадян» [192, с. 12]. Міжнародне співтовариство не в праві встановлювати державі вимоги щодо шляхів закріплення тих чи інших норм, проте взяті на себе зобов'язання держава повинна будь-яким чином виконувати. Тобто концепція «обов'язок захищати» не розуміє суверенітет по-новому, а лише переставляє акцент, визнаючи визнані ліміти заборони на зовнішнє втручання у те, що відбувається всередині держави, як головний чинник свободи дії держави. В цьому аспекті слушною є думка Джадсон Анни-Марі, яка стверджує, що «принцип «обов'язку захищати» не є новою практикою звичаєвого міжнародного права, він знаходиться в корпусі міжнародного права та нічого не додає нового до існуючих міжнародних норм стосовно воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та етнічних чисток» [228, с. 2].

Деякі держави мають свої вразливі місця щодо сепаратистських виявів та інших загроз, які також можуть бути віднесені до сфери застосування концепції «обов'язок захищати» та бути загрозою державному суверенітету. Е. Ньюман називає це «моральною шкодою «обов'язку захищати»: «концепція… може підбурювати внутрішню нестабільність… Такі держави як Росія, Китай, Індія та Шрі-Ланка бачать своїх «внутрішніх» сепаратистів і політичні загрози як внутрішні – не міжнародні – питання» [266, с. 243]. Таке ставлення можна назвати політичним прагматизмом (реалізмом) та виявом нестабільності внутрішньої ситуації, тобто побоювань застосування концепції. У такому випадку, суверенітет (як свобода внутрішніх дій) сприймається як необхідна складова задля збереження держави. Слід також зауважити, що й Канада, яка спонсорувала діяльність Міжнародної комісії, теж має проблему сепаратизму, але її ефективне вирішення не призвело до утисків населення. Саме мирне та цивілізоване вирішення таких проблем у державі стає ознакою відповідності внутрішньої відповідальності держави за захист свого населення; навіть військові дії, проваджені із повним дотриманням норм міжнародного гуманітарного права, сприймаються як необхідні та ефективні. Тому

побоювання держав щодо розширення проблемних аспектів із прийняттям концепції може означати нездатність держави до ефективного вирішення проблем без застосування жорстких військових заходів. Концепція має слабкі місця (будь-то контроль за військовими діями з боку ООН чи невизначеність принципів військових операцій), проте внутрішня відповідальність держави за захист свого населення не належить до таких.

Така постановка питання зачіпає принцип невтручання у внутрішні справи держави та інші основні принципи міжнародного права. Багатогранний зв'язок між концепцією та основними принципами міжнародного права підтверджується наявністю дискусії щодо відповідності концепції цим принципам. У квітні 2005-го року постійний представник Єгипту в ООН заявив, що «обов'язок захищати конфліктує з чітко визначеними принципами в Статуті ООН, зокрема тими, які стосуються права на застосування сили, суверенітету, територіальної єдності і не втручання у справи держав… Це може дозволити сильному судити слабого» [90]. Міністр з іноземних справ держав Руху Неприєднання двома місяцями пізніше зазначив «схожість між новим виразом «обов'язок захищати» та гуманітарною інтервенцією» і попросив Координаційне бюро Руху Неприєднання оцінити «наслідки обов'язку захищати на основі принципів невтручання та заборони інтервенції, також як і поваги до територіальної цілісності та національного суверенітету» [323]. Негативна позиція деяких країн вказує на основні характеристики концепції, які потребують детального аналізу та подальшого вдосконалення. Насамперед, конфліктність концепції виявляється у питанні можливості застосування військової інтервенції, одного з її елементів. Така дискусія говорить про базовий характер концепції, яка будується на (а на думку інших – перекреслює) основах міжнародного права.

Принцип невтручання у внутрішні справи держави є опорою міжнародного права. Проте, як і суверенітет, цей принцип не є абсолютним. У п. 7 ст. 2 Статуту ООН зазначено, що «Цей Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання в справи, які належать до

внутрішньої компетенції будь-якої держави, і не вимагає від Членів Організації Об'єднаних Націй представляти такі справи на розв'язання у порядку даного Статуту; однак цей принцип не стосується використання примусових заходів на підставі Глави VII», тобто дій щодо загрози миру, порушення миру та актів агресії. Глава VII Статуту ООН не виключає застосування військової інтервенції, тобто сама військова інтервенція є частиною міжнародного права. Проте саме умови, за яких дозволяється її застосування, викликають найзапекліші дискусії. Розглядаючи питання втручання у внутрішні справи Є.Х. де Аречага зазначає, що «бувають такі внутрішні справи, які не можна зарахувати до категорії виключно чи переважно національних, як, наприклад, повага та дотримання основних прав людини в будь-якій державі» [2, с. 174]. Пояснюючи таку точку зору, далі Аречага зазначає, що «якщо держави-члени ООН взяли обов'язок поважати та дотримуватися без будь-яких відмінностей прав людини та основних свобод, повага та дотримання таких прав стають межами їхньої виключної внутрішньої компетенції. Тому усі проблеми, які стосуються прав людини, перетворились у предмет законної заклопотаності міжнародного співтовариства, незважаючи на недосконаліть механізму, який передбачений Статутом ООН, призначеного для захисту вказаних прав» [2, с. 264]. Це підтверджується зростаючою увагою держав до прав людини на світовій арені. В цьому аспекті Д. Грім зазначає, що «права людини поступово набувають пріоритет над класичними принципами самовизначення і невтручання у внутрішні справи держав, включаючи випадки громадянських війн» [196, с. 85]. У Підсумковому документі держави однозначно виявили єдність позицій щодо того, що акти геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності є загрозою міжнародному миру, та держави повинні (зобов'язані) використовувати заходи у відповідності із Главами VII і VIII Статуту ООН задля припинення таких актів. Наявність цих чотирьох злочинів є підґрунтям задля застосування гуманітарних та інших заходів у відповідності із Главою VII Статуту ООН, у тому числі й військової інтервенції.

В нормативному плані концепція «обов'язок захищати» є винятком з принципу невтручання, який тісно пов'язаний з міжнародно-правовою відповідальністю. Починаючи з 1960 року Комісія ООН з міжнародного права працювала над питанням відповідальності держав. Результатом праці комісії стали Статті про відповідальність держави за міжнародно-протиправні діяння 2001 року [80]. У цих Статтях безпосереднім чином закріплений механізм відповідальності держав за вчинення неправомірних дій, які зачіпають інтереси інших держав. При цьому варто згадати, що цей механізм не зачіпає внутрішніх конфліктів і може застосовуватися в межах концепції «обов'язок захищати» досить частково. Безпосередньо юридичну базу концепції можна знайти в статтях 40-41, в яких підкреслюється позитивний обов'язок держав співпрацювати з метою покласти край правомірними засобами будь-яким серйозним порушенням, які випливають з імперативних норм міжнародного права. Як зазначено в коментарі Комісії з міжнародного права, залишається відкритим питання про те, за яких умов існуюче загальне міжнародне право надає такий позитивний обов'язок державам і міжнародним організаціям як членам міжнародного співтовариства. Проте «визнано, що така співпраця, особливо у міжнародних організаціях, повинна здійснюватися у випадках значних порушень міжнародного права» [262, с. 389]. Таким чином, держави встановили, що за наявності серйозних порушень міжнародного права повинні використовуватись всі правомірні засоби (включаючи військову інтервенцію згідно з Главою VII Статуту ООН), які в цій ситуації не будуть порушенням принципу невтручання. Міжнародне співтовариство однозначно визнало, що «обов'язок захищати» (у своїй повній структурі, разом із військовою інтервенцією) має право на життя у відповідності із міжнародним правом та ніякою мірою не перекреслює принцип невтручання.

Таким чином, концепція «обов'язок захищати» виступає механізмом, який пропонує юридичну ієрархію вказаних принципів у чітко окреслених практичних випадках, визначаючи межі розповсюдження принципів поваги до прав людини, невтручання та суверенної рівності держав. Не змінюючи норми

принципів міжнародного права, концепція акцентує увагу на окремих аспектах та досить чітко визначає співвідношення принципів при порушенні прав людини *ad extra*.

Концепція «обов'язок захищати» безпосереднім чином зачіпає поняття міжнародної та національної безпеки, які останні десятиріччя розвиваються з позиції захисту прав людини. У цьому сенсі треба згадати концепцію *human security* та розвиток поняття «міжнародної безпеки».

Сучасний глобальний розвиток світу зробив багато проблем загальними для всіх держав і вивів поняття безпеки за межі тільки лише військово-політичної сфери. З'явилися й розвиваються глобальні проблеми суспільства – питання збереження навколишнього середовища, питання міграції, бідності та розвитку – всі ті питання, вирішення яких необхідне для забезпечення добробуту мешканців усієї планети [22, с. 58]. Отже, поняття безпеки в його сучасному розумінні включає всі проблеми, незалежно від їхнього характеру, включаючи питання охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я, рівня життя, інформаційної безпеки тощо. Із середини минулого століття цей підхід, званий інтегративним, втілився в політиці національної безпеки та праві багатьох країн, а вже в 80-90-і роки інтегративні підходи знайшли підтримку і на глобальному рівні [65, с. 81].

Якщо називати поширення поняття безпеки на нові сфери «горизонтальним» виміром розвитку, то варто згадати і про «вертикальний». «Вертикальним» виміром інтегративного підходу міжнародної безпеки є його поділ по суб'єктах/об'єктам: особистість-суспільство-етнос/нація-держава-регіон-міжнародний-глобальний [65, с. 95]. Розділення поняття безпеки по «вертикальному» рівню стає центральним пунктом розбіжностей, утворюючи три рівня безпеки – індивідуальний, національний, глобальний. Деякі автори пропонують покласти в основу міжнародної безпеки пріоритет прав особистості [163, с. 68], тобто визнати пріоритет індивідуального рівня. Безперечно, концепція «обов'язок захищати» використовує саме інтегративний підхід до міжнародної безпеки, акцентуючи на необхідності досягнення

безпечного середовища на глобальному рівні через безпеку на національному рівні (у державах); причому концепція пов'язує національний рівень безпеки (держави) із безпекою людини. Таким чином, концепція «обов'язок захищати» підкреслює взаємозалежні зв'язки між трьома рівнями безпеки інтегративного підходу (індивідуальним, національним і глобальним).

Аналіз концепції «обов'язок захищати» неможливий без розгляду концепції *human security* (з англ.: безпека людини), яка є втіленням інтегративного підходу до питань міжнародної безпеки. Виникнення концепції *human security* стало цілком логічним етапом розвитку міжнародної безпеки. Концепція пов'язує різні аспекти статусу особистості – правовий, соціальний, гуманітарний, економічний – в єдину структуру з метою запобігти людські страждання, використовуючи різні методи, насамперед, закріплюючи таке положення індивіда, яке забезпечує йому безпеку для повноцінного розвитку. Концепція *human security* спрямована на повноцінний розвиток людини через встановлення безпечного середовища у багатьох сферах. Проте вона сприймається не як концепція розвитку людини, а як концепція встановлення міжнародної безпеки – за формулюваннями Доповіді про розвиток людини 1994 р.: «концепція безпеки надзвичайно широка, щоб визначити її дуже чітко: як безпека території від зовнішньої агресії або як захист національних інтересів у зовнішній політиці, або як глобальна безпека від загрози ядерного знищення... Осторонь залишаються законні потреби звичайних людей, які прагнуть до безпеки в своєму повсякденному житті» [213, с. 22]. Ця доповідь вводить *human security* в правове русло, визначаючи, що забезпечення людини мінімальними правами і ресурсами має знаходитись в безпосередньому віданні міжнародного права.

Концепція безпосередньо використовує норми міжнародного права прав людини, доповнюючи їх новими, і утворює цілісну структуру, що має вплив на статус індивіда. Деякі дослідники називають Оттавську конвенцію по забороні наземних мін, Статут МКС і Протокол до Конвенції про права дитини (щодо солдат-дітей) досягненнями концепції *human security* (англ.: *human security*

treaties) [271, с. 195]. Своє, хоч і часткове закріплення, концепція *human security* знаходить і в подальшій діяльності ООН. У прийнятій РБ ООН Резолюції 1325 (2000) [95], щодо участі жінок у збройних конфліктах, пов'язується гендерний аспект з *human security*. Таким чином, *human security* зачіпає майже всі сфери міжнародного права, в яких присутній вплив на становище індивіда чи групи.

Концепція *human security* встановлює необхідні мінімальні стандарти статусу безпеки особи, дотримання яких необхідне для її сприятливого розвитку. У свою чергу, концепція «обов'язок захищати» також оперує поняттям безпеки особи (саме – фізичної безпеки), і являє собою механізм реакції на порушення норм міжнародного права в цій сфері, що передбачає подальшу відповідальність. Концепція «обов'язок захищати» використовує норми, схожі до *human security*, наприклад, при визначенні «геноцидальної» динаміки, яка включає в себе різні обмеження прав і свобод людини в різному ступені – цензура преси, контроль вищих шкіл, обмеження громадянського суспільства [150, с. 169]. Зв'язок двох концепцій підкреслювала й Міжнародна комісія: «все більшого світового визнання набуває концепція безпеки, яка повинна включати і людей, і держави, що є важливим кроком в світовій свідомості останнього десятиліття» [344, с. 15]. Проте на відміну від *human security*, концепція «обов'язок захищати» формує двосторонній зв'язок між правами людини і механізмом їхнього захисту, формулюючи другу логічну складову – обов'язок. Унаслідок цього, «обов'язок захищати» представляє собою механізм реакції на порушення окремої сфери концепції *human security*. Практично підтверджується це тим фактом, що концепція «обов'язок захищати» є в ЄС каркасом для імплементації парадигми *human security* [271, с. 23]. Тобто, «обов'язок захищати» створює мінімально необхідний рівень безпеки людини для подальшого втілення концепції *human security.*

Дуже схожими до формулювань концепції «обов'язок захищати» є формулювання концепції *захисту цивільних осіб*. Концепція захисту цивільних осіб (англ.: *protection of civilians*) частково збігається з «обов'язком захищати». Вона спрямована на захист людей під час діючого конфлікту, і була включена в

резолюції РБ ООН щодо операцій з підтримання миру з 1999 року. Вона відділена від дебатів про військову інтервенцію (*jus ad bellum*) і спирається на зростаючий консенсус щодо необхідності захисту цивільних осіб в умовах конфлікту [256, с. 44].

Концепція захисту цивільних осіб знайшла своє підтвердження в серії документів ООН, зокрема, резолюціях РБ ООН 1265, 1674 і 1894. Сама концепція не викликає серйозних дебатів з приводу її застосування і вже активно використовується РБ ООН. МКЧХ, після консультацій з різними урядами та організаціями, визначив захист (у розумінні концепції захисту цивільних) як «…всі заходи, спрямовані на встановлення повної поваги до прав людини відповідно до букви і духу відповідних галузей права, а саме права прав людини, міжнародного гуманітарного права і права біженців» [217, с. 21-22]. Виходячи з цього визначення, МКЧХ виділив три групи захисту, що входять до концепції захисту цивільних: дії у відповідь (або реагування на злочини), заходи щодо виправлення становища та заходи розбудови поваги до прав людини [217, с. 21-22]. Таким чином, концепція захисту цивільних спрямована, по-перше, на фізичний захист цивільних осіб під час військового конфлікту та, по-друге, на створення потенціалу для захисту (але не тільки фізичного) цивільних осіб в майбутньому. Визначальним моментом концепції є те, що міжнародне співтовариство погоджується із визначенням МКЧХ, що такий захист спрямований на весь прошарок прав людини, а не лише тих, що мають на меті фізичну безпеку особи [179, с. 17].

Хоча концепція захисту цивільних осіб і концепція «обов'язок захищати» мають однакову мету – захист прав людини, проте сфери застосування концепцій є різними. Концепція «обов'язок захищати» спрямована на фізичний захист людей і недопущення порушень прав людини *ad extra* взагалі, в той час як концепція захисту цивільних прямо спрямована на захист всіх прав людини під час військового конфлікту. Також, концепція «обов'язок захищати» має в своєму інструментарії військову інтервенцію міжнародного співтовариства, в той час, як концепція захисту цивільних дозволяє застосовувати інтервенцію

лише зі згоди держави, до якої вона направляється [256, с. 46]. Таким чином, концепції мають власний, дещо спільний, інструментарій, який відповідає поставленим цілям. Концепція «обов'язок захищати» хоч і має багато дискусійних аспектів, проте є більш дієвим інструментом реакції на кричущі випадки порушення прав людини, особливо з боку держави; концепція захисту цивільних не може надати належних засобів реакції на геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності, насамперед тому, що заснована на принципу обов'язкової співпраці держави із міжнародним співтовариством.

Отже, концепція «обов'язок захищати» безпосередньо засновується на принципах міжнародного права, юридично пов'язана з іншими механізмами міжнародного права, і є складовою міжнародного права прав людини. Можна стверджувати, що «обов'язок захищати» втілює сучасне розуміння принципів міжнародного права і безпеки людини.

2.2. Об'єктна та суб'єктна сфери застосування концепції «обов'язок захищати» та її функції

У §§ 138-139 Підсумкового документа Всесвітнього саміту закріплюється обов'язок держави захищати населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності – ці категорії складають об'єктну сферу «обов'язку захищати». Концепція використовує ці чотири категорії [344, с. 20]; тим не менш, деякі дослідники піднімають питання про розширення об'єктної сфери концепції.

Як вже було сказано, концепція «обов'язок захищати» оперує поняттями геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності. Ці категорії є найнебезпечнішим проявом порушень основоположних прав і свобод людини *ad extra*, являють собою загрозу всьому міжнародному порядку, тому вони й ставляться як «причини» застосування концепції «обов'язок захищати». Саме екстремально-небезпечні випадки порушення міжнародно-правових норм «вмикають» механізм реагування міжнародного співтовариства у концепції «обов'язок захищати», зокрема, її примусових засобів. Концепція,

виходячи із міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, покликана зберігати стійкість міжнародного миру через відповідальність всього міжнародного співтовариства за кричущі випадки порушення норм міжнародного права.

Англомовні документи та доробки з цього питання об'єднують ці чотири категорії в термін «масові звірства» (англ.: *mass atrocities;* в російськомовних документах ООН використовуються різні переклади цього терміну, як то «*массовые зверства», «особо тяжелые преступления», «массовые злодеяния»*). Як вказує Курт Мілс, «термін «масові звірства» використовується для простоти написання, порівняно із «геноцидом, етнічними чистками, воєнними злочинами і злочинами проти людяності»; також, він використовується у випадках, коли треба бути коректним при обговоренні масштабів злочинів і відповідних інтересах людства» [256, с. 3]. Тобто цей термін не замінює чотири категорії міжнародного права, а лише формально об'єднує їх для визначення обсягу застосування концепції «обов'язок захищати». Причому в Підсумковому документі повністю називаються всі чотири категорії для виключення нечіткого тлумачення терміну «масові звірства». Враховуючи, що термін застосовується в доктрині однозначно і його зміст чітко визначений, вважаємо, що термін *mass atrocities* доцільно перекладати на українську мову як «масові злодіяння» (що конкретизує характер міжнародних злочинів та не викликає асоціації з іншими встановленими категоріями, що використовує українське право, зокрема, особливо тяжкими злочинами) або чотири злочини (для акцентування різниці між вказаними злочинами).

Потенціальне розширення об'єктної сфери концепції «обов'язок захищати», за думкою дослідників, можливо в деяких напрямках. Одним з них є поширення концепції на порушення прав і свобод людини, що становить загрозу меншого масштабу.

Наприклад, Вільям Мегнюсон у роботі «Обов'язок захищати і зниження суверенітету: захист свободи слова у відповідності з міжнародним правом» обґрунтовує думку, що концепція застосовується до випадків порушення

свободи слова та інших свобод [252, с. 255-312]. Аналізуючи цей напрямок розширення слід зауважити, що концепція «обов'язок захищати» є комплексом норм, спрямованих на збереження міжнародного миру й безпеки; концепція використовує заходи, які є поодинокими виключеннями із загальних принципів (наприклад, військова інтервенція згідно з Главою VII Статуту ООН – принцип невтручання). Тому використання механізму концепції потребує вузького тлумачення, також як ґрунтовного дослідження ситуації, отримання фактів, які прямо свідчать про масові порушення прав людини *ad extra*.

Якщо ж концепція буде використовуватися до всіх ситуацій порушення прав і свобод людини (навіть такого загальноприйнятого, як свобода слова), тоді пропорційно зростає кількість випадків, в яких можливе застосовування військової інтервенції. Більше того, абсолютно неможливим у такому випадку стає застосування концепції на практиці. Спільний консенсус щодо застосування цього варіанту концепції навряд чи можна буде досягти; небезпечний рівень порушення кожного окремого права або свободи в кожному окремому випадку не видається можливим визначити. Звичайно ж, просування прав і свобод людини на глобальному рівні є одним з головних напрямків розвитку міжнародного права, проте в цій сфері використовуються інші інструменти. Більш того, в зазначеній ситуації найбільш доцільним видається застосування політичних засобів впливу, які можуть бути тотожними із заходами, що застосовує концепція, проте їхнє застосування повинно провадиться поза її межами.

Порушення не тільки основоположних прав людини може становити загрозу вчинення чотирьох злочинів, що підпадає під об'єктну сферу концепції. Окремий напрямок розширення становлять соціальні та економічні права людини [199, с. 156-184]. Наприклад, право на харчування чи на житло можна також назвати одним із основних прав людини. Такі права становлять основу «людського існування», і не були включені у Сиракузькі принципи тому, що вони розглядають лише громадянські і політичні права. Проте занесення цих прав до групи «основоположних» нівелює цінність концепції. Так чи інакше,

порушення соціальних та економічних прав (не говорячи вже про культурні) буде становити найвищу ступінь, необхідну для застосування концепції, лише у дієвому зв'язку із громадянськими правами (як реалізація принципу взаємопов'язаності прав людини). Наприклад, порушення права на харчування *ad extra* розглядається у зв'язку із порушенням права на життя. Тобто, застосування соціальних та економічних прав у межах концепції можливо лише у дієвому зв'язку із вищезазначеними «основоположними» правами людини, закріпленими у Сиракузьких принципах. Окреме застосування зазначеної групи прав лише підвищить можливість зловживання концепцію.

Другим напрямком є поширення концепції на інші випадки загрози населенню, наприклад, природні катастрофи. 3 травня 2008 року циклон Наргіс пройшовся повз М'янму, залишивши після себе велику руїну. 138 000 людей загинули, біля 1,5 мільйони стали вимушеними переселенцями [199, с. 156]. Не дивлячись на велику гуманітарну катастрофу, а також неможливість уряду врятувати власне населення, військовий режим М'янми не прийняв міжнародну гуманітарну допомогу. Питання також стосувалось порушення ряду соціально-економічних прав (права на харчування, на належну систему медичного забезпечення тощо). Не вбачаючи у розвитку справ у М'янмі прогресу, міністр іноземних справ Франції Б. Кюшнер закликав РБ ООН використати концепцію «обов'язок захищати» для відправки гуманітарної допомоги без згоди уряду М'янми, говорячи, що неприйняття гуманітарної допомоги становить в даному випадку злочин проти людяності [184]. Пропозиція Б. Кюшнера була відхилена більшістю держав, у тому числі Китаєм, Великобританією, країнами АСЄАН, і більшістю офіційних осіб ООН [133, с. 152].

Проте заява Б. Кюшнера була спрямована більш до уряду М'янми, аби таким чином (тобто погрозою застосування «обов'язку захищати») примусити владу М'янми до співпраці. Така постановка питання призвела до радикально протилежних наслідків – побоювання військового уряду М'янми стали ще більшими, особливо після вираження незгоди до пропозиції багатьох офіційних осіб. Хоч болісно і повільно, незкоординовано та організовано *ad hoc*,

дипломатичні зусилля забезпечили доступ гуманітарної допомоги до М'янми, що дозволило уникнути більшої катастрофи. Хоча позиція Франції в цьому випадку не була схвалена міжнародним співтовариством, вона продовжила дискусію щодо розширення сфери застосування концепції.

Вже у серпні 2008 року грузинський уряд почав військову операцію по відновленню конституційного порядку на автономній території Південної Осетії. Росія, прямо порушивши міжнародні норми, шляхом військової агресії підтримала дії сепаратистів. Мирний договір [332], запроваджений за посередництвом президента Франції Саркозі, постановив припинити військові дії та відкликати російські війська до кордонів автономної території Південної Осетії. Майже одразу після припинення військових дій, російський уряд визнав незалежність Південної Осетії, а також іншої автономної території Грузії – Абхазії. Російський міністр іноземних справ С. Лавров прямо посилався на «обов'язок захищати», виправдовуючи інтервенцію (ґрунтуючись, проте, не на міжнародне право, а на Конституцію Росії [225]; це посилання явно було замаскованим виправдуванням інтервенції з метою захисту власних громадян – перед окупацією російська влада «роздавала» російські паспорти мешканцям Південної Осетії). Російський представник в ГА ООН виказав аналогічні тези під час обговорення концепції «обов'язок захищати» у 2009 році [157]. Така «пропозиція» щодо застосування концепції «обов'язок захищати» не знайшла підтримки. Більш того, Глобальний центр «обов'язку захищати» аргументував, що захист громадян за кордоном знаходиться поза сферою концепції «обов'язок захищати», акцентуючи, що російська інтервенція була непропорціональною і концепція «обов'язок захищати» не застосовує військові інтервенції без схвалення РБ ООН [194]. Такої ж думки підтримуються науковці [384, с. 240-241].

Другою спробою російського уряду застосувати концепцію «обов'язок захищати» стала окупація російськими військами Криму в 2014 році (пізніше – і щодо підтримки сепаратистських рухів на сході України). Проте не можна говорити про пряме застосування концепції «обов'язок захищати». Як

зазначають науковці, російський уряд напряму не згадував концепцію «обов'язок захищати» у зв'язку з ситуацію в Україні (у тому числі й в Криму), але «така мова [Путіна щодо Криму] дуже схожа на ту, що використовувалася для виправдання застосування сили в Лівії, а також, що використовується передовими прихильниками інтервенції в Сирії» [317]. Кримська історія схожа на російсько-грузинську війну, за виключенням того, що цього разу доктрина «*R2P*» взагалі не згадувалась на офіційному рівні, проте така аргументація набула популярності в інформаційному просторі [18, с. 191; 37]. Концепція не застосовується до ситуацію в Україні 2014 року, незважаючи на нестабільний характер конфлікту – «було ясно підтверджено Моніторинговою місією ООН, що російські заяви про будь-які систематичні грубі порушення прав меншин в Україні необґрунтовані» [326; 36]. Більш того, як зазначає Г.О. Христова, «…одностороння інтервенція, особливо з боку сусідньої держави, за жодних умов не можу бути виправдана, оскільки мотивація такої інтервенції у будь-якому разі буде залишатися під питанням» [114, с. 509].

Значним наслідком цих прикладів стає висновок, що «обов'язок захищати» автоматично не легалізує інтервенцію під час політичних чи гуманітарних криз. У цьому випадку неправильно трактується мета концепції. Концепція спрямована на захист прав людини, і її складовою частиною є розуміння суверенітету як обов'язку. Застосування концепції у випадку порушення обов'язків державою по відношенню до населення саме по собі не тягне застосування механізмів, нею передбачених. Застосування концепції в такому випадку знижує її роль і доцільність існування. У такому випадку, як пише Гарет Іванс, виникає нерозуміння «обов'язку захищати», допускаючи, що концепція захищає «всіх проти всього» [176]. Потрібно розуміти, що військова інтервенція (на застосуванні якої частіше наполягають держави) можлива лише у випадках, що знаходяться «на вершині шкали небезпеки» – чотирьох злочинів, які носять, і, найголовніше, в майбутньому очікувано нестимуть масовий характер. При розширенні сфери застосування втрачається цінність концепції та нівелюються визначені критерії її застосування.

Об’єктна сфера концепції є досить вузькою, що відповідає задуму її родоначальників, і підтверджується Підсумковим документом. Концепція використовує чіткий критерій для її застосування, тому розширення об’єктної сфери навряд чи буде дієвим. Більше того, часто-густо концепцію не розуміють як цілісний комплекс: на чільне місце ставиться військова інтервенція, хоча концепція розглядає її лише як останній засіб, небажаний для застосування. Політичні прагнення певних держав не повинні розхитувати основу концепції. Для вирішення випадків порушення норм міжнародного права, які виходять за межі «обов’язку захищати», уявляється доцільним використовувати інші норми та практики міжнародного права.

Однією з характеристик сфери застосування концепції є розповсюдження її дії лише на неміжнародні військові конфлікти. Це пов’язано, насамперед, з практичною реальністю міжнародних військових конфліктів, яка не співвідноситься з теоретичною основою концепції: такі поняття, як «явна неспроможність національної влади», безпека всередині держави тощо стають незастосовними з об’єктивних причин, які не залежать від потенціалу держави до подолання загрози масових злодіянь чи допомоги міжнародного співтовариства. Саме внутрішні конфлікти стали практичною основою для конструювання концепції «обов’язок захищати».

Надалі необхідно перейти до розгляду питання щодо суб’єктної сфери концепції «обов’язок захищати».

Для аналізу суб’єктів застосування концепції умовно треба розділити «обов’язок захищати» на внутрішній (первинний обов’язок держави захищати власне населення) та зовнішній (обов’язок міжнародного співтовариства допомагати державі у виконанні свого обв’язку та відповідно реагувати на його невиконання). Суб’єктом внутрішнього обов’язку завжди є держава, що є проявом державного суверенітету. Як вказано у Підсумковому документі, «кожна держава зобов’язана захищати своє населення…» від загрози чотирьох злочинів. Питання ж зовнішнього обов’язку підлягає докладнішому розкриттю.

Підсумковий документ визначає суб'єктом застосування концепції «обов'язок захищати» (її зовнішнього виміру) міжнародне співтовариство. Проте в цьому ж акті визначається, що міжнародне співтовариство виконує свій «обов'язок захищати» через ООН (але не лише через неї), а стосовно військових акцій згадується РБ ООН, і лише через неї держави зобов'язуються застосовувати військову інтервенцію на основі Глави VII Статуту ООН. Тобто, суб'єктом, що застосовує концепцію, визнається міжнародне співтовариство.

Значення терміну «міжнародне співтовариство» не є визначеним. Термін «міжнародне співтовариство» згадується в багатьох документах, зокрема у ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [11], де він використовується для розкриття правової природи імперативних норм. У Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння [80] міжнародне співтовариство може виступати потерпілим суб'єктом (ст. 42, ст. 48). У Римському статуті МКС [100] термін застосовується для формулювання концепції міжнародних злочинів (ст. 1, ст. 5 – «злочини, що викликають стурбованість усього міжнародного співтовариства»), проте лише в російськомовному варіанті; в англо- і франкомовних варіантах не згадується міжнародне співтовариство (англ.: «*the most serious crimes of international concern*»; фр.: «*les crimes les plus graves ayant une portée internationale*»). Надалі, Міжнародний суд ООН не раз використовував термін «міжнародне співтовариство» у своїх рішеннях [244; 223; 130]. Сама ООН дуже часто використовує термін «міжнародне співтовариство» в резолюціях своїх органів. Незважаючи на використання цього терміну в міжнародних нормативних актах та судових рішеннях, держави не дійшли згоди щодо точного його визначення.

Як зазначали різні представники держав, обговорюючи вже питання відповідальності держав у міжнародному праві, термін «міжнародне співтовариство» є двозначним, і неможливо виокремити всі його елементи [321]. Міжнародне співтовариство є абстрактною категорією, яка об'єднує суб'єкти міжнародного права і володіє спільним для них інтересом. Комісією з міжнародного права було відзначено, що міжнародне співтовариство у

широкому сенсі має охоплювати не лише держави, державоподібні утворення, міжнародні організації та нації, що борються за незалежність, але й неурядові міжнародні організації та окремих індивідів, також як, з урахуванням практики гуманітарної інтервенції, жертв порушень прав людини [298]. Хоча таке формулювання не є нормативно затвердженим у міжнародному праві, можна визнати, що воно охоплює якнайширшу групу суб'єктів міжнародної політики. Коло елементів міжнародного співтовариства у широкому сенсі, враховуючи значний спектр заходів, що використовуються концепцією «обов'язок захищати», структурно складає поняття «міжнародне співтовариство» у межах концепції.

Ще Міжнародна комісія у Доповіді 2001 року говорить про те, що на окремих стадіях повинно бути задіяне якнайбільше суб'єктів для закріплення та виконання «обов'язку захищати». Тому доречним є розгляд кола суб'єктів застосування концепції «обов'язок захищати» на кожній окремій стадії[3].

Перший стовп концепції – обов'язок попереджати – задіє найширше коло суб'єктів, адже попередження відбувається за допомогою всебічної діяльності держав, міжнародних організацій тощо (навіть окремих політично впливових індивідів). Як зазначає Х. Насу, зазначення міжнародного співтовариства та ООН у Підсумковому документі дозволяє говорити про останню у якості «агента, через якого міжнародне співтовариство виконує свій обов'язок» [262, с. 382]; проте в цьому аспекті треба говорити не лише про ООН. Формулювання Підсумкового документу чітко визначають суб'єктом реалізації концепції міжнародне співтовариство, а ООН та регіональні організації становлять собою посередників (агентів), через яких реалізується «обов'язок захищати». Міжнародне співтовариство опосередковано, через окремі його елементи – міжнародні організації, держави – виконує свій «обов'язок захищати». А міжнародні організації та держави виступають *alieno nomine*. В системі «раннього попередження» і «превентивного інструментарію» визначну роль

[3] Стовпи (стадії) концепції тут подаються за редакцією Доповіді 2001 року, яка сформувала їх як структуру «зовнішнього» «обов'язку захищати».

грає діяльність міжнародних організацій (урядових і неурядових), держав тощо. На цій стадії використовується широке коло агентів, себто термін «міжнародне співтовариство» у широкому сенсі, який наближується у своєму значенні до терміну «міжнародна спільнота».

Другий стовп концепції – обов'язок реагувати – включає два головних елементи: заходи дипломатичного та іншого тиску, що не мають військового характеру, та військова акція. Серед агентів застосування невійськових заходів виокремлюються міжнародні організації, передусім, ООН, та держави. Великого значення на цій стадії набувають регіональні організації, заходи яких дозволяють найкраще вплинути на поведінку держави-порушника (підтвердження тому знаходяться й у Підсумковому документі: «…відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші заходи, у відповідності із … Главою VIII Статуту…»).

Військова акція є одним із дискусійних питань концепції. Не дивлячись на це, у Підсумковому документі та у подальших обговореннях концепції в ООН держави визнали, що право авторизації військової акції має лише РБ ООН. Як зазначалось вище, Доповідь 2001 року згадувала РБ як один із альтернативних суб'єктів авторизації військової акції (поряд з іншими організаціями та державами), проте така позиція не знайшла підтвердження серед держав. Незважаючи на це, РБ не є єдиним агентом застосування військової акції (проте РБ володіє ексклюзивним правом авторизації інтервенції). Іншим суб'єктом є регіональні організації, але вони можуть виступати суб'єктом лише у співпраці з РБ. Тобто, РБ ООН є головним агентом застосування військової акції у межах концепції «обов'язок захищати», і може виступати як сама, так і «у співпраці з відповідними регіональними організаціями». Також треба сказати, що АС закріпив «обов'язок захищати» у своєму Установчому акті (ст. 4). Згідно із нормою Установчого акту АС, військову акцію АС може розпочати і без згоди РБ ООН, що суперечить положенням Підсумкового документу. Проте у практиці АС ще не було таких випадків. Більш того, положення Установчого акту АС викликають

занепокоєння і серед науковців, і серед урядів деяких африканських країн, що говорить про те, що дана норма є формальною – її використання на практиці без згоди РБ ООН майже неможливо.

Обов'язок відновлювати є одним із стовпів концепції, який не розкрито детально у нормативних документах. Проте і практика розбудови миру, і позиції держав, дозволяють дійти висновку, що агентами застосування «обов'язку відновлювати» є міжнародні організації, держави, групи індивідів (які можуть бути об'єднані у національні організації, як урядові, так і неурядові) та всі суб'єкти, які входять у міжнародне співтовариство у широкому сенсі. Не дивлячись на таке широке коло агентів, треба дуже ретельно підходити до їх відбору у кожному конкретному випадку. Держави, що застосовують обов'язок відновлювати, мають різну ступінь обов'язку, що визначається їхнім рівнем участі у військовій акції та наявними можливостями. Те саме можна сказати і про регіональні організації. На цьому етапі великого значення набуває співробітництво із внутрішньодержавними суб'єктами – організаціями, партіями, групами індивідів. Вони виступають одночасно як і безпосередні об'єкти відновлення, так і суб'єктами, що допомагають відновлювати країну та публічну владу.

Отже, суб'єктом концепції «обов'язок захищати» (її зовнішнього виміру) є міжнародне співтовариство, яке можна визначити як сукупність суб'єктів міжнародного права, об'єднаних спільним інтересом з попередження або припинення порушень прав людини *ad extra*. На кожній окремій стадії застосування концепції, міжнародне співтовариство діє через визначене коло агентів, функції яких різняться залежно від застосування елементів того чи іншого стовпу концепції. Агентами «обов'язку попереджати» є держави, міжнародні урядові та неурядові організації, нації, що борються за незалежність, та індивіди. Агентами застосування невійськових заходів «обов'язку реагувати» є міжнародні урядові організації та держави, передусім, ООН. Агентом авторизації військової акції виступає Рада Безпеки ООН (або окремо, або у співпраці із регіональними організаціями згідно з Главою VIII

Статуту ООН). Агентами «обов'язку відновлювати» виступають держави, міжнародні урядові та неурядові організації, нації, що борються за незалежність, та індивіди, проте рівень участі кожного суб'єкту залежить від їх участі у військовій акції та наявними можливостями по відновленню.

Уявляється необхідним також сформулювати та проаналізувати функції концепції «обов'язок захищати».

Як зазначає Алекс Дж. Белламі, концепція «обов'язок захищати» виконує дві основні функції: функцію політичного зобов'язання попереджати чотири злочині (акомпановану порядком денним на імплементацію концепції) та функцію попередження (концепція як *speech act*) [133, с. 158]. Першу функцію можна охарактеризувати як правозахисну: в цьому ракурсі концепція виконує функцію охорони міжнародного миру та безпеки у визначеному напрямку – від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності – через захист основоположних прав людини. Причому функція охоплює широке коло суб'єктів: держави окремо і міжнародне співтовариство.

Правозахисна функція доповнюється порядком денним на імплементацію концепції, тобто систематизуючою компонентою – таким чином виділяється систематизуюча функція. З цього ракурсу, концепція систематизує різні норми і практики міжнародного права, що можуть бути застосовані в її межах, також як і критерії їхнього застосування. Систематизація означає не тільки об'єднання елементів під спільною «назвою» «обов'язку захищати», але і наявність систематизуючих зв'язків поміж елементами, які визначають місце окремої норми серед усієї структури концепції (наприклад, принцип пропорційності щодо можливості застосування менш примусових заходів та оперативності реагування).

Друга функція є більш політичною і базується на доктрині «залякування». Концепція в такому разі виступає як *speech act* (певною мірою як «загроза» застосування примусових засобів концепції) і направлена на відповідну реакцію (зміну поведінки) держави. Себто саме позиціонування ситуації як такої, що входить у сферу концепції «обов'язок захищати», розраховано на зворотній

ефект з боку держави. В юридичному вимірі вона стає профілактичною функцією, тобто концепція використовується як інструмент, застосування якого до окремої держави-порушника направлено на використання м'яких заходів, задля недопущення ситуації, яка потенціально потребує використання більш жорстоких заходів. Треба зауважити, що функціональні характеристики концепції «обов'язок захищати» не викликають доктринальної дискусії, що характеризується запеклими суперечками, чи дискусії на рівні ООН; головною юридичною характеристикою концепції, яка залишається найбільш дискусійною на сьогодні, є юридична сила «обов'язку захищати».

2.3. Позиції держав щодо юридичної сили концепції «обов'язку захищати»

Як справедливо зазначає Ю.В. Чайковський, концепція «обов'язок захищати» накладає певні юридичні зобов'язання, але не на держави окремо (в глобальному масштабі), а на все міжнародне співтовариство в цілому [118, с. 312]. Міжнародна комісія у своїй Доповіді 2001 року визначила, що «обов'язок захищати» є частиною міжнародного права, приділивши більше уваги структурі концепції та її основам в міжнародному праві, ніж питанню про її юридичну силу і місце в міжнародному праві. Тому, говорячи про зобов'язання міжнародного співтовариства в межах концепції «обов'язок захищати», важливим питанням є визначення юридичної сили такого обов'язку.

З часу оприлюднення Доповіді Міжнародної Комісії в 2001 році й досі не сформовано єдину точку зору про юридичну силу концепції «обов'язок захищати» в міжнародному праві, як на нормативному рівні, так і серед вчених-міжнародників. Міжнародна комісія запропонувала сформулювати «керівний принцип обов'язку захищати» [344, с. XI], представивши концепцію як несформований принцип міжнародного права. Але все ж аргументація Міжнародної комісії зводиться більше до переосмислення гуманітарної інтервенції, виходячи з погляду, що право на військове втручання являє собою закріплений у Статуті ООН елемент, отже, є нормою міжнародного права, якій необхідний перегляд. Більше того, Доповідь Міжнародної комісії містить в собі

велику кількість рекомендацій, що свідчить про невизначеність статусу окремих елементів концепції «обов'язок захищати». Статус самої Міжнародної комісії, яка не була, по суті, міжнародною організацією, говорить про те, що вона може видавати лише рекомендації державам. Тому після обговорення концепції в ООН та інших організаціях, концепція змінила свій зміст (звуження випадків застосування концепції тощо) і Доповідь Міжнародної комісії є лише доктринальним підґрунтям концепції «обов'язок захищати».

Питання щодо юридичної сили концепції «обов'язок захищати» в міжнародному праві піднімалось багатьма юристами. Більшість науковців підтримуються думки, що «обов'язок захищати» є юридичною нормою (чи хоча б має юридичне підґрунтя), проте в питанні «якого характеру?» немає єдиного консенсусу [175, с. 55; 133, с. 160; 143]. Погляди науковців щодо концепції «обов'язок захищати» (включаючи її юридичну силу) були розглянуті в підрозділі 1.2.; в цьому підрозділі буде проаналізована нормативне закріплення концепції та виявлено позиції держав до застосування концепції у сучасному міжнародному праві, адже «за своєю природою позиція держави є основою і водночас інструментом нормотворення у міжнародних відносинах» [23, с. 165].

Розвиток концепції в рамках ООН проходив логічними етапами, найбільш видатним з яких є закріплення концепції в Підсумковому документі 2005 року. У §§ 138-139 був підтверджений «обов'язок захищати населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності». При всій авторитетності представлених держав та їхніх представників, Підсумковий документ носить рекомендаційний характер (закріплений в необов'язковій резолюції ГА ООН), є нормою м'якого міжнародного права. Хоча документ містить вже визнані обов'язкові норми (заборона геноциду), механізм реакції міжнародного співтовариства в концепції носить рекомендаційний характер, хоч і є логічним продовженням обов'язкової норми. Загальні формулювання, такі як: «відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші мирні засоби відповідно до главами VI і VIII Статуту ООН», – визначають коло можливих засобів, але не обов'язковість їхнього застосування. Тим більше важко (майже неможливо)

визначити в якій саме ситуації який саме механізм має бути застосований. Буквально: §§ 138-139 накладають на держави аморфні зобов'язання попереджати вчинення чотирьох злочинів (неправомірність яких підтверджена в обов'язкових нормах) за допомогою цілого спектру механізмів в межах ООН, не додаючи нічого нового в ці механізми в порівнянні зі Статутом ООН.

Перевіркою нормативного характеру концепції в РБ стало обговорення Резолюції РБ ООН 1674 [358] (захист цивільних осіб у військових конфліктах), в якій «підтверджувались» настанови Підсумкового документу «щодо обов'язку захищати». Росія, Китай, Алжир, Філіппіни та Бразилія настоювали на тому, що Всесвітній саміт лише доручав ГА ООН обговорення «обов'язку захищати», та що для РБ зарано брати на «озброєння» таку постановку питання [159, с. 144]. Обговорення документу зайняло шість місяців, і лише полегшення формулювання самого тексту, а також зміни в складі РБ серед непостійних її членів дали змогу прийняти документ. Обговорення Резолюції 1674 виявило, що держави розуміють зміст концепції «обов'язок захищати» по-різному, і лише загальні формулювання концепції можуть сприйматись державами у вигляді юридичних обов'язкових настанов.

Хоч прийняття Підсумкового документу супроводжувалось одностайною підтримкою державами його норм, проте велике значення мають ті застереження, що були зроблені державами під час обговорення документу, а саме тієї його частини, в якій містилась концепція «обов'язок захищати». Навіть після підписання Підсумкового документу ряд урядів висловив застереження до документу, і головне, що такі застереження були зроблені урядами країн – Китаю, Індії, Росії, Південної Африки та Бразилії, серед інших – які мають міжнародну вагомість та не є серед країн «ліберальної осі» світових держав [266, с. 236]. У подальшій дискусії в ГА ООН такі застереження були висловлені також Пакистаном, Гватемалою, Нікарагуа, Алжиром, Кубою, Шрі-Ланкою та Іраном [266, с. 245]. Таке трактування концепції ще раз підтверджує, що Підсумковий документ лише у загальних рисах окреслює концепцію та не формулює чітких норм, що надає можливість країнам вільно тлумачити його

текст. Проте під час обговорення концепції у ГА у 2009 році лише Куба, Венесуела, Судан та Нікарагуа закликали до переробки Підсумкового документу (серед близько 180 представників урядів). Загалом, більшість представників погодились із розробкою концепції у формулюванні Доповіді 2009 року, підтвердивши, що Всесвітній саміт 2005 року сформував міжнародний консенсус щодо концепції та визнали, що немає потреби у перегляді формулювань Підсумкового документу (підтвердженням цього стало прийняття Резолюції ГА ООН 63/308 14 вересня 2009 року) [351; 133, с. 147].

Критичним аспектом аналізу юридичної сили концепції виступає Резолюція РБ ООН 1973 [361] щодо ситуації в Лівії. Включення примусових засобів концепції в Резолюцію 1973 (2011) супроводжувалося активним обговоренням ефективності таких дій, що свідчить про неоднакове трактування концепції різними членами ООН. Прийняття резолюції було можливим завдяки утриманню від голосування Росії та Китаю, що явно говорить про те, що ці країни не були готові розглядати концепцію як юридичну норму. Допускаючи застосування існуючих механізмів ООН, Росія і Китай не підтримали їхнє застосування в межах концепції, тобто розглядали ці засоби як інструменти поза межами «обов'язку захищати». Ситуація в ООН щодо Лівії показує відсутність одностайної підтримки концепції «обов'язок захищати» (принаймні в тому вигляді, в якому вона застосовувалася в Лівії). Більше того, перевищення мандату РБ ООН в Лівії відкрило вразливу частину концепції в межах ООН – контроль за її здійсненням.

Наслідками такого застосування концепції стала стриманість багатьох держав щодо ситуації в Сирії у 2011-2012 роках. Тим не менш, держави, зазначаючи, що концепція у тому вигляді, в якому вона застосовувалась в Лівії, не має права на існування, виявили зацікавленість подальшою розробкою концепції «обов'язок захищати» з метою вдосконалення механізмів концепції. Тобто, можна стверджувати, що концепція «обов'язок захищати» стала складовою системи ООН, яка потребує вдосконалення (на її вдосконалення були направлені китайська та бразильська ініціативи). Зарано говорити про

обов’язкову юридичну силу всієї концепції в той час, коли країни не погодились з її чітким і детальним змістом; існування загального «принципу» обов’язку захищати можна назвати визнаним серед міжнародного співтовариства, проте його зміст не є визначеним та визнаним.

Для більш повного розуміння юридичної сили концепції «обов’язок захищати» в міжнародному праві зупинимося на розумінні концепції окремими країнами й її імплементації в них.

Розглянемо позицію Великобританії щодо концепції «обов’язок захищати» та окремі дії, спрямовані на її реалізацію.

«Обов’язок захищати» з’явився у правовому полі Великобританії ще до Всесвітнього Саміту 2005 року: Комітет міжнародного розвитку Палати громад 30 березня 2005 року випустив Доповідь «Дарфур, Судан: Обов’язок захищати» [211], в якій вперше згадується «обов’язок захищати». Під час Всесвітнього саміту 2005 року Британія разом із іншими європейськими країнами підтримувала внесення концепції «обов’язок захищати» до Підсумкового документу. Надалі Великобританія виступає прихильником концепції та активно просуває її на рівні ООН та інших міжнародних організацій. Більше того, саме Великобританія (разом з Францією і Ліваном) розробили й ініціювали прийняття Резолюції РБ ООН 1973 (2011), якою РБ надала мандат на використання військової інтервенції в Лівії [290, с. 9]. Представники Великобританії неодноразово заявляли, що «обов’язок захищати повинен стати керівним принципом для роботи всіх країн у конфліктному спектрі, поряд з правами людини і розвитком» [383]. У 2011 році цілями британського уряду, згідно Доповіді Офісу закордонних справ та у справах співдружності, були «допомога прийняттю загального розуміння концепції в рамках міжнародного співтовариства; продовження праці, спрямованої на сприяння і допомогу державам у створенні потенціалу для здійснення їхньої відповідальності; поліпшення нашої системи раннього попередження для підвищення нашої здатності виявляти потенційні конфлікти; і забезпечення переходу концепції «обов’язок захищати» до стану готовності діяти швидко і належним чином у

конкретних випадках» [214, с. 97-99]. Тому з упевненістю можна стверджувати, що «обов'язок захищати» є *inter alia* орієнтиром зовнішньої політики Великобританії.

Крім того, уряд Великобританії підтримує фінансово багато проектів у сфері попередження геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів і злочинів проти людяності по всьому світу: Комісію з розбудови миру ООН, Глобальний центр «обов'язку захищати», Інститут миру й примирення Аушвіца, Латиноамериканську мережу попередження геноциду і масових злодіянь тощо.

Варто зауважити, що питання військової інтервенції в треті держави завжди були важливим аспектом зовнішньополітичної доктрини Великобританії. Важливим є те, що концепція «обов'язок захищати» дозволяє застосовувати військову інтервенцію, але лише з санкції РБ ООН, що підтверджено у Підсумковому документі. При цьому, Оборонна доктрина Великобританії визнає законною згідно з міжнародним правом, поряд з самообороною і інтервенцією за мандатом РБ ООН, «інтервенцію для запобігання непереборної гуманітарної катастрофи» [349, с. 54], тобто гуманітарну інтервенцію без авторизації РБ ООН. Більш того, в серпня 2013 року після застосування хімічної зброї в Сирії уряд Сполученого Королівства заявив про готовність розпочати гуманітарну інтервенцію в Сирію без санкції РБ ООН [165]. Вищесказане дає можливість зазначити важливий аспект: на думку уряду Великобританії, концепція «обов'язок захищати» є альтернативою ряду інших концепцій, передусім, концепції гуманітарної інтервенції; внаслідок цього, якщо військова інтервенція в рамках концепції «обов'язок захищати» не знаходить підтримки в РБ ООН, уряд Великобританії може почати військову гуманітарну інтервенцію без авторизації РБ залежно від власних політичних пріоритетів. Така позиція була підтверджена на дебатах в Палаті Лордів восени 2015 року: «Великобританія і її союзники ... готові втрутитися або підтримати операцію з підтримання миру як того вимагатиме ситуація ...» [212].

Імплементація концепції на національному рівні у Великобританії відбувається в рамках загальної системи національної безпеки. Стратегія

будівництва стабільності закордоном (англ.: *Building Stability Overseas Strategy*) 2011 року не згадує «обов'язок захищати», хоча безпосередньо зачіпає відповідні питання: раннє попередження, швидка реакція і запобігання кризи, інвестиції в майбутнє попередження [207, с. 4-5]. Наприкінці 2015 року «обов'язок захищати» входить до Стратегії національної безпеки: «5.109. Ми будемо використовувати механізми ООН, такі як обов'язок захищати, права людини насамперед, Рада ООН з прав людини, порядок денний «діти у збройних конфліктах», для управління глобальними змінами, відповідно до британських цінностей» [208, с. 63]. Про створення нових установ для імплементації «обов'язок захищати» в документі не згадується – у Великобританії існують розвинені механізми попередження конфліктів: стратегія будівництва стабільності за кордоном, раннє попередження, методологія стратегічної оцінки конфлікту, з'єднання стабілізації (англ.: *Stabilisation Unit*), фонд конфлікту, стабільності та безпеки. Тим не менш, варто підкреслити, що зазначена система спрямована саме на запобігання конфліктів, що, у свою чергу, не тотожно запобіганню геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів і злочинів проти людяності – категоріям, якими оперує концепція «обов'язок захищати». Більше того, механізми попередження конфліктів безпосередньо пов'язані з поняттям національного інтересу у Стратегічному керівництві по сукупності конфліктів 2013 року (англ.: *Conflict Pool Strategic Guidance*) [148], що обмежує їхнє застосування політичними пріоритетами.

Перейдемо до розгляду позиції Франції щодо концепції «обов'язку захищати».

Франція, поряд з іншими європейськими та низкою африканських країн, виступила одним з ініціаторів прийняття «обов'язку захищати» на Всесвітньому саміті 2005 року. Надалі, французькі представники брали активну участь у розробці «обов'язку захищати»; більше того, в 2008 році французький міністр закордонних справ Б. Кюшнер виступив з ініціативою розширити об'єктну сферу застосування «обов'язку захищати» на гуманітарні катастрофи, що не було позитивно сприйняте міжнародною спільнотою. Тим не менш,

французькі представники в ООН не раз підкреслювали, що «обов'язок захищати» являє собою не концепцію, а «…працюючий принцип» [156]. Така позиція проявляється в послідовному застосуванні Францією «обов'язку захищати», наприклад, в 2012 році Франція виступила ініціатором прийняття Резолюції РБ ООН 2085 [363], якою санкціонувалась військова інтервенція в межах концепції до Малі.

На національному рівні Франції «обов'язок захищати» імплементований в ряд документів. Французька стратегія оборони та національної безпеки (фр.: *Livre blanc sur la Défense et la Sécurité nationale*) 2013 року визначає «обов'язок захищати» як один з головних пріоритетів зовнішньої політики: «Франція має намір зробити консолідацію цього принципу пріоритетом своєї зовнішньої політики» [185, с. 24]. Концепція «обов'язок захищати» згадується й в інших зовнішньополітичних документах, наприклад, у Гуманітарній стратегії 2012 року [185]. Важливо, що в останньому документі «обов'язок захищати» є складовою частиною політики у сфері захисту прав людини.

Франції є характерним схвальний підхід до військової інтервенції. Франція виступила одним з ініціаторів військового вторгнення в Лівію та активно підтримує військові акції ООН. У Стратегії оборони та національної безпеки 2013 року визначаються можливі цілі військового вторгнення: «забезпечення захисту французьких громадян за кордоном, захист наших стратегічних інтересів, інтересів наших партнерів і союзників, і здійснення міжнародних обов'язків» [185, с. 79]. При цьому, «обов'язок захищати» може бути підставою для окремого виду військової інтервенції, і не змішується з поняттям гуманітарної інтервенції.

Важливим також є аналіз позиції Федеративної Республіки Німеччини.

Німеччина виступала одним з прихильників ухвалення «обов'язку захищати» на Всесвітньому саміті 2005 року; проте у прийнятій роком пізніше Політиці безпеки Німеччини і майбутнього Бундесверу (нім.: *Deutsch Sicherheitspolitik und die Zukunft der Bundeswehr*) згадується про «обов'язок захищати» лише як доктрини. У документі підкреслюється, що необхідно

покращувати і розвивати концепцію, так само як і необхідно отримати визнання концепції з боку міжнародного співтовариства. «Німеччина приймає свою частку відповідальності за прагнення до миру й міжнародної безпеки в рамах ООН» [380]. Надалі Німеччина брала активну участь у розробці концепції; при цьому представник ФРН утримався при голосуванні в РБ ООН за резолюцію 1973 (про військове вторгнення до Лівії). Незважаючи на це, представник ФРН в ООН висловив підтримку принципу «обов'язок захищати»: «Німеччина рішуче підтримує принцип «обов'язок захищати», включаючи обов'язок міжнародного співтовариства, через ... Раду [Безпеки], вживати відповідних заходів ... Ми не повинні відступати або підривати наші зобов'язання, які були підтверджені при схваленні принципу «обов'язку захищати» [311]. Виходячи з вищевикладеного, «обов'язок захищати» можна назвати одним із пріоритетів зовнішньої політики Німеччини.

«Обов'язок захищати» розглядається Німеччиною в межах загальної роботи щодо запобігання криз на основі політики в галузі прав людини та політики в галузі розвитку, шляхом зміцнення регіональних та міжнародних організацій, і фінансової та політичної підтримки роботи Генерального секретаря ООН, і його спеціальних радників – така позиція була підтверджена федеральним урядом в Бундестазі [162, с. 3-4]. На внутрішньодержавному рівні в Німеччині для реалізації «обов'язку захищати» створена спеціальна міністерська робоча група щодо запобігання цивільних криз і додаткова консультативна рада [191]. Тим не менш, наразі федеральний уряд Німеччини не має наміру створювати орган, аналогічний американській Раді щодо попередження особливо тяжких злочинів [343, с. 65]. Можна констатувати, що Німеччина імплементує «обов'язок захищати» не тільки в зовнішньополітичну доктрину, але також у діяльність федерального уряду.

Варто також згадати, що правові акти Норвегії і Данії, якщо розглядати європейські країни, також містять посилання на «обов'язок захищати» [237, с. 19]. В них «обов'язок захищати» згадується як пріоритетний напрямок зовнішньої політики.

Підхід США до імплементації «обов'язок захищати» значно відрізняється від підходу європейських країн. Адміністрація Дж. Буша молодшого безпосередньо лімітувала всі обов'язки, що випливають з концепції, як такі, що обмежують суверенітет [292, с. 66]. Під час Всесвітнього саміту 2005 року представник США не раз підкреслював, що «обов'язок захищати» не є юридичною нормою [305, с. 365]. Саме цим пояснюється той факт, що США утрималися від втручання в конфлікт у Дарфурі [227, с. 226].

Наступна адміністрація президента Б.Х. Обами радикально поміняла ставлення до «обов'язку захищати». У першій за час президентства Б.Х. Обами Національній стратегії безпеки 2010 року говориться, що США йде назустріч принципам концепції «обов'язок захищати» і готові співпрацювати з союзниками і міжнародним співтовариствам для мобілізації «стратегічних зусиль запобігти масові злодіяння і геноцид» [378, с. 48]. У Національній стратегії безпеки 2015 року також закріплений «обов'язок захищати», притому особливо підкреслюється роль превентивних заходів: «... варіанти більш різнобічні і менш дорогі, коли ми діємо попереджаючи, до того, як ситуація досягне характеристик кризи» [379, с. 22]. Особливо важливо, що «попередження особливо тяжких злочинів» знаходиться не в розділі про міжнародний порядок, а в розділі «IV. Цінності», що дозволяє говорити про «обов'язок захищати» як основний інтерес національної безпеки і зовнішньої політики.

23 квітня 2010 року в Раді національної безпеки США була заснована спеціальна посада – Директор з воєнних злочинів, масових злодіянь та цивільного захисту. Далі, в серпні 2011 року президент США прийняв Директиву 10 (англ.: *Presidential Study Directive 10*) [283], якою була заснована Рада з попередження масових злодіянь (англ.: *Atrocities Prevention Board*). Рада забезпечує всебічний державний підхід до виявлення та вирішення загроз, також як стежить за інституційними змінами для запобігання геноциду та масових злодіянь. Крім цього, адміністрацією президента США в 2012 році була розроблена «Всеохоплююча стратегія і нові інструменти для запобігання і

реагування на масові злодіяння» [178], в якій розподілені напрямки реалізації «обов'язку захищати» і завдання між державними органами. Все вищесказане показує, що «обов'язок захищати» безпосередньо імплементований в США на національному рівні, і що особливо важливо – визначені інституційні механізми і розподілені функції для виконання «обов'язку захищати».

Загальновідомо, що підхід США до військової інтервенції не зобов'язує отримувати авторизації від РБ ООН. Б.Х. Обама у своїй промові в травні 2014 підтвердив, що «... міжнародна думка важлива, але Америка ніколи не повинна просити дозволу для захисту нашого народу, нашої батьківщини, нашого способу життя» [348]. Варто відзначити, що авторизація військової інтервенції з боку міжнародного співтовариства є бажана і є одним із принципів військової інтервенції. Однак, «коли втручання виправдане, а отримання санкції ООН неможливо ...» США «... прагнуть діяти через регіональні угруповання, такі як НАТО або коаліції однодумців» [278]. Важливим моментом є також обмеження передумов для проведення військових інтервенцій: військове «втручання має бути обмежено метою зупинити або запобігти скоєнню масових злодіянь» [278]. Отже, підхід США щодо «обов'язку захищати» визначає військову інтервенцію як один з інструментів концепції «обов'язок захищати» і, не співвідносячи її з поняттям гуманітарної інтервенції як права на втручання, виділяє як окремий інструмент зовнішньої політики США.

Окрему позицію щодо концепції займає Японія. Будучі країною, якій заборонено будь-яке військове втручання в інші країни Конституцією, Японія, як союзник США, приймала участь у війні в Іраку та інших військових операціях; підтримка військових дій носила лише фінансовий та цивільний характер. Практика участі Японії у військових конфліктах довела, що її роль у реакції на масові злодіяння може бути не лише формальною (впровадження санкцій, дипломатичні зусилля), а також нести дуже важливий характер стосовно тих питань, які викликають найбільші дискусії в ООН (одним із них є фінансування військових операцій ООН). Також треба згадати, що зовнішня політика Японії, починаючи з 90-х років, направлена на просування концепції

human security та її імплементацію у міжнародну практику; така ціль залишається головною метою зовнішньої політики Японії й досі, що проявляється у всій зовнішній політиці Японії..

Під час Всесвітнього саміту 2005 року Японія, як влучно вказує Дж. Гонна, обирає «компромісну позицію, направлену на «пасивну» підтримку прийняття «обов'язку захищати» у Підсумковому документі» [210, с. 97]. У позиції японського уряду дуже добре проявляються відмінності між концепціями «обов'язок захищати» й *human security*. Як зазначив надзвичайний і повноважний посол Японії Кінічі Комано щодо *human security*, «використання сили як останнього засобу для інтервенції у катастрофічних випадках гуманітарної кризи не повинно розглядатися як таке, що відповідає концепції *human security*. Така гуманітарна інтервенція більш краще відповідає імплементації філософії «обов'язку захищати», ніж *human security*» [210, с. 98]. Сама така позиція (щодо повної підтримки концепції *human security* та пасивної підтримки «обов'язку захищати» на Всесвітньому саміті 2005 року) стає провідною для японського уряду. Після одностайної підтримки концепції *human security* під час Всесвітнього саміту, та розвитку механізмів ООН щодо її імплементації, позиція Японії змінюється та японський уряд починає активно обговорювати «обов'язок захищати», вбачаючи в ньому один із підходів до *human security*. Така позиція також проявляється у підтримці Японією невійськових заходів у межах концепції «обов'язок захищати» [210, с. 105]. Отже, Японія є одним із «захисників» концепції, проте підтримка концепції має характер роздвоєності: підтримуючи всі невійськові заходи концепції, уряд Японії не може санкціонувати участь своїх військових сил у військових операціях ООН.

Окремо варто розглянути позицію Південноафриканської республіки (далі – ПАР) щодо концепції «обов'язок захищати».

ПАР на Всесвітньому саміті 2005 року була однією з країн, які активно підтримували «обов'язок захищати». При цьому підхід ПАР та її позиція щодо втручання в Лівію і Кот-д'Івуар показали акцентування на невійськових

методах і інструментах, насамперед, проваджених за допомогою регіональних організацій, не виключаючи застосування військового втручання. Позиція ПАР в РБ ООН по Сирії в лютому 2012 року показала прихильність принципу «обов'язку захищати», і військової інтервенції як його складової частини, у випадках вчинення чотирьох злочинів – ПАР голосувала за військове втручання в Сирію [343, с. 43].

Імплементації «обов'язку захищати» на внутрішньодержавному рівні у ПАР не відбулося. Стратегічний план на 2013-2018 роки, як і його попередник, не згадує «обов'язок захищати». Більше того, Стратегічний план підкреслює неприйняття військових заходів в міжнародному праві: «Південна Африка дотримується переконання, що розв'язання міжнародних конфліктів має відбуватися мирно, відповідно до положень Статуту ООН і принципів міжнародного права» [161].

Основна ж активність ПАР щодо реалізації «обов'язку захищати» розгорнулася в АС. Як повноправний член АС, ПАР підтримує право на інтервенцію, сформульоване в статті 4 (h) Установчого акту АС [123, с. 403]. У продовження тлумачення Установчого акту АС ПАР був запропонований Езулвінський консенсус, який відображає її позицію щодо «обов'язку захищати»: «важливо ще раз підкреслити, що зобов'язання держав захищати своїх громадян не повинно використовуватися як привід для підриву суверенітету, незалежності та територіальної цілісності держав» [337]. Варто підкреслити, що ПАР стала одним з ініціаторів впровадження Африканської архітектури миру та безпеки. Дуже часто позиція ПАР щодо військової інтервенції співвідноситься з позицією АС, як, наприклад, щодо інтервенції в Косово: «одностороння інтервенція, незалежно від того, яким би не був благородним привід для неї, неприпустима» [264], що показує вагоме значення діяльності АС в цьому напрямку для реалізації «обов'язок захищати» ПАР. Також ПАР активно сприяє розробці положень «обов'язку захищати» в праві АС, наприклад, Преторійских принципів закінчення вчинення масових злодіянь

у відповідності до статті 4 (h) Установчого акту АС [284], які мають доктринальний характер.

Незважаючи на значну підтримку концепції «обов'язок захищати» вона зустрічає серйозний опір в позиціях деяких держав, особливо Росії і Китаю.

Росія у своєму трактуванні концепції розуміє її як політичний інструмент, визначаючи головні мотиви силового втручання в інші країни з позиції політичних інтересів тих чи інших держав, блоків і т.д. Цей підхід, з одного боку, дозволяє ретельно врегулювати питання контролю над діями військових сил, а з іншого боку, односторонньо тлумачить концепцію. Концепція «обов'язок захищати» виступає в такому разі одним із проявів неоколоніальної політики західних країн та направлена на повалення небажаного уряду країни. Позиція Росії розглядає концепцію не як структурний набір механізмів, кожен з яких повинен ефективно впливати на вирішення проблемної ситуації, а лише як питання про військове втручання, тим самим, Росія не розглядає концепцію як єдине ціле.

Щодо реакції ООН та багатьох країн на лівійські події, Росія висунула чітку позицію: «Росія надалі не має наміру погоджуватися на прийняття резолюцій РБ ООН, які санкціонують силове втручання в конфлікти без ретельного опрацювання параметрів їхнього здійснення. Насамперед у тому, що стосується визначення меж застосування сили, а також тих держав і організацій, які запитують відповідну санкцію РБ ООН» [87]. Тобто, російський уряд у такому вигляді акцентує на необхідності доопрацювання механізмів контролю концепції.

Пізніше, під егідою Міністерства закордонних справ Росії функціонувала робоча група експертів, метою діяльності якої була розробка російської позиції по відношенню до концепції «обов'язок захищати». Розроблені пропозиції експертів знайшли своє підтвердження у Концепції зовнішньої політики Росії. У затвердженій президентом Росії 12 лютого 2013 року Концепції зовнішньої політики Російської Федерації викристалізувалась не дуже чітка російська позиція: п.31 говорить про недопущення спроб видати за порушення

міжнародного права «його творче застосування». «Неприпустимо, щоб під приводом реалізації концепції «обов'язок захищати» здійснювалися військові інтервенції та інші форми стороннього втручання, що підривають основи міжнародного права, засновані на принципі суверенної рівності держав» [58]. Нова версія концепції 2016 року більш чітко повторює цю позицію: «Росія має намір… не допускати здійснення під виглядом реалізації концепції «обов'язку захищати» військових інтервенцій...» [59]. Тобто, російський уряд повністю відкидає важливу складову концепції – військові акції як останній засіб реагування. Схожу позицію виказує представник Росії в ООН під час обговорення третього стовпу концепції в ГА ООН: «… треба ще раз подумати, чи є додаткова вартість у пропозиції включити питання про обов'язок захищати в офіційний порядок денний ГА ООН» [17]; особливу увагу він звертає на неможливість обмеження права вето в РБ ООН. Згадуючи про те, що Росія має право вето у РБ ООН, здається, що навряд чи у найближчому майбутньому можливе застосування військової акції ООН у межах концепції.

Китай по-своєму розглядає питання про захист населення і військове втручання.

Зовнішня політика Китаю будується на П'яти принципах мирного співіснування, які були знову підтверджені в якості принципів зовнішньої політики Головою КНР Сі Цзінпін 28 червня 2014 року [122]. У цих Принципах не раз згадується про необхідність мирного вирішення криз і ситуацій з метою загального розвитку; підкреслюється, що Китай не проводитиме і не схвалюватиме інтервенціоністську політику держав. Зовнішня політика КНР, ґрунтуючись на Принципах мирного співіснування, будується на принципі невтручання і державного суверенітету. Тому абсолютно логічно, що розглядаючи питання про гуманітарної інтервенції, міністр закордонних справ Китаю заявив, що односторонні інтервенції, що не були санкціоновані РБ ООН, однозначно порушують Статут ООН і суперечать міжнародному праву [369]. Однак, щодо вчинення актів геноциду, китайські вищі особи не без підстави стверджують, що «вчинення масових злодіянь не є прерогативою суверенітету»

і визнають, що «деякі ізольовані і важкі ситуації, такі як неспроможність держави, неконтрольоване внутрішнє насильство або систематичне вбивство населення можуть потребувати міжнародного військового втручання» [330, с. 214].

Активність Китаю в ООН при розгляді «обов'язку захищати» зводиться до обережного підходу. Представники КНР на Всесвітньому саміті 2005 року зробили акцент саме на превентивну складову «обов'язку захищати» і мирні засоби. Розглядаючи «обов'язок захищати» в ООН, китайські представники не раз акцентували увагу на первинному обов'язку держави захищати населення від чотирьох злочинів, а також на тому, що субсидіарний обов'язок захищати може бути передбачений лише за РБ ООН [197]. Беручи участь у миротворчій активності ООН з 1990 року, КНР в РБ ООН завжди вибирала мирні засоби вирішення конфлікту.

У середині 2012 року Руан Зонги, віце-президент Китайського інституту міжнародних студій представив нову інтерпретацію «обов'язку захищати» - «відповідальний захист» (англ.: *responsible protection*) [387], який містить 6 принципів, які доповнюють концепцію. Ініціатива була прийнята до уваги багатьма міжнародними представниками, тим не менш, вона не відіграла істотної ролі, оскільки містила спірні принципи (наприклад, захисники повинні бути відповідальні за постконфліктне відновлення країни). Треба відзначити, що концепція «відповідального захисту» формально не була офіційно прийнята або висунута Китаєм [189, с. 91].

Варто відзначити, що офіційні представники Китаю не уявляють «обов'язок захищати» як юридичну норму або принцип, а називають його «концепцією» [209], не проявляючи зацікавленості в деталізації концепції в резолюціях і рішеннях органів ООН. Гарвуд-Говерс називає підхід Китаю до концепції дихотомічним: Китай приймає перший та другий стовпи концепції, але залишається глибоко стурбований потенціальними наслідками застосування третього стовпу [189, с. 98]. Саме питання військової інтервенції в концепції викликають найбільше занепокоєння Китаю. Тому можна погодитися з

Джонатаном І. Девісом, що Китай сприймає «обов'язок захищати» швидше як політичну норму, ніж норму міжнародного права [154, с. 261].

Цікавим також є проаналізувати промови деяких представників країн під час обговорення концепції «обов'язок захищати» у ГА ООН, щоби сформувати ставлення та еволюцію відношення до концепції деяких держав до концепції.

Казахстанський представник в ООН Б. Айтімова під час виступу наголосила, що «захист населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності є моральним імперативом» та підтвердила «значну підтримку концепції «небайдужості» [*non-indifference*] коли держава не може виконати свій первинний обов'язок захисту власного населення» [157]. Тобто, Казахстан вважає концепцію нормою міжнародної моралі.

Азербайджанський представник в ООН Т. Мусаєв підкреслив, що не зважаючи на заборону чотирьох злочинів в міжнародному праві, в сучасному світі можливі випадки потурання таким злочинам з боку влади держав. Він наголосив, що Азербайджан готовий приймати активну участь у розробці концепції «обов'язок захищати» та підкреслив, що «важливо розробити загальну стратегію для реалізації «обов'язку захищати», включаючи способи, якими ООН могла б найкращим чином забезпечити виконання рішень Всесвітнього саміту 2005 року» [157]. Пізніше, азербайджанський представник наголосив, що «ця структура [концепції, встановлена Підсумковим документом Всесвітнього саміту 2005 року] побудована на фундаментальному принципі міжнародного права, принципі державного суверенітету, і, таким чином, підсилює дух і букву Статуту ООН» [296]. Тому, є всі підстави говорити, що Азербайджан підтримує впровадження концепції в межах ООН.

Виразно визначив позицію щодо юридичної сили концепції «обов'язок захищати» з погляду свого уряду під час обговорення концепції в ГА ООН сербський представник Б. Головка. Він сказав, що «концепція «обов'язок захищати» була необхідністю, в якій ніхто не може сумніватися. Проте така необхідність жодною мірою не означає законність (легальність) на сучасному етапі. Аби стати частиною міжнародного права, не говорячи про звичаєве

міжнародне право, вона повинна бути повно розвинута Генеральною Асамблеєю і пройти належне випробування часом, як спосіб розвіяти будь-які побоювання щодо зловживання нею та щодо того, що подвійні стандарти можуть спотворити її благородні цілі» [157].

Схожого погляду притримується турецький уряд. Турецький представник в ООН зазначив, що «обов'язок захищати може стати усталеною нормою міжнародного права… Юридичне визначення «обов'язку захищати» повинно базуватись на якнайширшому можливому консенсусі міжнародного співтовариства. Згода усіх держав-членів ООН повинна бути взята до уваги» [325].

Вірменський представник Зохраб Мнацаканян під час обговорення в ГА ООН третього стовпу концепції наголосив, що «існує консенсус щодо національного і глобального обов'язку захищати населення від масових злодіянь», проте наголосив, що «третій стовп … вимагає справжнього консенсусу. Це вимагає постійного, тверезого і вдумливого обговорення для знесення сумнівів і омани» [322]. За думкою вірменського уряду, «обов'язок захищати», передусім, пов'язаний із попередженням геноциду.

Виступаючи від імені урядів Естонії, Литви та Латвії, естонський представник Свен Юргенсон виступив із підтримкою концепції, зазначивши, що «ми підтверджуємо нашу підтримку цього принципу і закликаємо до оновленого зобов'язання міжнародного співтовариства попереджати» [295] чотири злочини. Схожої позиції щодо концепції притримується норвезький уряд [157]. У той же час, концепція не знайшла підтримки у єгипетського уряду: «… концепція «обов'язок захищати» є широким політичним терміном, який ще розвивається юридично» [168].

Україна займає в ООН доволі виважену позицію з концепції «обов'язок захищати». При цьому, при розгляді проектів резолюцій ГА ООН, які можуть трактуватися як такі, що мають посилання на принцип «обов'язку захищати», наша країна дотримується спільної з ЄС позиції. Український представник Юрій Сергеєв під час обговорення концепції у вересні 2014 року називав

«обов'язок захищати» принципом, що «встановлений для міжнародного співтовариства» та направлений на допомогу державі в її виконанні «обов'язку захищати» [326]. Також, Україна наголосила, що «обов'язок захищати» не може слугувати в якості прикриття для анексії чужих територій. Український представник підкреслив, що «обов'язок захищати», та її другий стовп, не направлені на знищення державного суверенітету, та підтримав ініціативу Генерального секретаря з обговорення концепції (на відміну від Росії, представник якої закликав виключити концепцію з офіціального порядку денного ГА).

Пізніше, під час обговорення концепції у 2015 році, Україна визначає своє ставлення до концепції позитивним, сходячись у питанні щодо юридичної сили концепції разом із ЄС [171]. На думку МЗС України, наразі «обов'язок захищати» є однією з сучасних концепцій розвитку міжнародного права, що перебуває на стадії обговорення з метою її трансформації у сталу норму міжнародного права (зокрема, серед іншого, можливо й через внесення змін до основоположних документів ООН) [27]. Причому «обов'язок захищати» називається українським МЗС «принципом» [27], тобто наголошується на непересічному значенні концепції для міжнародного права. З вищенаведеного можна констатувати, що Україна є повноцінним учасником обговорювання концепції в ООН і на практиці дотримується спільної з ЄС позиції при розгляді питань, що мають посилання на «обов'язок захищати»; при цьому Україна наголошує на рекомендаційній силі концепції.

На внутрішньодержавному рівні Україна імплементує концепцію «обов'язок захищати» шляхом приєднання до основних міжнародно-правових інструментів у цій сфері та забезпечення кримінального переслідування винних осіб через відповідні положення національного законодавства держав [27]. Головною перепоною до імплементації концепції наразі є відсутність ратифікації Україною Римського статуту МКС. Україна підписала Статут 20 січня 2000 року, але не ратифікувала його через рішення Конституційного Суду України, в якому Римський статут було визнано «таким, що не відповідає

Конституції України в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції» [12]. Його ратифікація планується за результатами завершення конституційної реформи в України, одним з елементів якої передбачено внесення змін, що покликані врегулювати зазначену проблему комплементарності МКС по відношенню до національної системи правосуддя. 2 червня 2016 року в Конституцію України були внесені відповідні зміни, якими ч. 6 ст. 124 була сформульована таким чином: «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду» [33], що вирішує проблему вищезгаданої комплементарності (ця частина набуває чинності через три роки з дня, наступного за днем опублікування Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»).

У той же час, зовнішньополітичні документи України не згадують концепцію «обов'язок захищати». Воєнна доктрина України імпліцитно згадує лише можливість військової співпраці з ООН щодо питань військової інтервенції згідно концепції «обов'язок захищати»: «26. Збройні Сили України, інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні органи спеціального призначення мають бути також готовими відповідно до рішень Ради Безпеки ООН… до участі в багатонаціональних операціях з підтримання миру й безпеки та гуманітарних операціях під егідою уповноважених на це міжнародних організацій…» [113]. Нажаль, Україна не проявляє зацікавленості в розгляді «обов'язку захищати» у своїй зовнішній політиці.

З вищенаведеного стає зрозумілим, що з розвитком та обговоренням концепції в ООН змінюється ставлення держав до неї. Під час Всесвітнього саміту 2005 року багато держав висловили позицію, що концепція «обов'язок захищати» є більш моральним чи політичним принципом, а у випадку юридичного закріплення може призвести до зловживання військовими акціями з боку західних держав. Проте загальне компромісне формулювання «обов'язку

захищати», до якого прийшли держави у Підсумковому документі, стає результатом необхідності наявності інструменту міжнародного права щодо реакції на чотири злочини. Воно не вирізняється чіткістю, але формулює формальне юридичне підґрунтя концепції. Згодом, позиції держав до концепції зазнали значних змін. Загальне застережливе ставлення до концепції змінюється зацікавленістю держав у її розробці в ООН. Сьогодні не можна говорити, що концепція має обов'язковий нормативний характер, хоча б лише тому, що держави не дійшли згоди щодо детального змісту концепції. ЇЇ застосування у Лівії в 2011 році ще раз підкреслило необхідність подальшого вдосконалення механізмів концепції, на що й спрямовані бразильська та китайська ініціативи. Проте у майбутньому, якщо концепція «обов'язок захищати» стане єдиною нормативною структурою, вбачається за можливим її затвердження повноцінним інститутом міжнародного права.

Треба зауважити, що концепція «обов'язок захищати» не є єдиною нормою. «Обов'язок захищати», скоріш, є системою норм різного характеру. Саме віднесення тієї чи іншої норми міжнародного права вирізняє юридичну силу концепції. Дуже виразно це проявляється в питанні суб'єктної сфери концепції, як було показано вище. Тому, коли ми говоримо про юридичну силу концепції «обов'язок захищати» в міжнародному праві, ми маємо на увазі комплекс взаємопов'язаних норм різного характеру і юридичної сили, які потрібно застосовувати в межах належної ситуації і належним чином. Правильним можна визнати підхід Алекса Дж. Белламі, який розглядаючи юридичну силу концепції «обов'язок захищати» окремо розглядає юридичну силу найважливіших її складових [133, с. 160-162]. Вважається за потрібним обрати цей метод та розглянути юридичну силу окремих елементів концепції.

Говорячи про належній державі обов'язок захищати власне населення від чотирьох злочинів, можна із впевненістю сказати, що такі норми є обов'язковими в міжнародному праві. Позитивні зобов'язання держав поважати та захищати основоположні права людини витікають із ст.3 Загальної декларації прав людини, ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та

політичні права, ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, та з інших документів з прав людини (детальніше див. підрозділ 3.1.). Більш того, принцип поваги до прав людини є принципом міжнародного права та закріплений у Заключному акті РБСЄ 1975 року. Такий позитивний обов'язок укорінився в практиці ООН: наприклад, у резолюції РБ ООН 1674 (2006) від 28 квітня 2006 року розкривається одна із сторін внутрішньої відповідальності держави, саме відповідальність держав за дотримання відповідних зобов'язань по припиненню безкарності та притягнення до судової відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах, геноциді, злочинах проти людяності і серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права [358]. Негативний обов'язок утримуватись від дій, що призводять до вчинення чотирьох злочинів, закріплюється в Статуті Нюрнберзького трибуналу, Конвенції про попередження злочинові геноциду та покарання за нього 1948 року, Міжнародній конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 року, Римському статуті МКС 1998 року. Також, спільна стаття 1 Женевських конвенцій 1949 року вимагає від держав «поважати» міжнародне гуманітарне права, також як і виконувати його приписи. Ці документи мають обов'язкову силу, деякі норми з них мають імперативну силу (щодо заборони геноциду), тому, ґрунтуючись на цих нормах, обов'язок держав захищати власне населення (в Доповіді Пан Гі Муна 2009 року – перший стовп концепції) є обов'язковою нормою міжнародного права і її зміст добре визначений.

Інші складові концепції пов'язані із питанням наявності юридичного обов'язку держави як члена міжнародного співтовариства запобігати вчиненню масових злодіянь в інших країнах. Підтвердження такому зобов'язанню можна знайти в рішенні Міжнародного Суду ООН по справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії), в якому вказувалось, що держави мають юридичне зобов'язання вживати всі розумні заходи, наявні в їх розпорядженні, для запобігання геноциду [222]. Проте Суд не конкретизував, чи повинні держави діяти самостійно, або через ООН (вважається за доцільним

консолідація пропозицій держав та взаємодія через інститути ООН). Найбільш складним питанням є оцінка рівня вчинення злочинів для формування відповідної реакції – не існує єдиної, затвердженої нормою права, шкали.

Окрім цього можна констатувати, що превентивні складові концепції «обов'язок захищати» (превентивна дипломатія, система «раннього попередження», віднесення ситуації до такої, що загрожує миру та безпеці тощо) є практикою ООН та її органів; можливість їхнього застосування закріплена в низці правових актів, серед яких треба виділити Статут ООН. Вони сформовані, більшою частиною, у багатьох Резолюціях РБ та ГА ООН, інших документах ООН, що говорить про те, що ці засоби застосовуються окремо до кожної ситуації (враховуючи, серед інших факторів, політичну складову) та не мають характер обов'язку. Вони мають рекомендаційну юридичну силу, тому що неможливо визначити чіткі критерії обов'язкового застосування тих чи інших засобів превентивного характеру.

Тобто, аморфний міжнародно-правовий обов'язок держави як члена міжнародного співтовариства захищати населення в інших країнах від масових злодіянь (другий та третій стовпи концепції) існує у формі юридичної норми; проте деталізація цієї норми наштовхується на невизначеність деяких категорій, відсутність консенсусу щодо одноманітного застосування та відсутність єдиних стандартів. З цього можна вивести, що такі елементи концепції, хоч і кореняться в міжнародному праві, проте не є розробленими в міжнародно-правових документах; не можна говорити про сформовану норму міжнародного права – зобов'язання держави як члена міжнародного співтовариства захищати населення світу від масових злодіянь – адже вона не формує чіткого правила.

Обов'язкова юридична сила останньої складової концепції – обов'язку відновлювати – взагалі не знаходить підтвердження в міжнародному праві. Швидше її можна розглядати як норму міжнародної моралі, яка витікає із загальних норм права про підтримку міжнародним співтовариством розвитку (економічному, правовому тощо) постконфліктних держав. «Обов'язок відновлювати» витікає із «духу» Статуту ООН, проте не зафіксований у

конкретних статтях. При повній відсутності юридичного закріплення «обов'язку відновлювати» в міжнародному праві також вбачається зменшення уваги до цієї складової концепції останнім часом. Більш того, їй не знайшлося місця серед складових (стовпів) концепції в Доповіді Генерального секретаря ООН 2009 року (докладніше див. підрозділ 3.4.).

Отже, можна визначити, що серед головних складових концепції «обов'язок захищати» обов'язкову юридичну силу в міжнародному праві має лише первинний обов'язок держави захищати власне населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Можна констатувати, що відображенням цього обов'язку є обов'язок держави встановлювати, поважати та захищати основоположні права людини.

Проте інші складові концепції не мають обов'язкової юридичної сили. Стосовно обов'язку попереджати, можна сказати, що він засновується, більшою мірою, на практиці держав як членів міжнародного співтовариства. Серед нормативних витоків треба згадати Статті про відповідальність держав (ст.ст. 40-41), які не мають обов'язкового юридичного характеру та рішення Міжнародного Суду ООН по справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії). Такі його компоненти, як система раннього попередження та превентивний інструментарій (англ.: *preventive toolbox*) повністю засновані на практиці держав та міжнародних організацій, серед яких важливе місце займають неурядові міжнародні організації. Обов'язок реагувати, тобто другий стовп за редакцією Міжнародної комісії, разом із головною його частиною – військовою акцією – теж засновується на практиці міжнародного співтовариства. Підґрунтя військової акції нормативно закріплено у Главі VII Статуту ООН, котра визначає можливість та процедуру прийняття рішення РБ ООН щодо військових акцій. Проте цей компонент концепції не є детально розробленим, навіть практика не дає відповіді на багато дискусійних питань, тому не можна говорити про визначену юридичну силу «обов'язку реагувати» в міжнародному праві. Він має юридичне підґрунтя,

проте не є конкретно сформульованим та детально розробленим, що викликає різні трактування держав. У такому разі доцільніше говорити, що «обов'язок реагувати» має міжнародно-правову природу, але він не має визначеної юридичної сили в міжнародному праві, і має, скоріш, природу юридичної рекомендації для міжнародного співтовариства, що має формальну цілісність. Щодо останньої складової концепції – «обов'язку відновлювати» – можна стверджувати, що він має найменше нормативне підґрунтя у міжнародному праві серед інших складових концепції.

Висновки до розділу 2.

Отже, зі всього вищенаведеного можна зробити такі висновки:

1. Концепція «обов'язок захищати» ґрунтується на принципах міжнародного права і включає в себе важливі норми щодо співвідношення принципів поваги до прав людини, суверенітету та невтручання у внутрішні справи у визначеному випадку – вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Виступаючи гарантією захисту прав людини, концепція визначає певну ієрархію вказаних принципів з метою встановлення міжнародної безпеки через безпеку окремих елементів міжнародного співтовариства (саме – держав). У той же час, концепція не створює нові норми міжнародного права (у формулюванні Підсумкового документу), а об'єднує окремі вже існуючі норми міжнародного права задля їх ефективного застосування у випадку вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

2. Концепція «обов'язок захищати», на думку України, є однією з концепцій розвитку міжнародного права, що перебуває на стадії обговорення з метою її трансформації у сталу норму міжнародного права. Тобто, за думкою українського МЗС, концепція «обов'язок захищати» володіє рекомендаційною силою; окремі дії українського законодавця направлені на її реалізацію в України (зокрема, відбувається процес ратифікації Римського статуту МКС), хоч залишається багато проблемних аспектів імплементації концепції в Україні.

3. Концепція «обов'язок захищати» виступає, першочергово, гарантією захисту основоположних прав людини (передусім: права на життя; заборони катування, або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання; заборони дискримінації і т.д.) від порушень *ad extra* (геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності). Ці права мають різну природу: деякі можуть бути частково обмежені, деякі не можуть бути обмежені за жодних умов. В будь якому випадку, кричуще порушення прав людини *ad extra* (наприклад, депортація населення) прямо пов'язано із складом одного або декількох із чотирьох вказаних міжнародних злочинів, що дозволяє зробити висновок про виконання концепцією «обов'язок захищати» функції гарантування захисту основоположних прав людини.

4. Кваліфікація певної ситуації як такої, що становить «загрозу миру та безпеці» (термін дорівнює «загрозі миру у міжнародній безпеці» в межах концепції «обов'язок захищати») через визнання національних органів влади «явно неспроможними захистити населення» пропонується за допомогою двох основних критеріїв: (1) наміри уряду та (2) ступінь ескалації конфлікту. Наміри уряду визначаються через державну політику з врегулювання конфлікту (чи відсутність такої), що дозволяє говорити про джерело насилля в конфлікті та способи його подолання. Ступінь ескалації конфлікту демонструє об'єктивну ефективність дій національних органів влади та наявність необхідних ресурсів для цього. Низка додаткових критеріїв (зброя, що використовується; кількість біженців; людські втрати; цільове знищення цивільного населення) також використовуються при визначенні, але у дієвому зв'язку з основними двома критеріями.

5. Об'єктну сферу концепції «обов'язок захищати» складають вчинення або безпосередня підготовка до вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людства, що підтверджено у §§ 138-139 Підсумкового документа Всесвітнього саміту 2005 року.

6. Суб'єктну сферу концепції «обов'язок захищати» складає коло суб'єктів міжнародного права, які наділені повноваженнями щодо практичної

реалізації концепції; суб'єктом реалізації первинного обов'язку держави захищати населення є, звичайно ж, держава; суб'єктом реалізації обов'язків попереджати, реагувати та відновлювати є міжнародне співтовариство. При реалізації концепції міжнародним співтовариством має місце агентування (через «абстрактність» визначення міжнародного співтовариства): суб'єктом концепції є міжнародне співтовариство, яке на кожній окремій стадії агентує свої повноваження визначеному колу агентів. У обов'язку попереджати такими агентами є держави, державоподібні утворення, міжнародні організації (урядові та неурядові), нації, що борються за незалежність та індивіди; в обов'язку реагувати – держави та міжнародні урядові організації (ексклюзивним агентом норми права на авторизацію військової інтервенції є РБ ООН); в обов'язку відновлювати – держави, державоподібні утворення, міжнародні організації (урядові та неурядові), нації, що борються за незалежність та індивіди.

7. Серед головних функцій концепції можна виділити правозахисну, систематизуючу та попереджувальну.

8. Концепція «обов'язок захищати» не має обов'язкової юридичної сили; вона є інститутом міжнародного права *in statu nascendi*. Загальне компромісне формулювання «обов'язку захищати», до якого прийшли держави у Підсумковому документі, є результатом необхідності наявності норми міжнародного права щодо реакції на масові злодіяння. Причому ставлення держав до концепції «обов'язок захищати» змінюється разом із обговоренням та розробленням концепції. Серед головних складових концепції «обов'язок захищати» (стовпів) обов'язкову юридичну силу в міжнародному праві має лише первинний обов'язок держави захищати власне населення. Проте інші складові концепції не мають обов'язкової юридичної сили.

РОЗДІЛ ІІІ. ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНЦЕПЦІЇ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ»

3.1. Обов'язок держави захищати власне населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності

Концепція «обов'язок захищати» є взаємопов'язаним комплексом юридичних та політичних норм. Концепція об'єднує вже існуючі в міжнародному праві (і практиці міжнародного права) елементи в єдиний комплекс задля їхнього ефективного застосування в окремому випадку – захист населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності – оформлюючи їх в єдину структуру з характерними зв'язками.

Перший стовп концепції «обов'язок захищати» – обов'язок держави захищати власне населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності – виходить із численних норм міжнародного права. Обов'язок держави захищати не став новелою міжнародного права і є відображенням принципу суверенітету та невтручання у внутрішні справи. В межах ООН був прийнятий ряд документів, що (позитивно) закріплюють обов'язок держави дотримуватись прав і свобод людини і (негативно) забороняють окремі дії (наприклад, геноцид). Пакти про права людини і інші основоположні міжнародно-правові документи в сфері прав людини покладають виключно на державу обов'язок забезпечувати виконання зазначених в них прав і свобод людини. Аналогічно функціонують й регіональні документи у сфері прав людини, як то Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Американська конвенція про права людини і Африканська хартія прав людини і народів. Якщо співвіднести зобов'язання держав щодо дотримання прав людини і зобов'язання у межах концепції «обов'язок захищати», то можна відзначити, що вони не є тотожними за обсягом, проте мають однакові цілі.

Існування обов'язку держави захищати власне населення в дещо іншому вигляді до формулювання концепції Міжнародною комісією в 2001 році дає

можливість говорити науковцям про існування згаданого обов'язку як норми звичаєвого права [292, с. 160; 367, с. 78-79]; тим паче, що наразі жодна держава не заперечує такий обов'язок – навіть Венесуела, Куба, М'янма, Нікарагуа і Судан, які є головними опонентами концепції в ООН, підтверджують наявність такого обов'язку держави [42, с. 3]. Можна погодитись з таким твердженням; тим паче, що заборона геноциду, воєнних злочинів і злочинів проти людяності є загальноприйнятою в міжнародній практиці. Але обов'язок захищати власне населення сформований в загальних термінах, а його зміст розкривається *inter alia* в рекомендаційних документах ООН, тому деякі механізми, які складають обов'язок захищати власне населення, залишаються нормами м'якого права. Тобто, існує загальноприйнята норма звичаєвого права про обов'язок держави захищати власне населення від чотирьох злочинів, але яким чином та за допомогою яких механізмів такий захист повинен втілюватись у життя залишається на розсуд самих держав.

В науці існує думка, що держава не в змозі виконувати стандарти концепції «обов'язок захищати» [182, с. 4]. В цьому випадку гіперболізується первинний обов'язок держави, і, як наслідок, «обов'язок захищати» не вважають правовою концепцією. Дійсно, концепція не є суто юридичною за своєю природою, вона є комплексом норм і практик різної природи. Більш того, концепція не встановлює будь-яких нових «стандартів», а ґрунтується на вже існуючих в міжнародному праві, які втілені в міжнародно-правових документах у сфері міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права; зобов'язання першого стовпу концепції прямо випливають з цілого ряду обов'язкових міжнародно-правових актів. Таким чином, за своєю природою концепція є юридичною та тісно переплітається з політичними елементами, а її перший стовп є суто юридичним; причому юридична складова концепції знижує значущість її політичних елементів.

В Підсумковому документі перший стовп концепції сформульований таким чином: «138. Кожна держава зобов'язана захищати своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності. Цей

обов’язок тягне за собою необхідність запобігання таким злочинам, в тому числі, підбурювання до них, шляхом прийняття відповідних і необхідних заходів». Обов’язок держави захищати власне населення узагальнює норми захисту прав людини щодо конкретних випадків – злочинів геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності – які складають об’єктну сферу застосування концепції. Як зазначає В.А. Карташкін, такий обов’язок витікає з міжнародно-правових зобов’язань держав та з суверенітету, через який вони володіють територіальним верховенством в межах своїх кордонів і незалежністю в міжнародних відносинах [42, с. 16]. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун також вважає, що «в основі цієї концепції лежить переконаність у тому, що більш ефективний захист населення від особливо тяжких злочинів служить зміцненню суверенітету держав. Таким чином, обов’язок захищати і державний суверенітет надають взаємозміцнюючу дію, а не суперечать один одному» [30, с. 6]. Завдяки принципу суверенітету саме на державу покладається первинний обов’язок захищати населення в концепції «обов’язок захищати». Проте такий обов’язок не є повноцінним та достатнім в міжнародному праві, а лише первинним; він безпосередньо пов’язаний з кореспондуючим допоміжним (або вторинним) обов’язком міжнародного співтовариства попереджати та реагувати на невиконання державою первинного обов’язку.

Зв’язок первинного обов’язку держави захищати власне населення і кореспондуючого обов’язку міжнародного співтовариства попереджати та реагувати на невиконання державою первинного обов’язку є безперечним. Проте деякі науковці гіперболізують такий зв’язок, говорячи, що «обов’язок захищати ґрунтується на твердженні, що держава має обов’язок приймати від міжнародного співтовариства допомогу, підтримку, або навіть військові сили ззовні» [68, с. 119]. Як приклад наводять формулювання резолюції РБ ООН 2165 (2014) від 14 липня 2014 року (щодо ситуації в Сирії) [364]. Проте формулювання резолюції дещо різниться від тлумачення вчених навіть на перший погляд: РБ «будучи глибоко стурбована триваючою практикою

довільної і необґрунтованої відмови в наданні згоди на проведення операцій з надання надзвичайної допомоги і збереженням умов, що перешкоджають доставці гуманітарних вантажів в пункти призначення …, і відзначаючи думку Генерального секретаря ООН, що довільна відмова в наданні згоди на відкриття всіх відповідних пунктів пропуску через кордон являє собою порушення міжнародного гуманітарного права…» [364]. Тобто резолюція лише окреслює (відзначає) думку Генерального секретаря ООН (акцентуючи слово «думка»), а не цитує норму міжнародного права. Гіперболізація зв'язку між компонентами концепції не може існувати в міжнародному праві, хоча б лише тому, що суперечить принципу суверенітету. Намагання Франції застосувати «обов'язок захищати» у 2008 році в М'янмі були засновані саме на такому розумінні концепції; як показало обговорення ситуації в ООН в концепції «обов'язок захищати» не існує обов'язку держави приймати від міжнародного співтовариства допомогу. Неприйняття міжнародної допомоги державою може слугувати лише одним із факторів, який прояснює намір уряду, для застосування окремих засобів в межах концепції.

Обов'язок держави захищати власне населення має подвійну структуру: позитивний обов'язок держави встановлювати та захищати основоположні права людини, що проявляється у встановленні всередині держави безпечного середовища, в якому будь-яка група людей несе відповідальність за такі порушення; та негативний обов'язок держави не допускати порушення основоположних прав людини із боку владних структур. Концепція «обов'язок захищати» в формулюванні Підсумкового документу не покладає на державу обов'язок забезпечувати ефективний захист прав людини, але захист від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності передбачає саме захист прав людини (насамперед, права на життя), порушення *ad extra* яких є змістом вказаних злочинів. Така структура обов'язку держави захищати власне населення випливає із міжнародно-нормативних документів. Позитивний обов'язок держави втілюється у документах із прав людини, як універсальних, так і регіональних, та інших актах міжнародного права; він є

обов'язком поведінки, а не результату, і не потребує від держави неможливого [282, с. 19]. З іншого боку, негативний обов'язок захищати ґрунтується *inter alia* на окремих положеннях Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього 1948 року [51], Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 року [52], Римського статуту МКС 1998 року [100] і Женевських конвенціях [54; 55; 29; 53].

Розглянемо докладніше кожен із цих документів.

Конвенція про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього у ст. 1 передбачає головний обов'язок держави – попереджати та карати за акти геноциду. Хоча сама конвенція прямо не передбачає обов'язку держави не вчиняти акти геноциду, Міжнародний суд ООН у справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії), здійснюючи тлумачення конвенції, зазначив, що «… на думку Суду, беручи до уваги встановлену мету Конвенції, ефект статті I є таким, що забороняє державам самим здійснювати геноцид» [222, с. 113]. Треба зазначити, що держава також повинна утримуватись від допомоги іншій державі у здійсненні геноциду або його підготовці (державі забороняється допомагати порушнику не тільки у випадку порушення норм *jus cogens*, якою є норма про заборону геноциду, але й також у випадку порушення менш значних норм міжнародного права [221, с. 200]). У тому ж рішенні був розкритий і інший аспект попередження геноциду: Міжнародний суд відзначив, що обов'язок держави попереджати вчинення актів геноциду не є територіально обмеженим. Це означає, що навіть якщо виникає загроза геноциду чи здійснюється акт геноциду за межами кордонів держави, то така держава має обов'язок вжити всі необхідні заходи, дозволені міжнародним правом, для його попередження чи припинення [222, с. 221]. Дії держави з попередження геноциду поза межами державних кордонів, хоч і випливають з першого стовпу концепції, відносяться до обов'язку захищати міжнародного співтовариства – в такому разі держава виступає як член міжнародного співтовариства. Таким чином розкривається подвійний обов'язок держави згідно з конвенцією:

держава зобов'язується попереджати вчинення будь-якими особами актів геноциду та не здійснювати актів геноциду державним апаратом.

Ст. V Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього передбачає внутрішньодержавний механізм, який застосовується в обов'язку держави захищати власне населення: «для введення в силу положень цієї Конвенції договірні сторони зобов'язуються привести необхідне законодавство, кожна у відповідності зі своєю конституційною процедурою, і, зокрема, передбачити ефективні заходи покарання осіб, винних у здійсненні геноциду чи інших згаданих у статті III злочинів». Тобто, Конвенція покладає на державу обов'язок вдосконалити внутрішнє законодавство відповідно до положень конвенції.

Цікаво, що конвенція містить положення, яке імпліцитно відсилає до заходів згідно з Главою VII Статуту ООН – ст. VIII вказує, що «кожен учасник цієї Конвенції може звернутися до відповідного органу Об'єднаних Націй з вимогою вжити, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, усіх необхідних, на його думку, заходів з метою попередження і припинення актів геноциду…». Формулювання «усі необхідні заходи» включає *inter alia* військові операції, проваджені відповідно до Глави VII Статуту ООН. Це можна побачити в позиціях держав, які були висловлені під час підготовки конвенції: делегації СРСР і Франції в своїх виступах чітко визначали, що акти геноциду можуть становити загрозу миру й безпеці, явно посилаючись на Главу VII Статуту ООН, і така позиція не заперечувалась іншими державами [187, с. 401-402]. Таким чином, держави розглядали військові операції під егідою ООН як один зі заходів для попередження і припинення актів геноциду.

Подібним чином розписаний обов'язок держави захищати власне населення у Міжнародній конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього [52]. Апартеїд підпадає під сферу дії концепції «обов'язок захищати», тому що є окремим випадком злочинів проти людяності чи актів геноциду (в залежності від форми здійснення апартеїду). Ст. IV Конвенції встановлює, що «держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язуються: а) прийняти

будь-які заходи законодавчого чи іншого характеру, необхідні для припинення, а також запобігання будь-якого заохочення злочину апартеїду і подібної до нього сегрегаційної політики або її проявів і покарання осіб, винних у цьому злочині; b) прийняти закони, судові та адміністративні заходи для переслідування, притягнення до суду і покарання відповідно до їхньої юрисдикції осіб, які несуть відповідальність або обвинувачених в скоєнні актів, визначених у статті II цієї Конвенції, незалежно від того, чи перебувають такі особи на території тої держави, де відбуваються ці акти, або є громадянами цієї або будь-якої іншої держави або особами без громадянства». Вказане положення встановлює два обов'язки держави: вдосконалення законодавства відповідно до Конвенції та обов'язок кримінального переслідування осіб, винних у порушенні Конвенції. Загалом, Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього побудована аналогічно до Конвенції про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього, і має схожу ст. VIII (про імпліцитну можливість військових заходів).

Проте Конвенція встановлює також інший обов'язок держави, який, більшою мірою, пов'язаний з попередженням злочину апартеїду: держави «зобов'язуються визнавати і виконувати відповідно до Статуту ООН прийняті Радою Безпеки рішення, спрямовані на попередження, припинення і покарання за злочин апартеїду, і сприяти здійсненню рішень інших компетентних органів ООН, що приймаються для досягнення цілей цієї Конвенції» (ст. VI). Буквально, встановлюється обов'язок держави співпрацювати з ООН та її органами для попередження, припинення і покарання за злочин апартеїду. Таке положення Конвенції дуже схоже до формулювання ст. 41 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії, яка говорить, що «держави повинні співпрацювати з метою покласти край правомірними засобами будь-якому серйозному порушенню…» імперативних норм міжнародного права. Обов'язок співпрацювати також витікає зі ст. 2(2) Статуту ООН та ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів.

Особливу ланку складають документи міжнародного гуманітарного

права, які покладають на держави великий прошарок обов'язків; важливе місце серед них займають Женевські конвенції. Вони представляють собою взаємопов'язані документи з деякими аналогічними положеннями. Розглядаючи зв'язок між Женевськими конвенціями і концепцію «обов'язок захищати», науковці стверджують, що Женевські конвенції, головним чином, слугують підґрунтям для обов'язку захищати і закріплюють основи концепції [209, с. 103]. Розглянемо положення Женевських конвенцій щодо обов'язків, які вони покладають на держави у сфері концепції «обов'язок захищати».

Статтею 146 IV Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року про захист цивільного населення під час війни встановлено, що держави «… беруть на себе зобов'язання ввести в дію законодавство, необхідне для забезпечення ефективних кримінальних покарань для осіб, які вчинили або наказали зробити ті чи інші серйозні порушення цієї Конвенції…» [53]. Обов'язок криміналізації серйозних порушень конвенції є загальноприйнятим і підтверджується міжнародною практикою. Окрім необхідності законодавчого закріплення, в цій статті також зазначено, що кожна держава «… зобов'язується розшукувати осіб, обвинувачених в тому, що вони зробили або наказали вчинити те чи інше зі згаданих серйозних порушень, і, яким би не було їхнє громадянство, передавати їх своєму суду…». Тобто, IV Женевська конвенція встановлює два головних обов'язки для держави щодо виконання приписів Конвенції – обов'язок криміналізації серйозних порушень Конвенції та обов'язок кримінального переслідування осіб, винних у порушенні Конвенції. Аналогічні положення про обов'язок держави привести законодавство у відповідність до конвенцій наведені і в інших Женевських конвенціях (ст. 49 – в I-й, ст. 45 – у II-й, ст. 129 – у III-й конвенціях). У всіх Женевських конвенціях, окрім II, також закріплений обов'язок кримінального переслідування осіб, винних у серйозних порушеннях конвенцій.

Треба підкреслити, що обов'язок кримінального переслідування осіб, винних у серйозних порушеннях Женевських конвенцій, у самих конвенціях прописаний лише щодо міжнародних військових конфліктів, якими не є

ситуації «обов'язку захищати». Проте Міжнародний суд ООН у справі Нікарагуа проти США назвав гуманітарні обов'язки сторін військового конфлікту міжнародного характеру «мінімальними стандартами», «елементарними потребами гуманності», та прийшов до висновку про існування «обов'язку… в сенсі статті 1 Женевських конвенцій «дотримуватись» конвенції і навіть «забезпечувати їхнє дотримання» «за будь-яких обставин», оскільки такий обов'язок витікає не тільки з самих конвенцій, але й з загальних принципів гуманітарного права, які тільки ледве згадані конвенціями» [219]. До схожого висновку приходить й В.Н. Русінова, говорячи, що «…незважаючи на відсутність прямо зафіксованого в міжнародних договорах обов'язку здійснювати кримінальне переслідування серйозних порушень, скоєних у неміжнародних військових конфліктах, можна дійти висновку про те, що склався відповідний міжнародно-правовий звичай» [105, с. 272]. А спеціалісти МКЧХ, ґрунтуючись на практиці держав, прямо говорять про існування такого обов'язку як звичаю в міжнародних і неміжнародних військових конфліктах [78, с. 781]. Отже, міжнародним гуманітарним правом на державу покладається обов'язок кримінального переслідування осіб, винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права.

Загальний негативний обов'язок держави утримуватись від незаконних дій за міжнародним правом закріплений в ст. 32 IV Женевської конвенції, яка вказує, що держави «…спеціально погоджуються про те, що їм забороняється прийняття будь-яких заходів, що можуть заподіяти фізичне страждання або призвести до знищення осіб під заступництвом, які перебувають під їхньою владою». Конкретизується негативний обов'язок держави в статтях конвенцій стосовно окремих випадків – наприклад, ст. 49 IV Женевської конвенції забороняє депортацію населення; ст. 14 Додаткового протоколу II забороняє використання голоду серед цивільного населення як методу ведення війни в неміжнародних військових конфліктах. Загалом, IV та інші Женевські конвенції використовують заборону окремих дій як головний підхід (в той час як Гаазькі конвенції забороняють окремі способи і методи ведення війни); саме такі

заборони і складають негативний обов'язок держави утримуватись від незаконних дій за міжнародним правом. IV конвенція також зазначає, що держава, під владою якої знаходяться під заступництвом особи, відповідальна за поводження своїх представників з особами під заступництвом, причому це не знімає особистої відповідальності з цих представників (ст. 29). Таке формулювання підтверджує відповідальність держави за невиконання обов'язку захищати власне населення.

У свою чергу, Римський статут МКС 1998 року [100] розписує обов'язки держави щодо криміналізації злочинів та кримінального переслідування осіб, винних у вчиненні злочинів. Ст. 86 встановлює загальний обов'язок співпрацювати: «держави-учасники відповідно до положень цього Статуту всебічно співпрацюють з Судом в проведенні ним розслідування злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, і здійсненні кримінального переслідування за ці злочини», також Статут встановлює низку конкретних зобов'язань щодо окремих етапів розслідування та судового розгляду. Особливий обов'язок встановлюється в ст. 88: «держави-учасники забезпечують наявність процедур, передбачених їхнім національним правом, для всіх форм співпраці…». Цей обов'язок має на меті законодавче вдосконалення, але на відміну від положень Женевських конвенцій і Конвенції про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього прямо передбачає вдосконалення процесуального права, а не матеріального. У підтвердження цього МКЧХ визнав обов'язок держави докладати всіх зусиль до співробітництва з метою розслідування воєнних злочинів і судового переслідування підозрюваних міжнародно-правовим звичаєм, який застосовується по відношенню до міжнародних і неміжнародних військових конфліктів [78, с. 795]. Щодо України треба зазначити, що дослідниками не раз вказувалось на недосконаліть процесуальних аспектів цього питання: «сучасний стан такої регламентації [процесуальних інститутів міжнародного співробітництва по кримінальним справам в Україні] визнати задовільним неможливо…» [85, с. 14], тому законодавцю треба звернути увагу на цей аспект.

Таким чином, аналіз міжнародно-правових актів щодо заборони геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів, та злочинів проти людяності дозволяє виділити дві групи обов'язків у межах первинного обов'язку держави захищати власне населення від порушень прав людини *ad extra*: позитивні обов'язки (криміналізації, переслідування, співпраці) і негативні (заборона вчинення державою геноциду, воєнних злочинів тощо). Ці дві групи обов'язків є проявом дуалістичного характеру первинного обов'язку держави в межах концепції «обов'язок захищати» – з одного боку держава зобов'язана вчинити певні дії (позитивна складова), з іншого – державі забороняється вчиняти певні дії (негативна складова).

Міжнародна комісія в своїй Доповіді 2001 року не виділяє обов'язок держави захищати власне населення у структурі концепції «обов'язок захищати». Доповідь комісії була спрямована, насамперед, на винайдення альтернативи гуманітарній інтервенції, тому вказана в ній структура «обов'язку захищати» повністю відноситься до зовнішніх зобов'язань, тобто обов'язків міжнародного співтовариства в цілому. Проте у розділі про обов'язок міжнародного співтовариства попереджати чотири злочини згадується, що «попередження смертоносних конфліктів та інших форм техногенних катастроф, разом зі всіма іншими аспектами обов'язку захищати, є, передусім, обов'язком суверенної держави, а також громад і установ у неї» [344, с. 19]. Розглядаючи питання суверенітету держави як відповідальності, Міжнародна комісія безпосередньо зачіпає аспекти відповідальності держави, на основі яких пізніше був виділений обов'язок держави захищати власне населення. На думку Міжнародної комісії суверенітет як відповідальність має три важливі виміри. «По-перше, державні органи несуть відповідальність за функції захисту безпеки і життя громадян, також як сприяння їхнього добробуту. По-друге, національні політичні органи несуть відповідальність перед громадянами і перед міжнародним співтовариством у вигляді ООН. По-третє, агенти держави відповідальні за свої дії; тобто вони несуть відповідальність за свої дії чи бездіяльність» [40, с. 13]. Зазначаючи аспекти відповідальності держави

Міжнародна комісія не конкретизує заходи, які держава може використовувати для виконання своїх обов'язків по відношенню до власного населення; більш того, формулювання на кшталт «сприяння добробуту» є дуже нечіткими і не сприяють конкретизації положень концепції.

Доповідь 2009 року, в якій була представлена структура концепції, першим стовпом якої визначено обов'язок держав захищати, конкретизує обов'язки держави щодо захисту власного населення. Завданням першого стовпу визначено формування відповідального суверенітету, який базується на політиці «залучення, а не виключення» [16, с. 12] (себто політиці різноманітності в протилежність політиці ідентичності). Згідно з Доповіддю 2009 року повага прав людини є одним з найважливіших елементів відповідального суверенітету, що ще раз підкреслює зв'язок концепції із правами людини.

На думку Генерального секретаря ООН обов'язок держави захищати власне населення втілюється в «необхідності формування інститутів, потенціалу та практичних заходів конструктивного врегулювання напружених ситуацій» [16, с. 12]. Особливо в Доповіді 2009 року акцентується увага на законодавчому вдосконаленні, яке є одним із механізмів реалізації обов'язку держави захищати: «держави повинні стати учасниками відповідних міжнародних документів в області прав людини, міжнародного гуманітарного права та біженського права, а також Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Але це – лише перший крок на шляху до повномасштабного практичного здійснення. Основні міжнародні стандарти необхідно сумлінно інкорпорувати в національне законодавство…» [16, с. 14].

Механізм законодавчого вдосконалення щодо боротьби з геноцидом, етнічними чистками, воєнними злочинами і злочинами проти людяності є важливою і невід'ємною частиною обов'язку держави захищати власне населення – першого стовпу концепції. Як було показано вище, головні міжнародно-правові документи з цього питання безпосередньо передбачають внесення відповідних змін у законодавство. Саме такий механізм є головним

для імплементації концепції на внутрішньодержавному рівні. Що стосується нашої держави, то, як відомо, Україна є учасником або підписантом більшості міжнародних документів у сфері прав людини, міжнародного гуманітарного права та біженського права, а також наразі продовжує здійснення заходів щодо вдосконалення національного законодавства, зокрема продовжує процес ратифікації Римського статуту МКС. Але значним недоліком сучасного українського законодавства є відсутність криміналізації злочинів проти людяності (на відміну від геноциду і етнічних чисток – ст. 442 КК України, та воєнних злочинів – ст. 438 КК України); як зазначають дослідники, ця проблема наразі є дуже актуальною для української реальності [1, с. 102].

Значне місце в обов'язку держави захищати власне населення займає професійна підготовка національних органів, насамперед, органів безпеки. Генеральний секретар ООН не раз наголошував на залежності панування права від ефективної діяльності національних органів, а в Доповіді 2009 року зазначає, що «… коли професійною підготовкою охоплені такі ключові суб'єкти суспільства, як співробітники поліції, військовослужбовці та представники судової та законодавчої влади, вона може виявитися досить ефективним превентивним засобом» [16, с. 12]. Серед ключових національних органів, від яких залежить ефективне попередження злочинів, виділяються органи поліції і прокуратури.

МКЧХ багато уваги приділив саме питанню ефективної діяльності органів поліції і прокуратури. Комітет у своїх доробках з цього питання дійшов висновку, що стандартний порядок дій співробітників органів охорони правопорядку повинен відповідати міжнародним стандартам щодо застосування сили [66, с. 17]. Ці стандарти, передусім, стосуються прав людини і повинні виконуватись усіма співробітниками національних органів. Такий порядок має бути включений до статутів і написаний простою мовою, доступною особовому складу всіх рівнів. Підготовка особового складу повинна включати практичні навчання, як можна більш наближені до реальності. Жорсткий порядок підпорядкованості, що включає санкції, покликаний

забезпечувати ефективне керівництво і контроль. Нарешті, ключову роль в утриманні контролю над ситуацією і запобігання насильству грає оснащення, зокрема захисне спорядження і засоби зв'язку. Для виконання завдань з попередження злочинів повинні бути задіяні тільки ті співробітники правоохоронних органів, які мають належні підготовку і оснащення, отримують відповідні накази і працюють в рамках належної правової системи [66, с. 17].

Доробки МКЧХ засновуються на міжнародно-правових актах у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Важливе місце серед цих документів займають акти рекомендаційного характеру, що безпосередньо зачіпають аспекти діяльності правоохоронних органів, а саме Кодекс поведінки ООН – керівництво для співробітників правоохоронних органів у всьому світі [48] та Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї службовими особами з підтримки правопорядку [15, с. 122-128]. В європейському вимірі також треба назвати Європейський кодекс поліцейської етики [96] та Декларацію про поліцію [93]. Вказані документи встановлюють принципи діяльності та функціонування органів безпеки, які безпосередньо стосуються ефективного попередження *inter alia* масових злодіянь. Ці документи не мають обов'язкової сили, але слугують визнаними міжнародними стандартами у сфері діяльності правоохоронних органів.

Не обійшла Доповідь Генерального секретаря ООН 2009 року і питання співпраці держав щодо виконання обов'язку захищати. «Національним органам слід робити все від них залежне для надання Міжнародному кримінальному суду і іншим міжнародним трибуналам сприяння в розшуку і затриманні осіб, незалежно від рівня обвинувачених в скоєнні злочинів і порушень, від яких держави зобов'язані захищати населення, і в підбурюванні до них» [16, с. 15]. Аналогічно наголошується на важливості обміну досвідом із попередження злочинів між державами в межах регіональних механізмів чи *ad hoc*. Таким чином, Генеральний секретар ООН підтверджує в своїй доповіді належність співпраці між державами і міжнародними інституціями щодо попередження чотирьох злочинів до інструментарію першого стовпу концепції «обов'язок

захищати» (але також співпраця є елементом всіх інших стовпів концепції).

Доповідь 2009 року описує всю структуру концепції «обов'язок захищати», приділяючи більше уваги елементам обов'язку захищати міжнародного співтовариства. Також у цій Доповіді багато місця приділяється неправовим заходам попередження масових злодіянь. Більш того, як зазначають науковці, деякі формулювання Доповіді 2009 року є нечіткими та двозначними [132, с. 47]. Детальніше обов'язок держави захищати власне населення – перший стовп концепції – був розписаний і представлений Генеральним секретарем ООН у Доповіді від 11 вересня 2013 року «Обов'язок захищати: відповідальність держав і попередження» [81] (далі – Доповідь 2013 року).

У Доповіді 2013 року елементи обов'язку держави захищати структуровані у групи: (1) створення національного потенціалу протидії, (2) заохочення і захист прав людини, та (3) вжиття цілеспрямованих заходів щодо попередження злочинів.

Перша група механізмів – створення національного потенціалу протидії – включає в себе заходи законодавчого вдосконалення. Насамперед, це встановлення конституційного захисту всіх верств населення. Внесення в конституції положень про рівний захист для всіх етнічних, релігійних тощо груп сприяє мирному і справедливому вирішенню конфліктів. По-друге, встановлення прозорого виборчого процесу слугує інтересу справедливого представництва населення. Це також включає справедливу систему розподілення повноважень у державі. По-третє, в Доповіді наголошується на необхідності криміналізації злочинів геноциду, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. По-четверте, встановлення справедливої системи правосуддя і реформування сектору безпеки є важливими складовими попередження масових злодіянь. Також у Доповіді 2013 року згадується необхідність економічних і соціальних реформ. Взагалі, всі ці механізми першого елементу обов'язку держави захищати зводяться до законодавчого і структурного (інституційного) вдосконалення у відповідності до стандартів демократичного

суспільства.

Друга група механізмів сприяє заохоченню і захисту прав людини. Вона включає в себе національні плани дій в області прав людини і правозахисні установи, а також комісії з прав людини і гуманітарні установи, що займаються захистом, залученням до участі в житті суспільства і розширенням можливостей вразливих або соціально ізольованих груп. «Ця інфраструктура повинна бути заснована у правових межах, що відповідають нормам міжнародного права прав людини» [81, с. 14]. Окрему увагу також приділено врегулюванню діяльності ЗМІ. Як бачимо, друга група механізмів, також як і перша, передбачає законодавче і структурне вдосконалення, але це вдосконалення спрямовано на захист прав людини.

Остання група механізмів названа «вжиття цілеспрямованих заходів щодо попередження злочинів» і включає в себе призначення координатора (англ.: *focal point*) або створення міжвідомчих механізмів з питань попередження злочинів або обов'язку захищати для сприяння включенню завдань щодо попередження масових злодіянь у національні політику і стратегії. Ця група механізмів спрямована на інституційні зміни в державі для постійного моніторингу ситуації і вжиття оперативних заходів по подоланню криз. Треба зазначити, що Україна досі не створила координатора з питань «обов'язку захищати» (або, як альтернатива, надала відповідні функції вже існуючій посаді) в структурі МЗС. Прикладом реалізації обов'язку держави захищати власне населення у цьому напрямку є створення в 2010 році Ради з попередження особливо тяжких злочинів у США. Рада забезпечує всебічний державний підхід до виявлення і відведення загроз, також як стежить за інституційними змінами для запобігання геноциду і особливо тяжких злочинів. Крім цього, адміністрацією президента США в 2012 році була розроблена вже згадувана «Всеохоплююча стратегія і нові інструменти для запобігання і реагування на масові злодіяння», яка містить розподіл напрямків реалізації «обов'язок захищати» і завдання між державними органами.

Таким чином розписаний обов'язок держави захищати власне населення у

Доповіді Генерального секретаря ООН 2013 року. Проте Доповідь 2013 року можна назвати занадто претензійною щодо ступеню демократичних процесів, які вона включає в обов'язок держави захищати власне населення. Більш того, як показує практика, процеси демократизації постконфліктного суспільства чи процеси переходу від авторитарного до демократичного правління супроводжуються насиллям і потенційно можуть бути джерелом незгоди у суспільстві.

Як зазначається в Доповіді 2013 року, «якогось єдиного підходу до запобігання злочинів не існує. Викладені в цій доповіді альтернативні стратегії можуть застосовуватися з урахуванням умов в кожній державі» [81, с. 9]. Всі зазначені елементи повинні розглядатись саме з урахуванням цього застереження: програми австралійського уряду щодо ліквідації дискримінації між корінним і некорінним населенням у плані тривалості життя навряд чи можуть слугувати дієвим прикладом для багатьох африканських країн. Тому кожна держава на окремій стадії розвитку демократичних процесів та громадянського суспільства має свої механізми вдосконалення обов'язку захищати власне населення. Такі механізми мають єдину ціль – встановлення безпечного середовища, в якому відсутня дискримінація.

У 2006 році офісом ООН з наркотиків і злочинів був підготовлений Збірник стандартів і норм ООН в галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя [365], який структурує існуючи стандарти у вказаній сфері і пропонує різні інструменти вдосконалення. Збірник структурований по таким частинам: ув'язнені особи, ювенальна і ресторативна юстиція; механізми міжнародного співробітництва; попередження злочинності і проблема потерпілих; і належне управління, незалежність судової системи і цілісність персоналу системи кримінального правосуддя. Ці частини включають в себе численні модельні договори, кодекси поведінки, керівництва, принципи та інші механізми, вироблені згідно із існуючими міжнародно-правовими актами і практикою, які можуть бути застосовані державами в межах обов'язку держави захищати власне населення.

На основі розглянутих вище міжнародно-правових документів, як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру, можна виокремити елементи обов'язку держави захищати власне населення – зміст першого стовпу концепції «обов'язок захищати». На нашу думку, треба виокремити дві складові цього обов'язку – позитивну і негативну, яким характерні різні методи правового регулювання (позитивна складова – зобов'язання, негативна – заборона). Таким чином проявляється дуалістичний характер першого стовпу концепції. Далі, проаналізувавши міжнародно-правові акти треба виділити дві основні групи механізмів позитивної складової (керуючись, насамперед, нормами обов'язкових міжнародно-правових актів): засоби законодавчого вдосконалення та засоби структурного вдосконалення. Причому інструменти обов'язку держави захищати власне населення схожі (де-не-де аналогічні) з елементами «обов'язку відновлювати». Це пояснюється тим, що вони направлені в обох випадках на розбудову безпечного середовища всередині держави, тільки в першому випадку з метою попередження масових злодіянь, а в другому – з метою недопущення їх повторення.

Під засобами законодавчого вдосконалення маються на увазі: криміналізація чотирьох злочинів; приєднання держави до основних міжнародно-правових актів у сфері міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права (міжнародні інституції виділяють це найголовнішим механізмом «обов'язку захищати» [304, с. 6]) з внесенням відповідних змін у національне законодавство; ліквідація законодавчої дискримінації (якщо така існує); законодавче врегулювання діяльності правоохоронних структур у відповідності із міжнародними стандартами (передусім у напрямку ефективності діяльності); законодавче оформлення захисту прав і свобод людини, також як і діяльності правозахисних установ й ЗМІ; та інші законодавчі зміни, які сприяють демократизації суспільства та зменшенню кризових ситуацій (правосуддя, виборчий процес, економічні і соціальні реформи).

Група засобів структурного вдосконалення включає в себе такі елементи:

встановлення ефективної структури правоохоронних органів та правосуддя (у напрямах заборони зловживання службовим становищем і професійної підготовки та оснащення); створення інституції (координатора чи окремого органу) для моніторингу ситуації та вжиття оперативних заходів; створення та підтримка існуючих правозахисних механізмів; та інші структурні зміни, які сприяють демократизації суспільства та зменшенню кризових ситуацій (створення механізмів обміну досвідом, окремих органів для врегулювання конфліктів).

Необхідно зазначити, що обов'язок держави захищати власне населення розповсюджується територіально, тобто на все населення держави, незалежно від громадянства або будь-яких інших ознак. Генеральний секретар ООН наголошував, що «під «населенням» маються на увазі не тільки громадяни або цивільні особи, але і все населення, що знаходиться в межах держави» [81, с. 2]. За межами своїх кордонів держава має обов'язок захищати населення, навіть своїх громадян, лише разом з іншими членами міжнародного співтовариства. Такий підхід обмежує можливість зловживання концепцією. Але виникає важливе питання щодо можливості здійснення обов'язку захищати своє населення державою на території, яка знаходиться в межах міжнародно-визнаних кордонів, але не підконтрольна центральному уряду.

Судова практика виробила деякі особливості застосування концепції «обов'язок захищати», первинного обов'язку держави захищати власне населення, щодо неконтрольованих територій. Держава є первинним суб'єктом захисту прав людини, і тому володіє певними обов'язками, навіть по відношенню до неконтрольованих територій. Наприклад, Європейський суд з прав людини у своєму рішенні в справі Ілашку та інші проти Молдови та Росії вважає, що положення *de facto*, яке існує при створенні сепаратистського режиму, який непідконтрольний центральній владі, не скасовує юрисдикцію над тією частиною території, яка тимчасово підвладна місцевій адміністрації [173]. Однак така фактична ситуація скорочує сферу юрисдикції і повинна бути розглянута тільки у світлі позитивних зобов'язань держави. У цьому питанні

держава повинна застосовувати всі доступні юридичні та дипломатичні заходи, щоб продовжувати надавати гарантії прав і свобод. Унаслідок цього боротьба з сепаратистськими проявами потенційно є державною необхідністю, метою якої є повний контроль за дотриманням прав і свобод людини (зобов'язань держави). Щодо зобов'язань згідно з концепцією «обов'язок захищати» держава повинна вживати всі можливі заходи, включаючи військові, що не заборонені міжнародним правом (схоже тлумачення норми Міжнародний Суд ООН надав у справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії); проте Суд не зазначив прямо обов'язок вживати військові заходи), з метою попередження і припинення актів геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності на непідконтрольній території.

Важливим питанням постає обов'язок держави здійснювати ефективний захист населення на окупованих державою територіях, які не є визнані територією держави згідно з міжнародним правом. Це питання не раз підіймалось Європейським судом з прав людини, чия практика виробила головний принцип для розгляду цього питання: принцип ефективного загального контролю (англ.: *effective overall control*). Держава несе обов'язок гарантування і здійснення основних прав і свобод людини на території поза межами власних кордонів, якщо місцева влада такої території повністю підконтрольна державі, або місцева влада повністю залежить від військової, економічної, соціальної та іншої допомоги з боку держави. У справі Ілашку та інші проти Молдови та Росії Суд зазначив, що відповідальність держави може наступати при вирішальному впливі (англ.: *decisive influence*) на дії місцевої влади [173]. Таким чином, судова практика підтверджує, що держава несе обов'язок захищати населення не тільки по відношенню до населення у межах власних кордонів, а також по відношенню до населення на тих територіях, де вона безпосередньо контролює місцеву владу та/або має на неї вирішальний вплив.

Хоча принципи обов'язку держави гарантувати та виконувати основні

права і свободи на територіях зі спірним статусом вироблені Європейським судом з прав людини і безпосередньо стосуються лише держав-членів Ради Європи, міркування і висновки Суду можуть бути застосовані і на глобальному рівні міжнародного права, особливо ті, що безпосередньо стосуються права на життя. Науковці підкреслюють, що розглядаючи випадки екстратериторіального застосування Конвенції з прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини керується збалансованим підходом – розглядає Конвенцію не тільки як регіональний документ, але й як глобальну хартію прав людини [255, с. 1245]. Себто, Суд тлумачить дію конвенції застосовуючи загальне міжнародне право, тому його висновки не суперечать основам міжнародного права. Цікаво, що Міжнародний суд ООН у справі про військову та напіввійськову діяльність в і проти Нікарагуа (Нікарагуа проти США) також використовував тест ефективного контролю, проте ступінь такого контролю значно різниться із ступенем контролю, який використовує Європейський суд з прав людини. Більш того, Комітет з прав людини ООН і Міжамериканські комісія та суд з прав людини не кваліфікують ситуації здійснення обмеженого контролю над територією або окремими особами як такі, що випадають зі сфери дії Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Американської конвенції про права людини [119, с. 134]. Незважаючи на різні методи визначення ефективного контролю з боку держави, міжнародні суди визнають, що держава несе відповідальність за порушення основних норм прав людини на контрольованій території поза межами своїх кордонів; тобто, держава має обов’язок захищати населення не лише у межах своїх кордонів, а й поза ними, в обмежених випадках.

Тлумачення Міжнародного суду ООН у справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії [222]) також повинно враховуватись при розгляді цього питання. Як зазначалось вище, Суд підкреслив, що обов’язок держави попереджати вчинення актів геноциду не є територіально обмеженим і якщо виникає загроза геноциду чи здійснюється акт геноциду за межами

кордонів держави, то така держава має обов'язок вжити всі необхідні заходи, дозволені міжнародним правом, для його попередження чи припинення [222, с. 221]. В такому випадку, якщо держава має вирішальний вплив на дії місцевої влади, вона зобов'язана контролювати виконання Конвенції на такій території. Можна констатувати, що держава має обов'язок захищати населення й поза межами своїх кордонів у виняткових випадках, а саме коли здійснює ефективний контроль над діями місцевої влади та/або має вирішальний вплив на такі дії. Невиконання цього обов'язку призводить до ініціювання комплексу обов'язків міжнародного співтовариства в концепції.

3.2. Обов'язок міжнародного співтовариства попереджати геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності

Наступний стовп концепції «обов'язок захищати» – це обов'язок міжнародного співтовариства попереджати геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності. В Доповіді 2001 року він названий «обов'язком попереджати». В документах ООН другий стовп концепції отримав назву «обов'язок попереджати».

На відміну від первинного обов'язку держави захищати власне населення від масових злодіянь, у другому стовпі змінюється суб'єкт обов'язку – ним виступає міжнародне співтовариство. У рішенні Міжнародного суду ООН по справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії), як вже згадувалось, виділяється зобов'язання держави попереджати геноцид також за межами власних кордонів, і якщо співвіднести його з обов'язком міжнародного співтовариства співпрацювати для припинення порушення імперативних норм міжнародного права (ст. 41 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії), то виокремлюється зміст «обов'язку попереджати»: держави повинні скоординовано попереджати геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності.

Люк Гленвіл, розглядаючи практику держав, стверджує, що обов'язок

міжнародного співтовариства допомагати державі у виконанні первинного обов'язку захищати власне населення не знаходить підґрунтя в міжнародному праві саме як обов'язок [193, с. 25]. Враховуючи розвиток міжнародного права, можна констатувати, що у XX сторіччі не існувало обов'язку допомагати державам запобігати вчиненню чотирьох злочинів; проте з прийняттям ряду документів (зокрема, Статей про відповідальність держав) та формулюванням «обов'язку захищати» і його застосуванням, норма про допомогу державам запобігати вчиненню масових злодіянь поступово стає обов'язковою нормою міжнародного права. Обов'язок міжнародного співтовариства допомагати державам запобігати вчиненню масових злодіянь сформульований саме як обов'язок й в Підсумковому документі – «міжнародне співтовариство *повинно* вжити відповідних заходів для того, щоб сприяти і допомагати державам…», «міжнародне співтовариство … *зобов'язано* також використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші мирні засоби…». «Принцип [обов'язку захищати] зобов'язує держави не тільки до захисту свого власного населення – то вже глибоко впроваджено в міжнародному праві прав людини, – але і населення інших держав, найголовніше в порядку міжнародної допомоги або дій, коли держави явно не можуть забезпечити захист» [267, с. 33]. Таким чином, другий стовп концепції є обов'язком по своїй правовій природі.

Превентивний інструментарій, який складає зміст другого стовпу, не є винаходом концепції «обов'язок захищати». Він існував і існує в формі практики держав, міжнародних (глобальних і регіональних) організацій, а іноді закріплений в міжнародно-правових актах (Глави VI, VII, VIII Статуту ООН). У Доповіді Групи з операцій ООН на користь миру 2000 року (т. зв. Доповідь Брахімі) [24], важливому документу щодо превентивних дій як до виникнення концепції «обов'язок захищати», так і досі, зазначалось, що треба уникати застосування військових миротворчих операцій, замінюючи їх ефективними превентивними діями. В Доповіді розглядались превентивні дії та шляхи їхнього вдосконалення. Вона підкреслила необхідність комплексного розгляду превентивних дій: «всі, хто займається запобіганням конфліктів і питаннями

розвитку – Організація Об’єднаних Націй, Бреттон-вудські установи, уряди і організації громадянського суспільства, – повинні вирішувати всі ці проблеми в комплексі» [24, с. 8]. Можна сказати, що концепція «обов’язок захищати» стала таким міжнародно-правовим комплексом превентивних, і не тільки, засобів. У 2001 році Генеральний секретар ООН видає важливу Доповідь «Попередження військових конфліктів» [89], в якій детально розглянув превентивні засоби; ця Доповідь стала підґрунтям для формулювання «обов’язку попереджати» в ООН.

Обов’язок міжнародного співтовариства попереджати, насамперед, спрямований на підтримку первинного обов’язку держави захищати власне населення. На такому розумінні обов’язку попереджати наголошували укладачі Доповіді 2001 року: «… для успішного попередження [державою масових злодіянь] потрібна сильна підтримка з боку міжнародного співтовариства, а в багатьох випадках вона є необхідною» [344, с. 19]. Аналогічним чином розкривається обов’язок попереджати в Підсумковому документі: «Міжнародне співтовариство має вжити відповідних заходів для того, щоб сприяти і допомагати державам у виконанні цього обов’язку, і має підтримати зусилля ООН зі створення можливостей раннього попередження». Необхідність саме підтримки і сприяння державі як головної форми реалізації обов’язку міжнародного співтовариства попереджати знаходить своє місце і в інших міжнародно-правових документах з цього питання.

У Підсумковому документі обов’язок міжнародного співтовариства попереджати сформульований у §§ 138 і 139. В § 138 обов’язок попереджати згадується у тісному зв’язку із первинним обов’язком держави захищати: «Міжнародне співтовариство має вжити відповідних заходів для того, щоб сприяти і допомагати державам у виконанні цього обов’язку, і має підтримати зусилля ООН зі створення можливостей раннього попередження». У § 139 говориться, що «ми маємо намір також взяти на себе зобов’язання – в разі необхідності та за наявності відповідних обставин – надавати допомогу державам в підвищенні їхніх можливостей захищати своє населення від

геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності і допомагати тим, хто перебуває в стресовій ситуації, до початку криз і конфліктів». Генеральний секретар ООН пояснив ці формулювання у своїй Доповіді 2009 року. Згідно із цією Доповіддю, «… положення [Підсумкового документу] мають на увазі, що допомога може надаватися в одній з чотирьох форм: a) надання державам сприяння у виконанні ними обов'язків по компоненту один [первинного обов'язку держави захищати] (пункт 138); b) надання їм допомоги у виконанні вищезазначеного обов'язку (пункт 138); c) надання державам допомоги в підвищенні їхніх можливостей захищати своє населення (пункт 139); і d) надання допомоги тим, «хто знаходиться в стресовій ситуації, до початку криз і конфліктів» (пункт 139)» [16, с. 18].

Під час дебатів в ГА ООН в 2009 році, які були присвячені «обов'язку попереджати», представники держав неодноразово зазначали, що обов'язок попереджати є найважливішим компонентом концепції «обов'язок захищати». Така підтримка стала своєрідним підтвердженням фрази Міжнародної комісії, що обов'язок попереджати «є єдиним найважливішим виміром обов'язку захищати» [344, с. IX]. Наразі існує певне загальне «порозуміння» серед науковців, що «обов'язок попереджати» є головною частиною концепції, яка визначена нормами міжнародного права та практикою застосування превентивних засобів, і безпосередньо застосовується.

Статут ООН містить згадку про перші превентивні заходи, які застосовувались міжнародним співтовариством. Засобами, які можуть бути застосовані в межах «обов'язку попереджати», що згадані у ст. 33 Статуту ООН, є переговори, обстеження, посередництва, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод чи інших мирних засобів [112]. Цей перелік є приблизним, тим паче, що з розвитком практики мирного вирішення конфліктів зростає перелік засобів їх вирішення.

Доповідь Генерального секретаря ООН «Попередження військових конфліктів» 2001 року [89] є дуже важливим документом при розгляді обов'язку попереджати. В Доповіді Генеральний секретар структурував

превентивні засоби у дві групи: операційного попередження і структурного попередження. Засоби операційного попередження включають в себе раннє попередження і реагування, превентивну дипломатію, економічні засоби (санкції тощо), і використання сили. Структурні засоби складають значний прошарок інструментів, спрямованих на усунення корінних причин смертоносних конфліктів, таких як механізми вирішення спорів, розвиток, заохочення прав людини, демократії та верховенства права тощо. Різниця між оперативними і структурними засобами ґрунтується на відмінності між короткостроковими і довгостроковими результатами [209, с. 116]. Пізніше, в 2006 році Генеральний секретар ООН видав Прогресивну доповідь щодо попередження військових конфліктів [286], в якій додав до вказаної структури засоби систематичного попередження, які спрямовані на усунення загрози глобального конфлікту, який виходить за межи окремих держав. Вказана у цих доповідях структура дещо відрізняється від структури концепції «обов'язок захищати» – обов'язок попереджати не включає в себе використання сили та економічні санкції. Не треба забувати, що концепція «обов'язок захищати» не спрямована на попередження міждержавних конфліктів [334, с. 68], тому засоби систематичного попередження не входять до її інструментарію.

«Обов'язок попереджати» детально розписаний в Доповіді 2001 року, і саме ця частина Доповіді породила менше всього суперечок серед науковців. Формулювання Доповіді 2001 року засновані на практиці застосування превентивних засобів ООН та інших організацій, як і згаданої Доповіді Генерального секретаря ООН, проте виокремлюють саме ті інструменти, які застосовуються у межах концепції «обов'язок захищати». Головною відмінністю будови превентивних засобах у Доповіді 2001 року та згаданих Доповідях Генерального секретаря є те, що останні використовують поняття «превентивні засоби» для засобів не тільки на стадії до настання повномасштабного конфлікту, але й для визначення засобів, застосованих після закінчення конфлікту [209, с. 117], що в Доповіді 2001 року виокремлено в окремий компонент концепції – «обов'язок відновлювати». Взагалі,

інструменти, визначені в «обов'язку попереджати», також застосовуються в загальній практиці попередження, і мають однаковий зміст. Можна сказати, що «обов'язок попереджати» включає в себе всі превентивні засоби, вироблені практикою, які можуть бути застосовані відповідно до мети концепції – попередження геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності (захист прав людини від порушень *ad extra*).

Обов'язок попереджати у Доповіді 2001 року включає в себе раннє попередження і аналіз (оцінку), попередження першопричин конфлікту, та пряме попередження. У Доповіді 2009 року, в якій другий компонент названий як «міжнародна допомога і створення потенціалу», не визначається повна структура другого стовпу, проте виходячи з тексту цієї та подальших доповідей Генерального секретаря можна зробити висновок, що ООН структурує другий компонент концепції відповідно до Доповіді Генерального секретаря ООН «Попередження військових конфліктів» 2001 року. Щодо структури «обов'язку захищати» в доктрині вирізняють дві головні частини: раннє попередження (англ.: *early warning*) і інструментарій попередження (англ.: *preventive roolbox*) (який, в свою чергу, включає різні засоби дії міжнародного співтовариства) [174, с. 81]. Алекс Дж. Беламі стверджує, що існують чотири головні форми попередження міжнародним співтовариством: раннє попередження, превентивна дипломатія, припинення безкарності та превентивне розгортання [135, с. 106-130]. На нашу думку, в «обов'язку попереджати» необхідно виділити такі складові: раннє попередження засоби прямого попередження (короткочасні), і засоби попередження першопричин конфлікту (довготривалі).

Раннє попередження представляє собою моніторинг ситуацій з метою визначення ситуацій, які потребують пильної уваги з боку міжнародного співтовариства. Г. Іванс говорить, що наразі існує мінімум 30 механізмів раннього попередження [174, с 83]. Суб'єкти такого моніторингу дуже різні – це можуть бути посольства чи органи безпеки держав, миротворчі сили ООН, різні неурядові організації (міжнародні і національні), МКЧХ тощо. Навіть у структурі Офісу прокурора МКС є відділення, спрямоване на збір доказів

можливого вчинення чотирьох злочинів, який також є інструментом раннього попередження і моніторингу конфліктних ситуацій. Велике значення на сьогодні має моніторинг деяких міжнародних неурядових організацій, таких як Міжнародна амністія (англ.: *Amnesty International*), Страж прав людини (англ.: *Human rights watch*) і Міжнародна федерація з прав людини (фр.: *Fédération internationale des ligues des droits de l'homme*). Ряд міжнародних неурядових організацій створили у 2009 році Міжнародну коаліцію «обов'язку захищати», яка також займається моніторингом. Особливу роль серед міжнародних неурядових організацій відіграє Міжнародна кризова група, яка кожні 6 місяців з 2013 року складає Перелік країн раннього попередження (англ.: *Early Warning Watch List*) (до десяти країн по всьому світу), інформація по яким подається до ЄС та країн-членів ЄС для прийняття відповідних заходів. Проте діяльність таких організацій спрямована на моніторинг конфліктних ситуацій взагалі, а не тільки в межах концепції «обов'язок захищати».

В системі ООН велику роль у сфері раннього попередження відіграє Спеціальний радник Генерального секретаря ООН з попередження геноциду (з 2012 року – Адам Дьєнга). Однією з функцій спеціального радника є «… виконання функції раннього попередження Генерального секретаря і через нього – Ради Безпеки шляхом залучення їхньої уваги до можливих ситуацій, які могли б привести до геноциду» [86]. У зв'язку з делікатним характером мандата значна частина роботи, що проводиться Канцелярією Спеціального радника, залишається поза увагою громадськості. Але якщо Спеціальний радник вважає, що оприлюднення деяких питань дозволить зменшити небезпеку виникнення геноциду або масових злодіянь у конкретній ситуації, він може робити публічні заяви і брифінги для РБ ООН.

Величезне значення для збору та оцінки інформації має діяльність Ради з прав людини ООН, яка може засновувати Комісію з розслідування окремих ситуацій для визначення вчинення одного (чи більше) із чотирьох злочинів. 22 серпня 2011 року таким чином Рада з прав людини резолюцією S-17/1 заснувала Незалежну міжнародну комісію з розслідування ситуації в

Сирійській арабській республіці із завданням розслідувати всі повідомлення про порушення міжнародного права прав людини з березня 2011 року, також як встановити факти, що можуть свідчити про вчинення злочинів і, якщо це можливо, встановити відповідальних осіб. Комісія діє й донині, а її доповіді є визначальним фактором для формулювання реакції міжнародного співтовариства на ситуацію в Сирії.

Головною метою раннього попередження є визначення ситуацій, які потребують уваги з боку міжнародного співтовариства в межах «обов'язку захищати». Г. Іванс зазначає, що ситуаціями «обов'язку захищати» є такі ситуації, де «масові злодіяння – геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності – відбуваються або мають велику можливість відбутись, або де ситуація може погіршитися до такого стану протягом середнього або довгого строку, якщо превентивні засоби не будуть застосовані» [174, с. 72]. Використання чотирьох злочинів як зброї потребує систематичного планування і організації, і при належному підході ці процеси можуть бути встановлені і попереджені [167, с. 6]. Проте таке визначення ситуації неодмінно призводить до необхідності винайдення критеріїв для визначення ситуації «обов'язку захищати». Раніше згадувалися критерії «неспроможності» держави (див. підрозділ 2.2.). Проте треба зауважити, що критерії неспроможності держави і критерії ситуації «обов'язку захищати» є різними, тому що в першому випадку визначається потенціал врегулювання кризи, а в останньому – наявність загрози виникнення чотирьох злочинів.

Перелік критеріїв в кожній існуючий моделі визначення ситуації «обов'язку захищати» різний – оцінюється рівень ефективності державної влади, рівня насилля в суспільстві, економічні проблеми тощо. Необхідність винайдення об'єктивного переліку критеріїв підкреслюється вченими [127, с. 166]. На необхідності винайдення критеріїв визначення ситуацій «обов'язку захищати» наполягає й Г. Іванс, пропонуючи свій перелік критеріїв (англ.: *watch list criteria*). До них він відносить: існування конфлікту в минулому; зміна причин, які призвели до конфлікту в минулому (або наявність тих самих

причин); ефективність державних структур для подолання можливого конфлікту; сприйнятливість держави до зовнішнього впливу (у сенсі відкритості суспільства до змін ззовні); та ефективне лідерство [174, с. 74]. Ці критерії не є вичерпними та повинні застосовуватись індивідуально до кожної окремої ситуації; вони слугують для звуження меж аналізу і акцентування уваги на окремих аргументах.

Спеціальним радником Генерального секретаря ООН з попередження геноциду та спеціальним радником з обов'язку захищати був підготовлений важливий документ – Основи аналізу масових злодіянь. Він слугує переліком індикаторів для оцінку ризику виникнення чотирьох злочинів або погіршення ситуації. Такими індикаторами є: ситуація військового конфлікту або нестабільності; значні порушення міжнародного гуманітарного права і права прав людини; слабкість державних структур; мотиви і стимули; можливості здійснення геноциду; відсутність пом'якшуючих факторів; стимулюючи обставини або підготовчі дії; фактори запускання процесу (вказані 8 факторів зазначаються основними); міжгрупова напруженість або дискримінаційна модель; ознаки наміру знищення окремої групи; ознаки плану або політики нападу на цивільне населення; серйозні загрози суб'єктам, що охороняються міжнародним гуманітарним правом; серйозні загрози гуманітарним або миротворчим операціям (останні 6 факторів переліку названі специфічними) [183]. В Основах аналізу розписуються не лише індикатори, а й засоби, що можуть бути застосовані відповідно до наявності тих чи інших чинників; таким чином підтверджений (і деталізований) безпосередній зв'язок між раннім попередженням і превентивним інструментарієм. Наразі Основи аналізу є визнаним і найповнішим переліком критеріїв для визначення ситуацій, які потребують уваги з боку міжнародного співтовариства в межах концепції «обов'язок захищати».

Раннє попередження повинно охоплювати великий прошарок інформації з різних джерел. Однією із пропозицій Генерального секретаря ООН у напрямі вдосконалення раннього попередження була ініціатива повного охоплення

джерел: «традиційні механізми раннього попередження можуть бути доповнені за рахунок використання соціальних мереж і мережевих джерел інформації з метою виявлення нових факторів ризику на більш ранній стадії» [30, с. 19]. До такої інформації треба ставитись обережно і вона повинна проходити належну оцінку в ООН для застосування відповідних заходів.

Раннє попередження включає в себе не тільки збір інформації, але й її оцінку. Як зазначала Міжнародна комісія, частіше проблеми лежать не у сфері збору інформації, а у сфері її аналізу та прийняття відповідних засобів [344, с. 21]. ООН володіє необхідними механізмами для збору інформації і обсяг отримуваної інформації навряд чи можна назвати неповноцінним; проте наявність політичних (і не тільки) інтересів окремих держав може суттєво вплинути на об'єктивну оцінку і прийняття відповідних засобів впливу (виразним прикладом є довготривала ситуація в Пакистані, де існують численні порушення прав людини, що можуть призвести до внутрішнього конфлікту, але значні інтереси США щодо Пакистану суттєво впливають на об'єктивну оцінку й обрання засобів впливу). Якщо розглядати проблему об'єктивної оцінки в межах ООН, то наразі можна констатувати, що проблема лежить не в площині самої оцінки, а в межах системи прийняття засобів реагування; саме від оцінки інформації залежить обрання засобів міжнародним співтовариством, які складають т. зв. превентивний інструментарій. Одним із способів подолання зазначеної проблеми може бути зниження вразливості джерел інформації щодо звинувачень в їхній упередженості [167, с. 4].

Об'єктивність оцінки привернула до себе значну увагу після геноциду в Руанді та кволої реакції міжнародного співтовариства на ситуацію. Під час початку геноциду в Руанді дуже мало уваги приділялось звітам міжнародних неурядових організацій та навіть доповідям керівника ЮНАМІР (миротворчої місії ООН в Руанді, яка була започаткована наприкінці 1993 року для виконання мирних угод) генерала Далера, які йменували ситуацію геноцидом. Інтерпретуючи події на місці через призму громадянської війни, РБ ООН звинуватив обидві сторони в ескалації бойових дій і пригрозив виведенням

корпусу ООН (тобто ЮНАМІР), замість розширення спектру засобів захисту від геноциду [374, с. 120]. Взагалі, впродовж довгого терміну часу більшість членів РБ ООН розглядали смерті в Руанді як наслідок громадянської війни, а не як наслідок геноциду. Саме тому перша згадка про геноцид в Руанді з'явилась лише 16 травня 1994 року в резолюції РБ ООН 918 [303]. Ситуація навколо геноциду в Руанді показує, наскільки важливим є іменування і «обрамлення» конфлікту в документах ООН на процес прийняття рішень в РБ ООН [374, с. 122].

Необхідність об'єктивної оцінки ситуації виявилась нагальною на початковому етапі конфлікту в Сирії – її відсутність зробила складним пошук відповідної реакції з боку ООН. Оцінка дій протиурядових сил та уряду Сирії дуже сильно різнились: західні держави (США, Великобританія, Франція) характеризували ситуацію як репресії уряду проти демократичних сил, у той час як країни БРІКС підкреслювали, що насилля сталось в контексті збройного нападу неурядових груп на державні об'єкти і відповіді уряду на такі напади [190, с. 610]. Тому діяльність ООН щодо конфлікту в Сирії була обмеженою і непослідовною, незважаючи на те, що Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування ситуації в Сирії констатувала вчинення злочинів проти людяності [297]. Важливим фактором відсутності об'єктивної оцінки є ексклюзивність функцій РБ по багатьом аспектам використання «обов'язку захищати»; широке обговорення ситуації, яке б не було зосереджено на позиціях постійних членів РБ ООН, дозволило б виробити ефективну політичну волю до подолання конфлікту (прийняття ГА ООН резолюції 66/253 від 16 лютого 2012 року щодо ситуації в Сирії не супроводжувалось таким протистоянням постійних членів як в РБ ООН, більшою мірою, завдяки широкому обговоренню).

Наступним елементом «обов'язку попереджати», що знаходиться у безпосередньому зв'язку з раннім попередженням, є засоби прямого попередження, які іноді називають рання реакція (англ.: *early reaction*). Дуже важливим є саме раннє застосування прямих засобів впливу, причому суб'єкти

такого застосування є дуже різними. Це можуть бути ГА ООН, РБ ООН, різні інститути ООН та інші міжнародні організації, які мають змогу вплинути на ситуацію, або навіть окремі особи. Наприклад, під час свого візиту до Кот-д'Івуару у 2004 році Спеціальний радник з геноциду Хуан Мендез помітив промови ненависті (англ.: *hate speech*), дуже схожі до тих, що були під час геноциду в Руанді. Як результат, він випустив Заяву [324], в якій чітко зазначив, що такі промови повинні бути підставою для кримінального провадження національною владою. Ця заява була (політичним) інструментом прямого попередження, яка відіграла свою роль впливу на владу Кот-д'Івуару.

Важливість застосування превентивних засобів на ранніх етапах конфлікту є нагальною. Відповідно до резолюції РБ ООН 2171 від 21 серпня 2014 року [93], РБ може використовувати свої існуючі методи роботи для розгляду загрози вчинення чотирьох злочинів на якомога більш ранньому етапі, в тому числі шляхом спрямування спеціальним радникам з попередження геноциду і з питання обов'язку захищати спеціальних запитів про проведення брифінгів, підтримки превентивного розгортання місій ООН і направлення своїх власних польових місій. На необхідності раннього попередження також наголошував Генеральний секретар ООН: «… незважаючи на вдосконалення методики використання механізмів раннього попередження, занадто часто ці механізми функціонують у відриві від механізмів раннього реагування. Держави-члени, а також регіональні та міжнародні організації повинні забезпечити, щоб існуючі методи раннього попередження, аналізу конфліктів і управління кризовими ситуаціями дозволяли виявляти конкретні фактори ризику вчинення особливо тяжких злочинів і оперативно інформувати … про варіанти прийняття конкретних стратегічних заходів…» [30, с. 21]. Важливо, що проблема зв'язку раннього попередження і раннього реагування є характерною не тільки для ООН, а й для інших організацій; більш того, найчастіше регіональні організації мають в своєму розпорядженні більш ефективні інструменти попередження, ніж ООН.

Як зазначалось вище, превентивний інструментарій складається зі засобів

прямого попередження і засобів попередження корінних причин конфлікту. Доповідь Міжнародної комісії, спираючись на практику, визначила, що засоби прямого попередження включають в себе політичні (дипломатичні), економічні, правові і військові засоби [344, с. 23].

Політичні та дипломатичні засоби попередження можна сформувати в дві групи: (1) безпосереднє втручання Генерального секретаря ООН, місії по встановленню фактів, комісії видатних діячів, діалог і посередництво («добрі послуги»), міжнародні звернення, семінари з вирішення конфліктів, (2) загроза або застосування політичних санкцій, дипломатична ізоляція, призупинення членства держави в міжнародній організації, обмеження щодо подорожей та фінансових активів окремих осіб тощо. Як зазначає Г. Іванс, першу групу засобів слід назвати «м'якими», у той час, як друга група є засобами «жорстокого втручання» [174, с. 90], і застосовується після невдалого застосування засобів першої групи. Проте друга група повинна використовуватись не лише з погляду використання можливостей першої групи засобів, а й з погляду ефективності їхнього застосування та рівня ескалації конфлікту (що є втіленням принципу пропорційності в контексті співвідношення можливості застосування менш примусових заходів та оперативності реагування в цьому аспекті – див. підрозділ 3.3.). Політичні засоби відіграли позитивну роль при вирішенні багатьох конфліктів. Серед останніх прикладів треба назвати дипломатичні звернення ООН, США, та Франції та їхні погрози застосування санкцій щодо військових у Буркіна-Фасо (які стали визначальною політичною силою на тлі політичної кризи у державі) восени 2014 роки, які дозволили віднайти мирну стратегію виходу з конфлікту.

Економічні засоби прямого попередження включають в себе обіцянки нового фінансування або інвестицій (що можуть бути оформлені як меморандуми), загроза застосування торгівельних і фінансових санкцій, погроза або згортання різних видів допомоги (МВФ, Світового банку тощо). Такі засоби безпосередньо пов'язані зі засобами, що спрямовані на розбудову економічного середовища поза межами «обов'язку захищати». Економічні

засоби прямого попередження є дуже ефективними до країн, які залежать від міжнародної фінансової допомоги (країни Африки, особливо району південної Сахари – Чад, ЦАР, Кенія, Уганда, Буркіна-Фасо, Малі). У нових керівництвах та політичних заявах США, Великобританії, Канади, Голландії, Франції, Німеччини згадано, що при вирішенні питань фінансової допомоги братиметься до уваги також негативні та позитивні ознаки політичної системи [139, с. 182], що сприяє просуванню демократії та прав людини в конфліктогенних країнах. Більш того, Африканський механізм нагляду Нового партнерства в інтересах Африки (англ.: *African Peer Review Mechanism of the New Partnership for Africa's Development – APRM/NEPAD*) –орган АС, безпосередньо спрямований на допомогу африканським країнам в економічному та соціальному розвитку – зобов'язує держав-учасниць впровадити основні стандарти належного управління і демократичної поведінки [265, с. 18]. Такий зв'язок між економічною допомогою і рівнем внутрішнього політичного напруження повинен добросовісно використовуватись міжнародним співтовариством для попередження виникнення і вирішення існуючих конфліктів. Вважається доцільним ввести в міжнародну практику винесення міжнародними організаціями рекомендацій до країн-донорів щодо можливих засобів економічного впливу з їхнього боку на держави, в яких конфліктні ситуації підпадають у сферу «обов'язку захищати».

Також треба підкреслити, що економічні механізми прямого попередження, які мають на меті надання фінансової допомоги, повинні бути безпосереднім чином пов'язані не тільки зі стабілізацією ситуації в країні, а й з впровадженням ефективних механізмів захисту прав людини і просування демократії. Необхідний безпосередній контроль за фінансовою допомогою з боку міжнародного співтовариства, особливо суб'єктів-донорів. Можна пригадати, як значна допомога США Уганді в середині 1990-х, проведена без належного контролю, не сприяла демократизації країни, а була направлена угандійським урядом на боротьбу з терором, мілітаризацію, пригнічення стану правозахисних організацій та політичної опозиції [137].

Виключно правові засоби прямого попередження включать в себе пропозиції посередництва або арбітражу та розгортання спостерігачів за дотриманням стандартів у сфері прав людини. Найбільш дискусійним (але й ефективним) правовим інструментом прямого попередження є посередництво (медіація). Як зазначають вчені, посередництво є ефективним лише тоді, коли сторони втягнуті в існуючий конфлікт (супроводжуваний середнім або високим рівнем насилля), що зменшує вартість посередництва як інструменту попередження [312, с. 106]. Проте таке твердження не є повністю правильним – конфлікти можуть дуже швидко розвиватись і супроводжуватись різним рівням насилля, який доволі складно оцінити. Яскравим прикладом вищесказаного є поствиборчий конфлікт у Кенії 2007-2008 років, який був вирішений за допомогою посередництва під проводом Кофі Анана, Граса Макеля та Бенджаміна Мкапи. Посередництво має більше шансів на успіх в тих випадках, коли існує єдиний процес, який користується повною підтримкою міжнародного співтовариства, а мирної угоди, з більшою ймовірністю, будуть дотримуватися сторони при наявності політичної прихильності сторін в конфлікті, зацікавленості з боку населення, а також коли вона спрямована на усунення корінних причин конфлікту і здатна витримати всі складності етапу реалізації [87, с. 16].

Посередництво за допомогою багатої практики виробило свої правові норми, які були систематизовані ООН у Керівництві з питань ефективної посередницької діяльності 2012 року. Керівництво розкриває головні аспекти посередництва, конкретизує його основні риси та зв’язки з іншими інструментами, і зазначає дуже важливий аспект: «успіх або провал посередницького процесу в кінцевому підсумку залежить від згоди сторін з посередництвом і їхньої прихильності досягненню угоди» [366, с. 24].

Остання група засобів прямого попередження – військові засоби – не є багаточисельною. Вона об’єднує розвідувальне протистояння та превентивне розгортання військових сил ООН або інших організацій і держав за згодою держави, в яку направляються сили (як це відбувалось в Македонії, Гаїті,

Сомалі, Південному Судані та деяких інших африканських країнах).

Превентивне розгортання військових сил ООН (миротворча діяльність) та інших організацій і коаліцій держав має обов'язковий компонент, що виокремлює миротворчу військову місію з поміж інших військових акцій – згоду держави, в яку направляються сили. Показовим прикладом такого роду застосування військових сил є місія в Дарфурі (Судан), ситуацію в якому називають першим випадком застосування «обов'язку захищати», яка мала багато критичних моментів [373].

Місія в Дарфурі (Місія АС в Судані) з самого початку (2004 року) була незрівнянно мала з масштабом конфлікту (60 спостерігачів, кількість яких збільшувалась поступово до 3605 в кінці 2004 року, і далі до 7000). Розширення Місії стало можливим лише завдяки Резолюції РБ ООН 1564 від 18 вересня 2004 року [355], в якому РБ висловив пряму погрозу застосування економічних санкцій щодо нафтової галузі Судану. Проте Місія не справила визначального ефекту, насамперед, завдяки своїй малочисельності і обмеженості мандату. У 2007 році Місія була змінена Змішаною місією АС-ООН в Дарфурі (ЮНАМІД) згідно з резолюцією РБ 1769 (2007) від 31 липня 2007 року. Заснування ЮНАМІД супроводжувалось довгою опозицією уряду Судану, який висунув вимогу того, що ЮНАМІД повинен включати здебільшого сили африканських країн. Як зазначають науковці, це не слугувало зменшенню ступеня ескалації конфлікту – лише декілька африканських країн мали необхідний військовий потенціал (зокрема, професійну військову підготовку), та африканські армії не мали необхідного логістичного супроводження для дій у Дарфурі [153, с. 106]. Аналогічний ефект справляло постачання зброї суданському уряду з боку Росії і Китаю – за період 2004-2007 роки Росія постачала 87% від всієї зброї в Судані, Китай поставив 8% [109, с. 274]. Постачання зброї відбувалось на тлі ембарго щодо постачання зброї в Дарфурі (Резолюція РБ ООН 1591 [357]) та невиконання суданським урядом ембарго. Врешті-решт, розгортання ЮНАМІД (діє й донині) стало можливим лише завдяки тиску з боку міжнародного співтовариства, зокрема західних держав.

Приклад застосування військових засобів попередження в Дарфурі є дуже показовим в деяких моментах. Головний – це комплексність дій (погроза застосування санкцій разом із превентивним розгортанням військових сил) із застосуванням двох суб'єктів – ООН і АС. Важливо, щоб окремі засоби попередження розглядались як окремі елементи цілої структури, та стратегія попередження включала найширше коло суб'єктів. В прикладі Дарфуру є й негативні моменти – мала масштабність ембарго на постачання зброї (лише на регіон Судану – Дарфур), що дозволило суданському уряду продовжувати насилля, та відсутність зв'язку між раннім попередженням (тобто станом конфлікту) та реакцією міжнародного співтовариства, на необхідності якого наголошувалось не раз.

Розроблену систему раннього попередження має ОБСЄ. Високий комісар з питань національних меншин ОБСЄ (далі – Комісар) наділений обсягом повноважень з цього питання – мандат Комісара представляє собою попередження через «тиху» дипломатію або структурні профілактичні заходи. Проте іноді зазначені інструменти через окремі обставини не є більш ефективними або підходящими – насамперед вони повинні узгоджуватись з рівнем ескалації (потенційного) конфлікту. У такому випадку Комісар може застосувати формальне «раннє попередження», що визнає ситуацією такою, яка виходить за рівень контролю засобами, наявними в Комісара. Іншими словами, Комісар видає формальне «раннє попередження» коли доходить до висновку, що наявний *prima facie* ризик виникнення конфлікту. Якщо таке попередження було видано, воно означає, що відповідальність за ситуацію покладається на держави-учасниці ОБСЄ та Голову, які, в теорії, повинні супроводжувати «раннє попередження» ранніми діями.

Проте в реальності такі механізми не завжди залучаються через відсутність політичної волі. В 2009 році у Киргизстані Комісар Кнут Воллібек виніс «раннє попередження» (другий раз за всю історію організації), після чого була задіяна Консультативна група поліції, мандат якої був дуже вузький та не справив очікуваного ефекту на ситуацію (однією із причин невдачі також була

дуже мала увага до ситуації з боку ООН). Головним чином активність ОБСЄ в Киргизії була спрямована на реформування законодавчої системи та системи публічних інститутів. Зокрема, Комісар активно брав участь у створенні концепції по відношенню до національних меншин [177, с. 33]. Хоча ситуація в регіоні згодом повільно стабілізувалась і конфлікт вичерпався (що є більше досягненням внутрішніх політичних сил, ніж міжнародного співтовариства), потенціальна міжетнічна ворожнеча між киргизами та узбеками збереглася.

Деякі науковці зазначають, що «обов'язок попереджати» застосовує саме засоби прямого попередження (тобто короткочасні засоби) і саме вони мають найбільшу ефективність [291, с. 470], а засоби попередження корінних причин не призводять до суттєвої зміни становища і не повинні бути включені до «обов'язку попереджати». Твердження про ефективність короткочасних засобів можна назвати практично обґрунтованим; тим не менш, не треба нехтувати засобами попередження корінних причин, які хоч і не приносять швидкого результату, проте засновують базис для розбудови неконфліктного суспільства. Враховуючи довготривалу результативність таких засобів, вони повинні застосовуватись на ранніх етапах для отримання необхідних результатів.

Засоби попередження корінних причин конфлікту, тобто засоби, спрямовані на отримання результату в довготривалій перспективі, також поділяються на групи: політичні, економічні, правові та військові [344, с. 23]. Проте вони мають зовсім інший перелік інструментів.

До групи політичних довготривалих засобів включають: розбудова демократії і створення потенціалу, конституційний поділ влади (на законодавчу, виконавчу та судову), створення механізмів перерозподілу влади, заходи по зміцненню довіри між різними спільнотами і групами, підтримка свободи преси і верховенства права, сприяння розвитку громадянського суспільства тощо. Цікавим прикладом політичного (швидше квазіюридичного) інструменту, який має природу прямого і довготривалого попередження, є договір про розподілення влади в Кенії від 28 лютого 2008 року (т. зв. Акт національної згоди і примирення) [263]. Незважаючи на те, що договір був

прийнятий на короткий термін (до розпуску Парламенту або прийняття нової конституції) і прямо спрямований на подолання існуючої кризи (шляхом введення нового публічного органу – кабінету міністрів – прем'єром якого став опозиційний лідер), він також формує фундамент для нового конституційного устрою: в договорі вказано, що він (його положення) повинен бути закріплений в конституції країни. Як бачимо з прикладу Кенії, інструменти попередження повинні враховувати не лише окремі фактори конфлікту, а й бути частиною повноцінної стратегії для його подолання.

Взагалі, довіра суспільства до влади, а особливо до конституційних механізмів в державі, є визначальними факторами потенціального розгортання конфлікту [174, с. 95]. Не дивно, що група політичних засобів безпосередньо пов'язана і значно перекликається з правовими засобами «корінного» попередження. Вони включають в себе: зміцнення верховенства права (ООН у 2011 році підготувала Керівництво з індикаторів панування права [345], яке детально розписує механізми зміцнення верховенства права, також як і інші механізми вдосконалення публічної влади), захист цілісності і незалежності судової системи, заохочення чесності та підзвітності в системи виконання приписів закону, посилення захисту вразливих груп, особливо меншин, надання підтримки місцевим установам і організаціям, які працюють у сфері захисту прав людини. Головним чином правові засоби спрямовані на розбудову системи публічного управління, яка може ефективно захищати права людини. Це виявляється у створенні нових або реформуванні існуючих інститутів публічної влади та приведенні законодавства у відповідність до основних стандартів у сфері прав людини і, меншою мірою, демократії.

Група економічних корінних засобів включає в себе допомогу в цілях розвитку та співробітництва з метою усунення нерівності в розподілі ресурсів або можливостей; стимулювання економічного зростання і можливостей; кращі умови торгівлі і більш широкий доступ до зовнішніх ринків для країн, що розвиваються; заохочення необхідних економічних і структурних реформ; і технічну допомогу для зміцнення регулюючих інструментів і інститутів. Треба

підкреслити, що дуже часто причиною конфлікту є економічні проблеми та нерівність в розподілі ресурсів (яскравим прикладом є конфлікт у 2000-х роках у Судані, в результаті якого виникла республіка Південний Судан), і корінні зміни в економічній системі країни є необхідними для вирішення такого роду конфліктів. Більш того, як зазначають вчені, корені конфліктів в Африці лежать *inter alia* в економічній площині, залишаючись невирішеними ще з часів деколонізації [138, с. 238], тому необхідність застосування економічних засобів є невід'ємною частиною попередження багатьох конфліктів в Африці.

Іноді економічні причини ескалації конфлікту пов'язані також з правовими чинниками. Невизначеність земельного права власності та інші проблеми, що стосуються статусу землі, стали центральними аспектами винайдення виходу з громадянської війни в Анголі, яка тривала з переривами 26 років і закінчилась у 2002 році. Прийняття у 2004 році в Анголі земельного закону [245], який вирішував численні проблеми права власності на землю, в комплексі з політичною лібералізацією, значно знизило рівень насилля в суспільстві і дозволило покінчити з масштабним конфліктом, хоч і ненадовго.

Наступна група засобів попередження корінних причин конфлікту – військові засоби – спрямовані на формування потенціалу для подолання кризових ситуацій. Такими засобами є підвищення освіти і підготовки збройних сил; реінтеграції колишніх комбатантів; зміцнення механізмів громадянського контролю, включаючи контроль військового бюджету; заохочення зусиль щодо відповідальності інститутів безпеки; сприяння приєднанню до контролю над озброєнням; і роззброєння. Метою таких засобів є формування структур безпеки (збройних сил, поліції), які можуть ефективно відповідати на загрози, що виникають.

Однією з характерних рис засобів попередження корінних причин конфлікту є їхня спрямованість на отримання результату у перспективі; такі засоби спрямовані на подолання головних корінних чинників конфлікту та на розбудову державних і суспільних механізмів ефективної реакції. Саме тому такі механізми застосовуються не лише в межах «обов'язку попереджати», а й в

межах «обов'язку відновлювати» (див. підрозділ 3.4.), тому що мають однакову мету – побудову держави, яка має ефективний потенціал для боротьби з геноцидом, етнічними чистками, воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Такий зв'язок між частинами концепції «обов'язок захищати» дозволив Генеральному секретарю ООН виділити у функціях Комісії з розбудови миру (головному органі ООН з питань «обов'язку відновлювати») превентивну частину: «Комісія з розбудови миру може також закликати держави-члени включати аналіз загрози вчинення чотирьох злочинів і заходи реагування на них в їхні стратегії розбудови миру, забезпечувати підтримку відповідних заходів щодо створення потенціалу та надання технічної допомоги, розвивати тіснішу співпрацю зі спеціальними радниками щодо попередження геноциду і щодо обов'язку захищати, а також використовувати свій консультативний потенціал для попередження Ради Безпеки про потенційну небезпеку вчинення чотирьох злочинів» [30, с. 12-13]. Більш того, як зазначалось в Доповіді Міжнародної комісії, «якщо військове втручання має бути впроваджене, необхідність у пост-втручанні має першочергове значення» [344, с. 39]. Вже на найраннішій стадії конфлікту необхідно приділяти увагу наданню підтримки, необхідної для посткризової розбудови миру [30, с. 17]. Це означає, що довготривалі засоби попередження повинні розглядатись не тільки як засіб попередження, а також під кутом розбудови миру для отримання повноцінного результату (тобто повинна оцінюватись можливість і потенціал їхньої дії після стабілізації ситуації в державі).

Отже, другий стовп концепції «обов'язок захищати» – обов'язок міжнародного співтовариства попереджати геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини та злочини проти людяності – включає в себе раннє попередження і превентивний інструментарій (засоби прямого попередження і засоби попередження корінних причин конфлікту). Така структура другого стовпу є найбільш зручною для використання на практиці, тому що дозволяє повноцінно застосовувати превентивні заходи (хоча, як згадувалось, існують й інші варіанти структуризації). Необхідність та ефективність застосування того чи

іншого інструменту залежить від рівня ескалації конфлікту і політичної волі держав. Не менш важливим є застосування попередження якомога раніше, до ескалації ситуації насилля у внутрішній конфлікт.

3.3. Обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на невиконання державою свого обов'язку захищати населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності

Обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на невиконання державою свого обов'язку захищати населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності є стовпом концепції «обов'язок захищати», який застосовується лише після вичерпання засобів в межах «обов'язку реагувати» при наявній тенденції ескалації конфлікту. В Підсумковому документі обов'язок реагувати сформульований таким чином: «…ми готові вжити колективні дії, своєчасним і рішучим чином, через Раду Безпеки, відповідно до Статуту, в тому числі на підставі глави VII, з урахуванням конкретних обставин і у співпраці з відповідними регіональними організаціями, в разі необхідності, якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а національні органи влади явно виявляться не в змозі захистити своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності». Це формулювання підтверджує головну умову для застосування обов'язку реагувати (зокрема, військової акції як його компоненту), яка була сформульована ще в Доповіді Міжнародної комісії – «першим принципом, у випадку обов'язку реагувати, так само як і обов'язку попереджати, є те, що можливість застосування менш нав'язливих та примусових засобів повинна розглядатись перед застосуванням більш нав'язливих та примусових» [344, с. 29]. Це правило вийшло з практики ООН, держав та інших міжнародних організацій. Воно безпосереднім чином корелює з іншим правилом в межах концепції, яке було сформовано під впливом невдалого попередження міжнародним співтовариством геноциду в Руанді – оперативності.

Правило оперативності, передусім, стосується засобів в межах обов'язку

реагувати. Воно означає, що реакція міжнародного співтовариства повинна повноцінно відповідати рівню конфліктної ситуації, і засоби, що застосовуються, повинні бути ефективними. «Існували очевидні і часто згадані проблеми щодо того, що, по-перше, масові звірства можуть здійснюватися як і раніше, в той час як застосовані варіанти реалізуються незалежно від їхньої здійсненності і потенційної ефективності; по-друге, такі варіанти, як економічні санкції, можуть привести до більшої шкоди, ніж [військове] втручання» [281, с. 14]. Застосування того чи іншого засобу в межах концепції «обов'язок захищати» потребує не тільки обережності й вичерпання менш примусових засобів, але й оперативності – приклади геноциду в Руанді і конфлікту в Дарфурі (супроводжувався злочинами проти людяності) створили необхідність дієвого та оперативного застосування засобів реакції міжнародного співтовариства. Більш того, застосування одного з інструментів попередження не виключає застосування елементу реагування – як зазначав Генеральний секретар ООН, «другий основний елемент – обов'язок надавати державам допомогу в зміцненні їхніх можливостей захищати своє населення і допомагати тим, хто перебуває в стресовій ситуації, до початку криз і конфліктів – може також передбачати прийняття певних заходів попередження і реагування, причому в деяких випадках одночасно» [82, с. 5]. Таким чином, можливість застосування примусових засобів повинна розглядатись одночасно під кутом можливості застосування менш примусових засобів й ефективності застосування таких засобів щодо конкретної ситуації. Це складає зміст принципу пропорційності (щодо співвідношення можливості застосування менш примусових заходів і оперативності реагування) – центрального елементу частини концепції «обов'язок захищати», що застосовується до обов'язків міжнародного співтовариства. Насамперед, принцип пропорційності спрямований на захист суверенітету держави, в якій ситуація підпадає під об'єктну сферу концепції «обов'язок захищати», від надмірного втручання.

Обов'язок реагувати став центральним елементом суперечок в концепції серед науковців ще до дебатів на рівні ГА ООН. Враховуючи, що концепція

«обов'язок захищати» була сформульована як відповідь на проблему гуманітарної інтервенції, не дивним є той факт, що відношення до військової акції в межах концепції формує загальний консенсус держав і науковців щодо концепції. Як зазначає Е. Ньюман, багато суперечок й досі залишається у сфері визначення, сфери та застосування обов'язку захищати, але більшість з них прямо пов'язана із третім стовпом: реакцією на злочини [266, с. 239]. Взагалі, вчені не раз підтверджували твердження, яке виробила Міжнародна комісія: обов'язок попереджати «є єдиним найважливішим виміром обов'язку захищати» [344, с. IX]. Таким чином, обов'язок реагувати (разом із військовою акцією) не є головним елементом концепції. Проте, як зазначав Р. Такур, «світ почуває себе комфортніше з діями в межах першого (нарощування потенціалу) і другого (міжнародне військове втручання) компонентів. Але, щоб бути повноцінним, спектр дій в межах концепції «обов'язок захищати» повинен включати в себе військову силу як гострий варіант останньої інстанції» [335, с. 12]. Тобто, хоча обов'язок реагувати, і військова інтервенція як його елемент, не є головною частиною концепції, проте він залишається її частиною, останнім засобом.

Необхідність залучення військової інтервенції у структуру концепції «обов'язок захищати» є логічним продовженням перших двох стовпів концепції. «Три основних елементи [концепції] не мають порядку черговості за ступенем значущості; і кожен з них необхідний для забезпечення повноти концепції» [82, с. 2]. Необхідність винайдення чітких правил військової акції в межах концепції «обов'язок захищатись» виявляється найнеобхіднішим елементом ефективної імплементації концепції. Як зазначає Р. Такур, «… питання полягає не в тому – буде чи не буде інтервенція?, – а в тому, чи буде така інтервенція регулюватись *ad hoc* або на основі односторонніх чи багатосторонніх правил… Таким чином, міжнародне співтовариство повинно готуватись в нормативному, організаційному і оперативному відношенні, аби бути в змозі відповідати гуманітарним кризам, замість того, щоб … запізно готувати відповіді на кризи, що вже неминуче трапляються» [334, с. 62].

Яскравим прикладом вищезазначеного є дискусія, яка виникла після інтервенції в Лівію – вона зосереджувались не на питанні необхідності військової інтервенції, а саме на аспекті правил здійснення військової інтервенції. Правила військової інтервенції повинні формулюватись таким чином, щоб, з одного боку, не давати змогу зацікавленим сторонам використовувати військову інтервенцію лише в своїх інтересах, та з іншого – щоб військова інтервенція могла бути ефективно задіяна в кризових ситуаціях. Нажаль, наразі правила військової інтервенції існують лише в доктрині (хоч і можна побачити їхнє застосування у позиціях держав щодо інтервенцій) і не затверджені в нормативному плані.

Як згадувалось раніше (див. підрозділ 2.2.), обов'язок реагувати є стовпом концепції «обов'язок захищати», який має найбільш невизначений статус в міжнародному праві. Формулювання Підсумкового документу «…ми *готові* вжити колективні дії, своєчасним і рішучим чином, через Раду Безпеки, відповідно до Статуту, в тому числі на підставі глави VII…» дали змогу говорити вченим про погодження «легкої версії обов'язку захищати» [376, с. 117], насамперед, завдяки формулюванню, яке не зобов'язує міжнародне співтовариство втручатись військово, а лише згадує таку можливість. Тому, не дивлячись на затвердження можливості військової акції в Статуті ООН, наразі держави не мають твердий міжнародно-правовий обов'язок втручатись збройними силами у випадку скоєння чотирьох злочинів; цей інструмент існує лише в загальному інструментарії «обов'язку захищати» і *може* застосовуватись при наявності загрози вчинення або вчинення чотирьох злочинів.

Обов'язок реагувати поділяється на дві групи інструментів: засоби невійськового характеру (англ.: *measures short of military action*) і військова акція. Причому, засоби невійськового характеру тісно переплітаються з інструментами в межах обов'язку попереджати, тому що «…різниця між попередженням і реагуванням не є настільки значною» [82, с. 4].

У групу засобів невійськового характеру, передусім, входять економічні,

політичні і дипломатичні санкції. Міжнародна комісія в своїй Доповіді 2001 року під поняттям «санкції» мала на увазі не лише санкції міжнародної організації як «колективний захід реагування, що носить інституційний характер» [141, с. 234], але й контрзаходи окремих держав. Обов'язок держави реагувати таким чином на порушення норм про заборону геноциду був підтверджений у рішенні Міжнародного суду ООН по справі про застосування Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії) 2007 року: Суд вказав, що якщо виникає загроза геноциду чи здійснюється акт геноциду за межами кордонів держави (тобто на території іншої держави), то держава має обов'язок вжити всі необхідні заходи, які знаходяться в її розпорядженні та дозволені міжнародним правом, для його попередження чи припинення [222, с. 221]. Проте, як буде показано далі, формулювання Підсумкового документу зобов'язують держав діяти колективно, зокрема, на рівні ООН. Таким чином, контрзаходи, які дозволені міжнародним правом, зокрема Статтями про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння (ст.ст. 49-54), входять до інструментарію «обов'язку реагувати» і тісно переплітаються з інструментами в межах «обов'язку попереджати».

Виходячи з нормативного закріплення та практики в «обов'язку реагувати» розрізняють такі види санкцій [344, с. 30-31]:

1. Військові – ембарго на поставку зброї та припинення військового співробітництва чи програм тренування; блокада чи демонстрація військової сили (ст. 42 Статуту ООН);

2. Економічні (ст. 41 Статуту ООН) – блокування іноземних активів уряду або інших груп (терористичних) та окремих осіб; припинення фінансової допомоги; ембарго (повне або часткове – на купівлю нафти, діамантів тощо); обмеження доступу до ресурсів (наприклад, нафти); обмеження доступу на фінансові ринки; заборона на переміщення транспорту (зазвичай повітряного);

3. Дипломатичні (або політичні) – обмеження на дипломатичне представництво, в тому числі висилка дипломатичного персоналу; обмеження

на пересування окремих осіб; припинення чи позбавлення права голосу (ст. 19 Статуту ООН) або припинення членства чи виключення з міжнародної організації (ст.ст. 5, 6 Статуту ООН); позбавлення права на представництво в міжнародних органах.

Проте головним залишається не питання розрізнення видів санкцій, а аспекти їхнього застосування. Особливу дискусію започаткувала практика економічних санкцій щодо Сербії, Гаїті, Лівії, Сомалі і особливо Іраку, де «комплексні санкції … завдали велику шкоду цивільному населенню, не справивши ніякого впливу на керівництво Іраку» [135, с. 140]. Дискусія призвела до переходу від комплексних санкцій до адресних (або цілеспрямованих). У 2001 році Міжнародна комісія наголошувала, що «…такі невійськові заходи … повинні використовуватись з крайньою обережністю, щоб не робити більше шкоди, ніж користі…» [344, с. 29], явно посилаючись на негативний досвід застосування санкцій. Три окремі міжнародні процеси (Інтерлакенський, Боннсько-Берлінський та Стокгольмський) щодо покращення правових і політичних підходів до застосування санкцій ООН виробили рекомендації, які були взяті до уваги при розробленні концепції «обов'язок захищати». Ці рекомендації зводяться до двох головних принципів застосування санкцій, які повинні бути враховані при розгляді цього виду інструментів «обов'язку реагувати»: (1) санкції повинні бути обережно направлені проти тих, чия поведінка повинна змінитись для задоволення вимог міжнародного співтовариства; і (2) санкції повинні мати гуманітарні пом'якшення для гарантування додержання первинних потреб цивільного населення [135, с. 141]. Ще раніше в науковій літературі підтверджувалось, що «підставою для застосування міжнародно-правових санкцій є не само по собі правопорушення, а відмова суб'єкта правопорушення припинити протиправну поведінку та (або) виконати обов'язки, що випливають з його міжнародно-правової відповідальності» [10, с. 896].

Головним й найефективнішим суб'єктом застосування санкцій є ООН; але не тільки ООН може застосовувати санкції, а й інші міжнародні організації,

як у виконання резолюцій ООН, так і окремо від ООН (наприклад, ЄС може застосовувати санкції, ґрунтуючись ст.ст. 75 і 215 Договору про функціонування ЄС, безвідносно до дій ООН). Проте формулювання Підсумкового документу зорієнтовано на дії саме в межах ООН: «Міжнародне суспільство, *діючи через Організацію Об'єднаних Націй*, зобов'язано також використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші мирні засоби *відповідно до глав VI і VIII Статуту…* У зв'язку з цим ми готові вжити колективні дії, своєчасним і рішучим чином*, через Раду Безпеки, відповідно до Статуту…».* Це відповідає практиці, відповідно до якої регіональні та інші міжнародні організації повинні застосовувати санкції відповідно до існуючого міжнародного права, співвідносячи свої дії, за можливості, з позицією і діями ООН. Аналогічним чином, розглядаючи можливість застосування санкцій АС, Ден Кувалі приходить до висновку про необхідність прямого співвідношення санкцій АС із санкціями, накладеними РБ ООН [238, с. 249]. Генеральний секретар ООН також підкреслював необхідність координації регіональних та глобальних санкцій у своїй доповіді 2011 року «Роль регіональних і субрегіональних угод в реалізації обов'язку захищати». Тому вважається за доцільне ввести та закріпити в практиці регіональних організацій необхідність координації дій, пов'язаних з введенням санкцій у межах «обов'язку реагувати», з позицією і діями ООН, що призведе до підвищення ефективності санкцій (враховуючи, що на необхідність координації санкцій наголошує і Підсумковий документ). Більш того, така координація має бути двосторонньою – ООН може надсилати рекомендації та консультуватись з регіональними організаціями у питаннях застосування скоординованих санкцій. Така позиція знаходить підґрунтя в ст. 54 Статуту ООН, у відповідності до якої РБ ООН повинен бути завжди повністю інформований про дії, що вживаються або плануються в силу регіональних угод або регіональними органами, задля підтримки міжнародного миру та безпеки. Можливість застосування санкцій міжнародними організаціями безвідносно до дій ООН може бути ефективним засобом впливу лише на ситуації, коли РБ не може знайти консенсус *inter alia* з

політичних мотивів окремих її членів.

Генеральний секретар ООН не обійшов тему санкцій в своїх доповідях з концепції «обов'язок захищати». Він наголосив, що «санкції… виявляються найбільш ефективними в тих випадках, коли вони застосовуються в контексті більш масштабної стратегії врегулювання конфлікту, мають чіткі цілі і відповідають міжнародним стандартам в галузі прав людини і допускають градацію з урахуванням чітко визначеного характеру поведінки або дій, на зміну або припинення яких вони спрямовані» [30, с. 16]. Таким чином Генеральний секретар ООН ще раз підкреслив необхідність комплексного та гнучкого підходу до застосування заходів у межах «обов'язку захищати».

Міжнародний кримінальний суд також є одним із інструментів невійськового характеру «обов'язку реагувати». Розглядаючи зв'язок діяльності МКС і концепції «обов'язок захищати» більшість спеціалістів підтримує точку зору, що Суд є інструментом концепції. Підтримуючи це твердження, колишній прокурор МКС Фату Бенсуда висловила думку, що «Суд повинен розглядатись як інструмент «обов'язку захищати» [124, с. 44]. Проте Марк Керстен, розглядаючи практичний зв'язок між МКС та концепцією, говорить, що швидше «… обидва Суд та «обов'язок захищати» стали інструментами РБ ООН» [233]. Таке твердження не знаходить підтримки в юридичному плані, тому що Суд є незалежним судовим органом, який хоч і має зв'язок з РБ ООН (РБ ООН має право передавати ситуацію на розгляд Суду згідно зі ст. 13 Римського статуту МКС), але не підпорядкований йому; аналогічним чином концепція «обов'язок захищати» є інструментом не тільки ООН, зокрема РБ, але й всього міжнародного співтовариства, яке виступає суб'єктом застосування обов'язків попереджати, реагувати та відновлювати. МКС є інструментом «обов'язку захищати», насамперед, тому що його функції і застосування концепції слугують однаковій меті – (майбутнє) попередження масових злодіянь.

Міжнародна комісія у своїй Доповіді 2001 року віднесла МКС до другого стовпу – «обов'язку попереджати» – розподіливши його до групи прямих

правових засобів [344, с. 24]. Міжнародна комісія не тільки згадала про міжнародні кримінальні трибунали як інструменти кримінального правосуддя, а й визначила, що загроза притягнення до відповідальності Судом може слугувати дієвим засобом попередження. Генеральний секретар ООН, розглядаючи у своїй Доповіді 2012 року «Обов'язок захищати: своєчасне та рішуче реагування» механізми третього компоненту концепції – «обов'язку реагувати», – виділяє МКС як один із інструментів третього стовпу, теж згадуючи, що «загроза передачі справи в Міжнародний кримінальний суд, безперечно, слугує меті попередження, а залучення Суду до реагування на ймовірні злочини може сприяти підвищенню ефективності цих засобів в цілому» [82, с. 11]. Попереджувальна функція Суду також проявляється й іншим чином: «найменування та присоромлення» (англ.: *naming and shaming*) МКС може створити тиск для зупинення масових злодіянь; але такі дії не обов'язково призводять до відповідної реакції [256, с. 217]. Вже у своїй Доповіді 2015 року Генеральний секретар згадує МКС в контексті необхідності координації різних засобів концепції, розглядаючи можливість переслідування по лінії Суду як дієвий компонент всеосяжної стратегії попередження, яка була використана в 2010 році у Гвінеї [30, с. 17].

Як бачимо, в концепції «обов'язок захищати» МКС виконує дві функції: як засіб попередження, коли загроза передачі справи по окремим особам може вплинути на дії таких осіб, та як засіб реагування – переслідування винних осіб та збирання доказів, які можуть бути використанні при розгляді використання інших інструментів в межах концепції. Різне місце Суду за версією Міжнародної комісії та Генерального секретаря ООН можна пояснити тим, що вони протилежним чином розставляли акцент на одній із цих функцій як головної. Дійсно, загроза передачі справи до Суду слугує меті попередження, в той час як відкриття справи Судом є інструментом реагування міжнародного співтовариства. Більш того, функція переслідування винних осіб безпосередньо зачіпає й постконфліктну розбудова миру – «обов'язок відновлювати», – в якому МКС, здійснюючи правосуддя, допомагає у розбудові неконфліктного

суспільства. На нашу думку, головною функцією Суду в концепції, як і взагалі, є відправлення правосуддя, тому МКС повинен бути віднесений до інструментів «обов'язку реагувати». Таким чином, хоч МКС є інструментом третього стовпу концепції «обов'язок захищати», його діяльність спрямована також на виконання міжнародним співтовариством обов'язків попереджати і відновлювати.

Першим зверненням до МКС як інструменту концепції «обов'язок захищати» вважають Резолюцію РБ ООН 1593 (2005) від 31 березня 2005 року [358], якою РБ направив на розгляд Суду ситуацію про можливі злочини в Дарфурі. В самій резолюції не говориться про зв'язок з концепцією, проте в Доповіді Міжнародної слідчої комісії по розслідуванню порушень норм міжнародного гуманітарного права та стандартів в галузі прав людини в Дарфурі [25], яка й рекомендувала РБ передати ситуацію на розгляд до Суду, безпосередньо зачіпається концепція «обов'язок захищати»: «міжнародне співтовариство не може байдуже дивитися на те, що в Дарфурі щодня в настільки великих масштабах відбуваються замахи на людське життя і гідність. Міжнародне співтовариство має взяти на себе *обов'язок захищати* мирних жителів Дарфуру і покласти край повсюдної безкарності, яка панує там в даний час» [25, с. 184]. Вже в 2011 році РБ ООН своєю резолюцією 1970 [360] передає ситуацію у Лівії на розгляд МКС, безпосередньо згадуючи обов'язок «лівійської влади захищати населення своєї держави». Цікаво, що направлення ситуації в Лівії на розгляд Суду, на відміну від ситуації в Дарфурі, явно слугувало меті попередження, про що свідчить список підозрюваних (три людини з вищого керівництва держави) і подальший розгляд справи. Хоча передача на розгляд Суду справи була сприйнята критично в багатьох (політичних та юридичних) аспектах [319], застосування МКС в межах концепції оцінюється позитивно.

Наступним елементом «обов'язку реагувати» є військова інтервенція. Військова інтервенція як елемент концепції була та є головним елементом суперечок і еволюціонувала разом із концепцією: від початкового розуміння як

військової акції держави (або коаліції держав, або міжнародної організації) можливо, але не обов'язково авторизованої РБ ООН, до військової акції під проводом ООН, авторизованої РБ ООН згідно зі Главою VII Статуту ООН. Наразі майже ніхто із вчених не оспорює точку зору, що військова акція однозначно повинна бути авторизована РБ ООН.

Доволі дискусійною є точка зору В.В. Власюка, який говорить, що «у рамках концепції «Обов'язку захистити» дозволяється лише авторизоване застосування сили, що, однак, не зовсім відповідає потребам цієї доктрини. Отже, є всі передумови сподіватися (чи, принаймні, допускати) її легалізацію у майбутньому як інституту, що відповідає сучасним потребам демократичного суспільства…» [13, с. 101]. Таке твердження повністю відповідає концепції за версією Доповіді 2001 року, але не відповідає її сучасному стану: існують наявні проблеми реалізації (чи, скоріше, зловживання) права вето в РБ ООН, але наразі дискусія відбувається навколо питання підвищення ефективності реалізації авторизації та обмеження застосування права вето, а не навколо питання про необхідність самої авторизації. Взагалі, необхідність авторизації інтервенції РБ ООН є ключовим моментом у еволюції концепції, який став відповіддю на проблему зловживання гуманітарною інтервенцією.

Підсумковий документ формулює таким чином питання про військову інтервенцію: «…ми готові вжити колективні дії, своєчасним і рішучим чином, через Раду Безпеки, відповідно до Статуту, в тому числі на підставі Глави VII, з урахуванням конкретних обставин і у співпраці з відповідними регіональними організаціями, в разі необхідності, якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а національні органи влади явно виявляться не в змозі захистити своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності». З такого формулювання необхідними підставами для початку військової інтервенції є конкретні обставини ситуації, необхідність, вичерпання мирних засобів та явна неспроможність національних органів влади до захисту власного населення. Ці підстави є логічним продовженням підстав для початку військової інтервенції, що були висунуті Доповіддю Міжнародної комісії, які, у

свою чергу, є сучасним переосмисленням *jus ad bellum* для конкретного випадку – широкомасштабних геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів, та злочинів проти людяності [253, с. 817].

Міжнародна комісія висунула шість необхідних критеріїв початку військової акції: належний орган, законні причини втручання (лат.: *justa causa*), благий намір, останній засіб, пропорційність засобів і розумні перспективи [344, с. 32]. Розглянемо кожний з цих критеріїв і співвіднесемо їх з формулюванням Підсумкового документу та практикою РБ ООН.

Критерій належного органу для прийняття рішення про військову інтервенцію був актуальним для Міжнародної комісії в 2001 році, проте втратив свою актуальність після однозначного закріплення РБ як належного органу в Підсумковому документі. Наразі всі держави та більшість вчених підтримують таку точку зору. Враховуючи, що зобов'язання, які витікають зі Статуту ООН, мають вищу юридичну силу над всіма іншими міжнародними договорами, держави мають право застосовувати військову силу в обмежених випадках, які зазначені в Статуті. Як зазначалось вище, військова інтервенція в межах концепції «обов'язок захищати» може застосовуватись лише у випадках вчинення чи потенціально неминучого вчинення чотирьох злочинів, які кваліфікуються як загроза миру й безпеці. Така кваліфікація надає право виключно РБ ООН застосовувати дії згідно зі Главою VII Статуту ООН, зокрема військову інтервенцію. Щодо важливості цього критерію можна погодитись із Тейлором Б. Сіболтом, що принцип «належного органу має важливе значення як спосіб контролю за незаконним використанням гуманітарних обґрунтувань у випадках втручання, яке не має гуманітарної мети» [314, с. 25].

Конкуруючим з цим правом РБ є право АС, закріплене в ст. 4 (h) його Установчого акту, згідно з яким Союз безвідносно до РБ ООН може втручатись у справи держави-члена у разі вчинення чотирьох злочинів. Саме формулювання статті надає Союзу «право», а не накладає на нього «обов'язок» чи «відповідальність», що суперечить природі «обов'язку захищати». Вже в

Езульвінському консенсусі АС конкретизує це положення: «Африканський Союз згоден … що військова інтервенція повинна провадитися за згодою Ради Безпеки…» [337]. Наразі практика застосування ст. 4 (h) Установчого Акту Африканського Союзу відсутня та навряд чи можливе застосування військової акції АС без згоди РБ. Вчені наголошують, що деякі положення право АС та деяких інших субрегіональних організацій теоретично суперечить настановам Статут ООН [226, с. 25-28], що говорить про подальшу потребу вдосконалення права АС. Треба наголосити, що обговорюваний критерій не зачіпає питання суб'єкта, який буде здійснювати військову інтервенцію.

Критерій благого наміру (англ.: *right interntion*) розуміється як поставлення метою військової інтервенції зменшення страждань людей, тобто припинення або відвернення загрози вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Цей критерій напряму пов'язується з практикою військової інтервенції в Лівії, яка призвела до зміни уряду. Ще в Доповіді 2001 року зазначалось, що «зміна режиму не є, як така, легітимною метою, хоч зменшення можливості режиму заподіяти шкоду власному населенню може бути суттєвою для досягнення цілей захисту…» [344, с. 35]. Метою військової інтервенції може бути захист цивільного населення, припинення насилля, перемога над винуватцями насилля задля його припинення та стабілізація ситуації в державі. Взагалі, найкращим варіантом досягнення мети військової інтервенції є передчасна капітуляція осіб, винних у насиллі – проте, навряд чи такий варіант можливий у сучасному світі. Таким чином, зміна режиму не може бути метою військової інтервенції в межах «обов'язку захищати», але може бути дієвим методом досягнення мети у випадку, коли національна влада є безпосереднім джерелом насилля.

Розписуючи питання незаконності військової інтервенції з метою зміни уряду, Менлі О. Хадсон зазначає, що існують такі випадки, коли зміна уряду визнається легітимною і бажаною, тому що «режим є огидним і небезпечним, однаково патологічно і патогенно, і формально визнаний міжнародним співтовариством неприйнятним» [293, с. 524]. Проте треба наголосити, що

зміна уряду має бути поодиноким випадком, і не може розглядатись як звичайний інструмент захисту населення. Головною метою військової інтервенція має бути лише захист людей, який можливий за умови стабільної ситуації в багатьох сферах життя. Зміна ж уряду призводить, зазвичай, до протилежного – нестабільності у державі; це теж повинно враховуватись і розглядатись (й розглядається у критерії розумних перспектив) при вирішенні питання про військову інтервенцію.

У випадку військової інтервенції в Лівію зміна уряду спочатку не розглядалась як інструмент досягнення мети і, після здійснення зміни, визнавалась багатьма як перевищення мандату ООН. Це призвело до того, що будь-які подальші військові інтервенції будуть авторизуватись лише з урахуванням питання про можливість зміни уряду (яскравим прикладом є обговорення проектів резолюцій РБ щодо можливого військового втручання в Сирію). Таким чином, після «використання сили в Лівії 2011 року, військова інтервенція буде [сприйнята міжнародним співтовариством] законною лише за умови знайдення способу попередження майбутніх зловживань» [167, с. 3]. Отже, критерій благого наміру повинен розумітись як поставлення метою військової інтервенції, яка авторизується РБ ООН, припинення або відвернення вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та (або) злочинів проти людяності, із зазначенням конкретних завдань – захист цивільного населення, безпосередня боротьба з винуватцями насилля тощо; така мета, у виняткових випадках, коли джерелом насилля є національна влада держава, може бути здійснена шляхом зміни уряду держави або іншими засобами, які є необхідними для захисту населення.

Мета може закріплюватись в різних джерелах (офіційних документах), але найкращим способом є закріплення мети інтервенції в резолюції РБ ООН, яка авторизує таку інтервенцію. Як доречно зазначає Тейлор Б. Сіболт, «авторизація являє собою спосіб публічної ідентифікації мети втручання та встановлення його меж» [314, с. 265]. Така мета повинна бути чітко зазначена в документі, а випадки встановлення меж повинні бути ретельно перелічені, для

запобігання подальшого двоякого тлумачення. Встановлення меж інтервенції в резолюції РБ безпосередньо зачіпає інший критерій – критерій пропорційності засобів.

Критерій пропорційності засобів сформульований Міжнародною комісією доволі чітко: «масштаби, тривалість та інтенсивність запланованого військового втручання повинні бути мінімально необхідними для забезпечення поставленої гуманітарної мети» [344, с. 37]. Далі, Комісія зазначає, що вплив військової інтервенції на політичну структуру держави, за можливістю, повинен бути мінімальним. Як зазначає Ів Месінгем, «пропорційність є одним із основоположних принципів *jus ad bellum*; включення його до переліку [критеріїв] є несуперечливим» [253, с. 808]. Взагалі, принцип пропорційності не дуже часто враховувався в минулому при проведенні військових інтервенцій; більш того, навряд чи можна знайти резолюцію РБ ООН, яка санкціонує військову інтервенцію, в якій фігурують заборони застосування тих чи інших методів ведення військової інтервенції (звичайно ж, дозволених міжнародним гуманітарним правом) з обґрунтуванням їхньої непропорційності щодо ситуації. На можливість підвищення стандартів ведення військових дій та заборони деяких методів з обґрунтуванням їхньої непропорційності в майбутньому прямо вказує Міжнародна комісія [344, с. 37]. Взагалі, здобутком концепції «обов'язок захищати» в цьому питанні є залучення принципу пропорційності як необхідного [253, с. 821] на рівні з іншими. Насамперед, тест пропорційності допомагає зменшити політичну складову концепції, але не замінює повністю її [307, с. 18].

Наступний критерій – критерій останнього засобу – безпосередньо закріплений у Підсумковому документі формулюванням «якщо мирні засоби виявляться недостатніми». Як зазначалося раніше, можливість застосування всіх інструментів концепції «обов'язок захищати» (в тому числі й військової інтервенції) повинна розглядатись одночасно під кутом можливості застосування менш примусових засобів й ефективності застосування таких засобів щодо конкретної ситуації. Міжнародна комісія зазначала, що критерій

останнього засобу «…не обов'язково означає, що кожен такий варіант повинен в буквальному сенсі бути випробуваний і не домогтись успіху…» [344, с. 36]. Проте військова інтервенція є своєрідним засобом, який може нести велику небезпеку міжнародному співтовариству, і тому можливість застосування менш примусових заходів, якщо така є, повинна бути використана обов'язково. Лише окремі випадки швидкоплинних подій можуть потребувати застосування військової інтервенції без попереднього застосування інших засобів (як приклад можна привести геноцид в Руанді 1994 року); але в такому випадку треба говорити про бездіяльність міжнародного співтовариства на ранніх етапах розвитку ситуації, адже ситуації вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності потребують значної і довгої підготовки злочинців.

Практика РБ ООН виходить з того, що інструменти «обов'язку попереджати» та невоєнні інструменти «обов'язку реагувати» повинні бути використані до застосування військової акції. Не дивлячись на необхідність своєчасного реагування ООН на акти геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, практика ООН показує, що попереднє застосування невоєнних інструментів концепції «обов'язок захищати» є не можливістю, а необхідністю. Формулювання Підсумкового документу 2005 року опосередковано підтверджують таку позицію, говорячи про ситуацію недостатності мирних засобів, але не їх відсутності взагалі. Самий критерій останнього засобу більше наголошує на тому, що військова інтервенція повинна застосовуватись в рідких і надзвичайних випадках, і вже в меншому обсязі – на обмеженні застосування військової інтервенції у часі [253, с. 821]. Отже, застосування невоєнних інструментів є однією з необхідних передумов застосування військової акції, яка підтверджена Підсумковим документом та практикою РБ ООН.

Критерій розумних перспектив (англ.: *reasonable prospects*) зосереджується на питанні можливості позитивного вирішення проблеми військовою акцією. Міжнародна комісія наводить декілька прикладів, коли

інтервенція не може бути початa саме з причини невиконання цього критерію: коли обмежена військова операція із захисту цивільного населення може розпочати більш масштабний конфлікт, і коли військова операція планується здійснюватися проти одного з постійних членів РБ ООН або військово потужної держави, що також може розпочати масштабну війну. Класичним прикладом незастосування цього критерію під час початку військової операції, яка призвела до розширення конфлікту, Г. Іванс називає ситуацію військового втручання в Дарфур [174, с. 145]. Проте Комісія робить застереження до таких випадків: «реальність того, що втручання не може бути застосоване в кожному випадку, коли є підстави до цього, не є причиною для незастосування втручання в будь-якому випадку» [344, с. 37]. Цей критерій витікає із цілей ООН, сформульованих у ст. 1 Статуту ООН, зокрема підтримки міжнародного миру та безпеки – дії держави або держав, що ставлять під загрозу міжнародний мир та безпеку (військова інтервенція є таким чинником) та слугують розширенню території та ступеню конфлікту, не можуть бути узгодженими із сучасним міжнародним правом, та суперечать йому. Якими б справедливими не були причини такого втручання, воно повинно приймати до уваги реальні чинники сучасного світу. Словами Тейлора Б. Сіболта, «питання про те, як досягнути розумних перспектив успіху, вимагає перейти зі сфери етичних міркувань до сфери практики» [314, с. 26].

Останній критерій – критерій законних причин втручання – є вирішальним для виділення військової акції в межах концепції «обов'язок захищати» від інших видів військових операцій. Міжнародна комісія виділяє два широких чинники, які можуть бути обґрунтуванням для початку військової акції: «(1) широкомасштабні великі людські втрати, фактичні або передбачувані, з наміром вчинити геноцид чи ні, які є наслідком навмисних дій держави, або недбальства держави, або нездатності держави виконувати свої функції, або ситуації фактичної відсутності держави [*failed state*]; (2) великомасштабні «етнічні читки», фактичні або передбачувані, які здійснюються шляхом вбивств, примусового виселення, актів терору або

зґвалтування» [344, с. 32]. Підсумковий документ формулює цей критерій дуже коротко: «…національні органи влади явно виявляться не в змозі захистити своє населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності», не розписуючи випадки фактичної відсутності держави і нездатності держави (коли держава не може виконувати свої функції безпеки через відсутність можливостей) й випадки навмисних дій держави.

Формулювання Підсумкового документу охоплюють всі випадки, зазначені Міжнародною комісією, проте не мають посилання на «широкомасштабні людські втрати». Критерій акцентує уваги не на об'єктній сфері застосування концепції (геноцид, етнічні чистки і т.д.), а саме на широкомасштабності людських втрат, тому Г. Іванс наголошує, що «військова акція може бути законною як попереджуючий засіб у відповідь на чіткі докази імовірних широкомасштабних вбивств або етнічних чисток» [174, с. 142]. Не включення головного елементу критерію до Підсумкового документу – широкомасштабності людських втрат – можна пояснити практичними аспектами діяльності РБ ООН у цьому питанні. Практика показує, що авторизація інтервенції на рівні РБ можлива лише за наявності чітких доказів широкомасштабних вбивств; до того ж, широкомасштабні втрати не завжди стають достатньою підставою для авторизації військової інтервенції через політичні протиріччя членів РБ ООН.

Міжнародна комісія, обговорюючи критерій законних причин втручання, зазначила випадки, які можуть бути, і які не можуть бути причинами втручання – сферу застосування військової акції. В цілому вона відповідає сфері застосування концепції «обов'язок захищати», про що йшла мова раніше; зокрема серед випадків, які не стосуються військової інтервенції в межах концепції «обов'язок захищати» Комісія виділила: порушення прав людини (такі як расова дискримінація або політичні репресії), які можуть бути причинами для застосування засобів невійськового характеру в межах концепції; повалення демократично вибраного уряду або *coup d'etat*; та порятунок державою своїх громадян на закордонній території (такі дії

засновуються на ст. 51 Статуту ООН) [344, с. 34].

Окремо треба розглянути правову природу зазначених критеріїв. Деякі з них виходять з формулювань Підсумкового документу, деякі виходять з практики РБ ООН, проте повноцінно розкриваються вони лише в доктрині. З огляду на те, що повноцінного закріплення критеріїв в міжнародно-правовому акті не відбулось, не можна говорити про їхній обов'язковий характер. Їхнє закріплення в практиці РБ ООН робить застосування критеріїв бажаним або рекомендованим. Вказані критерії застосовувались й до гуманітарної інтервенції, і в цьому випадку, як зазначає Тейлор Б. Сіболт, перелік критеріїв не є обов'язковим через неможливість їхнього одночасного застосування [314, с. 25]. Можна не погодитись з таким твердженням саме через наявність практики (з негативними наслідками) політичних обґрунтувань причин необхідності військової інтервенції лише окремими критеріями – застосування повного переліку дозволяє об'єктивно обмежити застосування військової інтервенції. Критерії побудовані таким чином, щоб об'єктивно відображати момент необхідності втручання, з одного боку, а з іншого – обмежити можливість інтервенції з окремих політичних інтересів держав. Оцінюючи ефективність застосування критеріїв можна погодитись із думкою П. Гілпольда: «можливо, ці критерії [військового втручання] не є дуже корисними, проте вони не роблять шкоди» [49, с. 55]. Навряд чи прийняття переліку критеріїв в нормативному акті вирішить питання неузгодженості політичних інтересів членів РБ ООН, але їхнє застосування не націлене на таку мету – в правовому середовищі критерії слугують для знаходження моменту необхідності військового втручання. Отже, прийняття офіційного документу ООН (Резолюції РБ ООН) із зазначенням повного переліку критеріїв військового втручання буде слугувати зменшенню політичної складової концепції та більш об'єктивній роботі РБ ООН.

Важливим аспектом правової природи критеріїв є їхня рівноправність. Деякі коментатори визначають певні критерії «сильнішими» або важливішими, ніж інші – як правило, найважливішими ставлять принципи належного органу,

благого наміру, та належних причин втручання [314, с. 25]. Такі твердження ґрунтуються на практиці, яку можна визначити так – держави не застосовують критерії комплексно, а лише застосовують ті, які є політично вигідними для них. Ці твердження стосуються, більшою мірою, гуманітарної інтервенції та доробок щодо одностороннього втручання держав. Здобутком концепції «обов'язок захищати» є юридична рівноправність критеріїв військового втручання, яка дозволяє зменшити випадки зловживання концепцією.

Доволі дискусійним є питання використання права вето постійними членами РБ при голосуванні за резолюції відповідно до Глави VII Статуту ООН, які безпосередньо використовують концепцію «обов'язок захищати». Неодноразово держави наполягали на обмеженні права вето та його використання, і не тільки у зв'язку з концепцією «обов'язок захищати». Для правильного розуміння питання слід розглянути правову природу права вето.

У науковій літературі поширені два підходи щодо питання про кваліфікацію права голосу в РБ: політичний і юридичний. Прихильники політичного підходу стверджують, що РБ є політичним органом, і його рішення, передусім, є політичними оцінками, виразом компромісу зовнішньополітичних позицій окремих держави [99, с. 139], тому голос держави розглядається як *acte de gouvernement*. Однак, як зазначає Ю.А. Решетов, ні аналіз Статуту ООН, ні аналіз діяльності РБ не дають підстав для таких висновків [99, с. 139].

При юридичному підході голос члена РБ ООН визначається як юридичний акт (його частина). Голосування в РБ є процедурним правом, і як таке містить у собі можливість зловживання, *abus de droit*, внаслідок чого потенційно повинна передбачатися відповідальність за таке зловживання (хоч такий механізм і відсутній в міжнародному праві). Голос певної держави в РБ не представляє цілісний юридичний акт, але в той же час є необхідною складовою юридичного акту РБ. Для доказу юридичного характеру діяльності РБ можна привести ряд нормативних обмежень щодо його діяльності, які містяться в Статуті ООН (п.3 ст.27). Держави, призначаючи представника в

ООН, беруть на себе зобов'язання діяти через свого представника відповідно до цілей і принципів ООН. Крім того, голос в деяких випадках може мати подвійне значення, і може бути додатковим доказом прояву волі держави в певному питанні [241, с. 335].

Особливу відповідальність несуть держави, що володіють спеціальними правами при голосуванні в РБ ООН, тобто постійні члени [116, с. 119]. Право вето, в цьому випадку, розглядається як привілейоване процедурне право (право негативного голосу). При цьому, при характеристиці права вето яскраво проявляється політичний підхід: вето саме по собі не несе юридичного обов'язку, і, тим більше, не може розглядатися як «необхідна складова рішення» [282, с. 27]. Однак, право вето є процедурним правом; більш того, ст.1 Статуту ООН фіксує необхідність «ефективних колективних заходів», що означає, що на державу покладається обов'язок ефективної співпраці в рамах РБ для прийняття таких заходів (схожий обов'язок закріплений в ст.ст. 40-41 Статей про відповідальність держав). Вето може розглядатись як зловживання процедурним правом, яке виходить з порушення обов'язку ефективної співпраці для досягнення цілей ООН або принципу сумлінності. Важливим елементом такого *abus de droit* є збиток, який може бути нанесений не тільки конкретній державі або організації, але й міжнародній спільноті або групі індивідів [282, с. 28].

Юридичний підхід до використання права голосування підтверджений і в деяких нормативних документах. Ще в Резолюції ГА ООН 40 (1) від 12 грудня 1946 року «Процедура голосування в РБ ООН» держави призивалися до правильного використання права вето. Також, Міжнародний Суд ООН в одному зі своїх рішень нагадав всім членам організації, що, беручи участь у прийнятті рішення РБ або ГА ООН, в тому числі політичних, член організації має «законне право зробити свій вибір,… в залежності від будь-яких політичних міркувань, які йому здаються прийнятними» [220, с. 64]. Але при здійсненні цього права член організації юридично зобов'язаний співвідносити його з принципом сумлінності.

Внаслідок цього, держава вільна в своєму праві голосування в РБ, але при цьому є чіткі нормативні обмеження – обов'язок ефективної співпраці, а також принцип сумлінності. Крім цього, держави обмежені покладеними на них функціями (в рамах функціонування РБ) як представники не тільки самих держави, а й міжнародного співтовариства в цілому. Члени РБ повинні враховувати не стільки свої зовнішньополітичні інтереси, скільки наслідки прийнятих рішень у відповідності до міжнародного права, що проявляється як в позитивному, так і в негативному плані (при використанні права вето). Постійні члени РБ ООН несуть безпосередню відповідальність за застосування вето у ситуаціях вчинення чотирьох злочинів. Можна погодитись з Л. Арбор, яка зазначає, що вето, накладене на ініціативу щодо припинення геноциду, є порушенням Конвенції про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього [125, с 453-454].

Для вирішення питання про застосування права вето при голосуванні за резолюції РБ, які авторизують військову інтервенцію в межах концепції «обов'язок захищати», ще в 2001 році Міжнародна комісія у своїй Доповіді визнавала необхідність обмеження цього права: «Постійні п'ять членів Ради Безпеки повинні домовитися не використовувати право вето в питаннях, де не задіяні їхні життєві інтереси, для перешкоджання прийняття резолюцій, які авторизують військове втручання з метою захисту людей, які в іншому випадку мають підтримку більшості» [344, с. 12]. Доповідь 2004 року Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін містила схоже формулювання. При подальшому розгляді держави не раз наголошували на необхідності обмеження права вето, проте під час Всесвітнього саміту 2005 року консенсус з цього питання не був знайдений.

Треба наголосити, що обмеження права вето знаходить велику підтримку серед країн, які не мають статусу постійних членів РБ. Після прийняття Підсумкового документу, п'ять країн (Коста-Рика, Йорданія, Ліхтенштейн, Сінгапур і Швейцарія) винесли на обговорення проект Резолюції ГА ООН «Покращення методів роботи Ради Безпеки» [115], який отримав велику

підтримку серед держав, але був негативно сприйнятий постійними членами РБ. Проект містив в собі два пункти щодо застосування права вето: (1) члени РБ не повинні застосовувати право вето до резолюцій щодо ситуацій геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності; (2) у випадку застосування права вето держава, що його застосувала, повинна видати пояснювальну записку, в якій роз'яснює причини застосування вето, і така записка має бути доступна всім державам-членам ООН.

Питання обмеження права вето отримало свій розвиток у виступі президента Франції Франсуа Оланда на ГА ООН 24 вересня 2013 року. Франція виступала за обмеження права вето у формулюванні Доповіді 2001 року ще під час Всесвітнього саміту 2005 року; цього разу поштовхом до пропозиції стало обговорення ситуації в Сирії у РБ, на чому недвозначно наголосив президент. Франція запропонувала прийняти «кодекс належної поведінки для постійних членів РБ: у випадку масових звірств вони повинні відмовитись від права вето» [224]. Своє продовження і детальне оформлення пропозиція Франції знайшла у статті міністра зовнішніх справ Франції Лорана Фабіуса «Призупинити право вето у випадках масових злочинів». У цій статті міністр наголосив, що запропоновані Францією зміни не зачіпають питання зміни Статуту ООН, прояснив критерії для призупинення права вето, і додав застереження, аналогічне формулюванню Міжнародної комісії: кодекс поведінки виключає випадки, в яких задіяні життєво важливі національні інтереси постійного члена РБ ООН [329]. Пропозиція Франції не стала новелою у дискурсі з цього питання, але визначила його актуальність. В подальшому представники Франції наголошували, що пропозиція Франції не є остаточною версію документу для вирішення питання і надалі підлягає детальному обговоренню міжнародним співтовариством.

Цікавою є пропозиція Франції з точки зору юридичної техніки. Враховуючи те, що право вето закріплено Статутом ООН, а внесення змін до Статуту є довгим та складним процесом, президент Ф. Оланд обрав форму обмеження права вето політичного характеру – тобто запропонований кодекс

належної поведінки має носити характер політичного, а не юридичного документу. Таким чином, кодекс поведінки схожий на джентльменську угоду, яка містить зобов'язання морального і політичного характеру, і не потребує внесень змін до Статуту ООН. Більш того, кодекс поведінки може застосовуватись *ad hoc* стосовно окремих питань [170, с. 12]. Якщо запропонований механізм приймається, призупинення права вето застосовується РБ автоматично.

Наразі питання обмеження застосування права вето є одним із центральних питань реформування ООН і РБ ООН, яке зустрічає великий супротив з боку постійних членів РБ. Головними критичними аспектами пропозиції залишаються питання тлумачення понять «масові злочині» (особливо питання суб'єкту – хто повинен визнавати ситуацію масових злочинів) і «життєво важливий національний інтерес» (аналогічним чином дискусійним є питання про суб'єкт визнання). Більш того, внесення застереження щодо життєво важливого інтересу держави до кодексу поведінки потенційно включає в собі можливість зловживання терміном та обходження призупинення права вето. Головна пропозиція щодо суб'єкту визнання ситуації масових злочинів включає в себе Генерального секретаря ООН, який згідно зі ст. 99 Статуту ООН може передавати ситуацію на розгляд РБ, – пропонується надати повноваження аналогічним чином, за підтримки більшості держав-членів ООН, визнавати вчинення масових злочинів в ситуації [170, с. 17]. Але стосовно суб'єкту визнання життєво важливих інтересів держави не існує єдиної думки – держава не може сама визнавати ситуацію такою, що зачіпає життєво важливі інтереси держави (в такому випадку нівелюється ефективність обмеження застосування права вето), в той же час судові органи (наприклад, Міжнародний суд ООН), які мають високу ступінь неупередженості, не мають дієвого та швидкого механізму для розгляду таких питань. Представляється ефективним для визнання ситуацію такою, що зачіпає життєво важливі інтереси держави, призначати незалежну комісію *ad hoc*, а її члени обиралися б ГА ООН (як органу з найширшим представництвом держав) зі списку визнаних

експертів міжнародного права, яка б наділялась всіма необхідними повноваженнями для аналізу інтересів держави. Проте навіть призначення такої комісії не буде ефективним інструментом допоки не буде єдиного визнаного міжнародним співтовариством тлумачення поняття «життєво важливі інтереси держави».

Наступним суттєвим аспектом військової інтервенції є питання про ретроактивну авторизацію, або авторизацію військової інтервенції *ex post facto*.

Під впливом досвіду військових інтервенцій в Ліберію, Сьєрра-Леоне і Косово в Доповідь 2001 року Міжнародна комісія внесла положення про можливість авторизації *ex post facto*: «…Існують недавні випадки, коли схвалення [військової інтервенції] було запрошено *ex post facto*, або навіть після події (Ліберія і Сьєрра-Леоне), що створює певну свободу для майбутніх дій в цій галузі» [344, с. 54]. Міжнародна комісія закликала використовувати цю опцію лише в крайніх випадках. Незважаючи на те, що подальше обговорення концепції в ООН ґрунтувалося на Доповіді 2001 року, Підсумковий документ не містить положення про можливість авторизації *ex post facto*; більш того, в ході подальших обговорень концепції в ООН питання авторизації *ex post facto* не порушувалося.

Згадані Міжнародною комісією військові інтервенції в Ліберію і Сьєрра-Леоне мали безпосередній вплив на формування положень права АС. В Установчому акті АС, який був прийнятий у 2000 році, в ст. 4 (h) передбачається «право Союзу втручатися [*to intervene*] в справи держави-члена відповідно до рішення Асамблеї у зв'язку з серйозними обставинами, а саме, воєнними злочинами, геноцидом і злочинами проти людяності». Безпосереднім чином в праві АС законність військового втручання з авторизацією *ex post facto* закріпив Езульвінскій консенсус, визначивши, що військова інтервенція без попередньої санкції РБ ООН можлива, але лише у виняткових випадках. Таким чином, незважаючи на дискусійність проблеми, в праві АС існує норма про законність військової інтервенції, авторизованої РБ ООН *ex post facto*.

Наразі питання про військове втручання без попередньої, але з наступною

авторизацією РБ ООН, залишається невирішеним. Ряд вчених визначають, що інтервенції зі схваленням *ex post facto* не сформували необхідної практики для виникнення міжнародно-правової норми про законність військових інтервенцій з авторизацією *ex post facto*. Але «…не можна виключати можливість того, що РБ ООН розвине відповідну практику ретроактивної авторизації» [147, с. 1559]. У той же час більшість вчених дотримуються думки, що «якщо можливість авторизації військової акції *ex post facto* буде визнана, зникне необхідність попередньої авторизації» [158, с. 47], що підриває Статут ООН і основи діяльності РБ. Щодо військових акцій в межах концепції «обов'язок захищати» можна погодитися з думкою Х. Купера: «не можна сказати, що акція *ex post facto* співвідноситься з природою обов'язку захищати…» [150, с. 33]. Більш того, військова інтервенція з передбачуваною подальшою авторизацією надає державам і організаціям можливість зловживання концепцією.

Незважаючи на різні погляди, вчені єдині щодо позиції, що авторизація військової акції *ex post facto* не існує як міжнародно-правова норма і являє собою випадок *ad hoc*. Наразі інтервенція без попередньої авторизації РБ ООН є незаконною за міжнародним правом. До такого висновку прийшла і Незалежна міжнародна комісія з Косово, визнавши, що «військова інтервенція НАТО [в Косово] була незаконною, але легітимною» [339, с. 4], незважаючи на її подальшу авторизацію.

Надалі, формування глобальної норми про законність військової інтервенції з авторизацією *ex post facto* представляється можливим, хоч і небажаним для концепції «обов'язок захищати». Насамперед, така норма може бути сформована практикою РБ ООН. Ситуація в РБ після використання хімічної зброї в Сирії і подальша риторика Великобританії і США показали готовність зазначених країн до військової інтервенції без схвалення РБ, з можливістю авторизації *ex post facto*. У таких випадках, хоч і знехотя, але РБ ООН формує необхідну для встановлення норми міжнародного права практику авторизації військових інтервенцій *ex post facto* [275, с. 231]. Проте формування такої практики негативно вплине на міжнародне право, передусім, на принцип

невтручання. Головним інструментом подолання проблеми представляється ефективне і швидке реагування РБ на виникаючі проблеми. Конфлікти виникатимуть надалі, і військові інтервенції також будуть існувати. Але саме об'єктивність діяльності та ефективність реагування РБ ООН визначить необхідність (або ж її відсутність) авторизації військових інтервенцій *ex post facto*.

Після військового втручання в Лівію, авторизованого РБ ООН, актуальним стало питання контролю та підзвітності з боку міжнародного співтовариства за діями окремих держав, які здійснюють таку військову операцію. Багатьма державами дії коаліції були визначеними такими, що виходять за межі мандату РБ ООН; зокрема, офіційний представник міністерства закордонних справ Росії О.К. Лукашевич заявив про «неприпустимість використання мандата, що випливає з резолюції 1973 РБ … для досягнення цілей, які явно виходять за межі її положень, які передбачають заходи тільки щодо захисту цивільного населення» [35]. В своїй Доповіді 2015 року Генеральний секретар ООН зазначив: «ще одна пріоритетна задача у зв'язку з концепцією «обов'язок захищати» на найближче десятиліття полягає у вивченні питання про те, як краще організувати процеси подання звітності та проведення оглядів щодо місій із захисту, санкціонованих Радою Безпеки, але здійснюваних третіми сторонами, що дозволить усунути проблеми, які були відзначені після втручання в ситуацію в Лівії в 2011 році» [30, с. 22].

Реакція на події в Лівії призвела до виникнення своєрідного доповнення до концепції «обов'язок захищати» – концепції «обов'язок захищаючи» (англ.: *responsibility while protecting*). Ця концепція була представлена Бразилією у листі до Генерального секретаря ООН від 9 листопада 2011 року. В ньому два пункти пропозицій щодо вдосконалення концепції «обов'язок захищати» стосувались саме питання контролю: «(h) необхідні вдосконалені процедури Ради Безпеки для моніторингу і оцінки способу тлумачення і реалізації резолюцій, для забезпечення відповідальності при захисті; (i) Рада Безпеки повинна забезпечити підзвітність тих, кому надається повноваження звернутись

до сили» [247]. Саме ці пункти пропозиції стали основними для дискусій навколо концепції – контроль як такий за військовими операціями відсутній на рівні РБ ООН.

Надалі, ці пропозиції знайшли підтримку серед ряду держав, зокрема у Лімській декларації ІІІ саміту арабських та південноамериканських держав, в якій держави підтримали бразильську ініціативу та радили винести питання обговорення «обов'язку захищаючи» на рівень ООН, Союзу південноамериканських націй і Ліги арабських держав. Проте, Франція і Великобританія, як постійні члени РБ, відмовились обговорювати підзвітність військової операції, в той час як інші європейські країни, зокрема Німеччина, були готові до дискусій з цього питання [305, с. 369].

В березні 2012 року Руан Зонге (віце-президент Китайського інституту міжнародних досліджень) випустив статтю, в якій сформулював ще одне доповнення до концепції «обов'язок захищати» – «відповідальний захист» (англ.: *responsible protection*). Останній пункт пропозиції стосувався контролю і, більшою мірою, повторював бразильську ініціативу: «Організація Об'єднаних Націй повинна створити механізми контролю, оцінки результатів та підзвітності *post factum* для перевірки засобів, процесу, масштабу та результатів захисту» [387]. Треба наголосити, що ця ініціатива не є офіційним вираженням погляду китайського уряду, а лише окремої людини; проте вона знайшла підтримку в міжнародній спільноті і розглядається разом із бразильською ініціативою як шлях вдосконалення концепції «обов'язок захищати».

Взагалі питання контролю за військовою операцією з боку ООН виникало ще до концепції «обов'язок захищати» та не знайшло свого вирішення в системі ООН. Наразі не вбачається суттєвих кроків у вирішенні цього питанні через, більшою мірою, супротив з боку США, Франції та Великобританії. Тим паче, що обидві китайська та бразильська ініціативи передбачають створення нових механізмів ООН, що можливо лише в ракурсі загальної реформи ООН та РБ ООН; а аспект контролю за військовою операцію з боку механізмів ООН ставить нове питання – яким чином буде діяти організація у випадку

визначення перевищення або недотримання мандату РБ державою і які заходи з боку ООН можливі у такому разі?

Незважаючи на дискусійність питання підвищити рівень дотримання мандату РБ ООН державою, що здійснює військову операцію, можливо у разі введення в практику ООН щотижневого (або щомісячного, або за вимогою РБ чи ГА ООН) звітування щодо виконання мандату РБ ООН державою, що здійснює військову операцію, перед РБ ООН. Такий політичний механізм дозволить підвищити політичну (але не юридичну) відповідальність держав за виконання обов'язків міжнародного співтовариства, в той час як РБ ООН зможе об'єктивно оцінювати дії держави. Взагалі, об'єктивність роботи та своєчасність реагування ГА і РБ ООН є найкращими політичними чинниками повноцінного виконання резолюцій РБ.

Питання щодо юридичних механізмів контролю, на нашу думку, треба розглядати *post factum*. ООН не володіє юридичними механізмами відвернення перевищення або недотримання мандату РБ, а питання реагування на таке перевищення на практиці не знаходить місця в роботі РБ ООН. Тому ефективним механізмом юридичного контролю *post factum* буде розгляд Міжнародним судом ООН питання про перевищення або недотримання мандату РБ державою (наразі Міжнародний суд ООН не розглядав такий аспект), і, вже виходячи з юридичного аналізу ситуації, покладення негативних наслідків на державу-порушницю. Формування судової практики дозволить також виокремити окремі моменти, які в майбутньому можуть бути основою механізмів для належного контролю за здійсненням військової операції.

Таким чином, третій стовп концепції «обов'язок захищати» – обов'язок реагувати – представляє собою сукупність елементів, які застосовуються на етапі безпосередньої загрози виникнення (або вже наявності – у випадку, коли міжнародне співтовариство було бездіяльним на ранніх етапах) геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів або злочинів проти людяності. Такий обов'язок включає в себе невійськові засоби реагування (санкції, МКС) та військову акцію. Особливої деталізації в нормативному плані потребує

військова інтервенція: необхідне чітке закріплення критеріїв військового втручання, аспектів контролю за її здійсненням та вирішення питання про застосування права вето в РБ ООН.

3.4. Обов'язок міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну країну

Як зазначалося вище (див. підрозділ 1.2.), не всі варіанти побудови структури концепції «обов'язок захищати» включають обов'язок міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну країну. На наш погляд, обов'язок відновлювати є необхідною заключною складовою концепції «обов'язок захищати».

Обов'язок відновлювати є логічним завершенням комплексу акцій міжнародного співтовариства в межах концепції «обов'язок захищати». Викидання обов'язку відновлювати за межі концепції «обов'язок захищати» можна аргументувати багатьма чинниками: нормативною невизначеністю обов'язку відновлювати у міжнародному праві, існування практики розбудови миру, браком політичної волі зі сторони головних суб'єктів військової акції, як і розширення суб'єктної сфери обов'язку відновлювати у порівнянні із обов'язком реагувати, нестачею фінансування постконфліктної розбудови миру тощо. Проте у варіанті без обов'язку відновлювати концепція стає непослідовною та неефективною в багатьох вимірах. Як було зазначено під час обговорення концепції в ГА ООН, всі елементи концепції «повинні слідувати суворій політичній субординації та хронологічній послідовності» [247]. Недостатня увага до одного з елементів концепції знижує її ефективність. Найбільш тісний зв'язок обов'язку відновлювати є з обов'язком реагувати, конкретно із військовою акцією, тому що обов'язок відновлювати є хронологічним продовженням військової акції. Тому не дивно, що в китайській ініціативі «відповідального захисту» згадується обов'язок відновлювати постраждалу країну: «По-п'яте, захисники повинні нести відповідальність за реконструкцію відповідної країни після «втручання» і «захисту». Вони не

повинні зломити та відійти, залишивши жахливий безлад в країні і безладдя особам, що підлягали захисту» [387]. Обов'язок відновлювати тісно пов'язаний із попередженням – передусім, обов'язок відновлювати спрямований на недопущення повторення ситуації, що привела до військової акції, в постконфліктній державі, яка є вразливою після військового втручання. Такий тісний зв'язок між різними стовпами концепції не дозволяє викинути обов'язок відновлювати за межі концепції «обов'язок захищати».

Тісний зв'язок елементів концепції присутній також у напрямку ефективності обов'язку відновлювати. Обов'язок відновлювати буде ефективним, коли він розглядається у комплексі дій ООН щодо конкретної держави. «Якщо військове втручання має бути впроваджене, необхідність у пост-втручанні має першочергове значення» [344, с. 39]. Р. Такур наголошує, що «руїни політичної інфраструктури та тяжкий стан…» в Лівії після військової інтервенції «… означає, що третій компонент «обов'язку захищати» в формулюванні [Міжнародної комісії] – міжнародний обов'язок відновлювати та реконструювати – повинен також застосовуватись» [333, с. 23]. Треба зауважити, що обов'язок відновлювати виникає лише після військового втручання в межах концепції, що є його специфічною характеристикою. Постконфліктне відновлення є логічним продовженням військового втручання. Тому вважається за доцільним під час обговорення у ООН можливості військової акції також оцінювати належні та потенціальні ресурси для постконфліктної розбудови миру й першочергові завдання відновлення, що приведе до повної та всебічної оцінки необхідності військової акції та потенційних наслідків у кожному конкретному випадку.

За необхідне вважається виокремити обов'язок відновлювати серед усієї практики ООН, також як і розглянути його зв'язок з іншими концепціями, насамперед, концепцією *jus post bellum*. Сама концепція *jus post bellum* розглядається як «конструкція, що проясняє виклики будівництва держави і трансформації після інтервенції. Зовсім недавно вона асоціювалась з різними феноменами, такими як перехідна окупація, проведення юридичної реформи у

постконфліктних зонах або консолідація норм права після військової інтервенції взагалі» [229, с. 98]. Проте залишається питанням чи можна розуміти *jus post bellum* як юридичну концепцію, чи вона є більш моральним принципом чи «юридичним гаслом» [229, с. 98].

Не вдаючись до складних питань щодо природи концепції *jus post bellum* та її місця в міжнародному праві, треба виокремити обов'язок відновлювати з її корпусу. Концепція *jus post bellum* включає в себе постконфліктне будівництво після військових конфліктів всіх типів і форм, на відміну від обов'язку відновлювати. Вона є своєрідним продовженням *jus ad bellum* і *jus in bello* [268, с. 325]. Таким чином, обов'язок відновлювати є лише частиною *jus post bellum* та безпосереднім чином пов'язаний із військовими акціями, що були проваджені згідно із концепцією «обов'язок захищати». Саме тому, можуть суттєво відрізнятись інструменти, що застосовуються у постконфліктній державі.

Чисельна практика постконфліктного будівництва ООН та інших міжнародних організацій дозволяє говорити про винайдення та практичне застосування інструментів, що складають зміст обов'язку відновлювати. Проте і серед практики ООН та інших міжнародних організацій треба виокремити обов'язок відновлювати, тому що «діяльність з розбудови миру не обов'язково пов'язана із попередньою авторизацією використання сили» [140, с. 128]. Більш того, ООН та інші міжнародні організації були залучені у постконфліктній розбудові миру в різних формах у ситуаціях після конфліктів, у яких не застосовувалась військова інтервенція як така. Також розбудова миру може відбуватись у превентивних цілях до закінчення конфлікту.

Усе це дозволяє зробити висновок, що обов'язок відновлювати не можна ототожнювати ні з практикою розбудови миру ООН чи інших міжнародних організацій, ані з концепцією *jus post bellum*, яка використовує таку практику. Таке виокремлення обов'язку відновлювати важливе для того, щоб сформувати окремий блок міжнародно-правових інструментів які можуть бути застосовані у межах концепції «обов'язок захищати», може й дуже схожих до механізмів

розбудови миру у межах *jus post bellum* чи загальної практики міжнародних організацій, проте їхня структура та механізми мають свої особливості та специфіку у відповідності із цілями та завданнями концепції «обв'язку захищати». Прикладом в цьому випадку може бути розмінування, яке є елементом концепції розбудови миру, проте не є частиною обов'язку відновлювати, тому що не кореспондує меті концепції «обов'язок захищати», як і обов'язку відновлювати – захисту прав людини від порушень *ad extra*.

Однією з особливостей постконфліктного режиму є гнучкість застосування його норм. Норми міжнародного гуманітарного права щодо окупації (яка є початковою стадією обов'язку відновлювати) не є нормами *jus cogens*, тому «держави можуть вільно модифікувати і доповнювати їх; аналогічно РБ може розширити функції та мандат» окупаційних сил [140, с. 131]. Взагалі, природа таких норм спрямована на їхнє ефективне застосування в багатьох ситуаціях, які можуть значно відрізнятись одна від іншої. Варіативність ситуацій також призводить до того, що практика з розбудови миру значно змінюється в залежності від реальних чинників; можливо виділити основні елементи розбудови миру як практики, проте їхній зміст не є визначеним та деталізованим. Така варіативність чинників призводить до ситуації, коли «нормативний вплив *lex* [*pacificatoria*][4] менше лежить у сфері такого нормативного впливу, та більше в методах, у яких сформована практика є сумісною із традиційними юридичними нормами та є творчим їхнім продовженням» [302, с. 503]. Саме тому вбачається доцільнішим сформулювати основні засоби обов'язку відновлювати та принципи їхнього застосування, які в загальних рисах характеризують обов'язок відновлювати. Як зазначає Пітер Гілпольд, «усі спроби обмежити [*jus post bellum*] визначеними інструментами … повинні бути полишені» [205, с. 12-13]. При такому підході головним критерієм оцінки законності тої чи іншої моделі застосування «обов'язку відновлювати» стає її відповідність основним принципам концепції «обов'язок захищати» та особливим принципам обов'язку відновлювати, що дозволяє

[4] Тобто право, що застосовується після закінчення військових дій.

застосовувати обов’язок відновлювати у залежності від реальних чинників.

В обов’язку відновлювати виділяють такі елементи: (1) безпека (демобілізація і демілітаризація, розбудова нових сил безпеки), (2) юстиція та примирення (впровадження трибуналу – міжнародного чи змішаного, впровадження комісій з примирення, розбудова системи судочинства, розробка програми повернення біженців, поновлення в правах) та (3) розвиток (економічний, соціальний тощо) [344, с. 40]. З іншої сторони треба виділити аспекти адміністрування та конституційної реформи. Якщо порівняти вказані елементи із структурою розбудови миру, яку запропонував у своєму докладі «Порядок денний для миру» Генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі – «…роззброєння раніше воюючих сторін і відновлення порядку, зберігання і можливе знищення зброї, репатріація біженців, консультаційна підтримка для персоналу по забезпеченню безпеки і підтримка для його підготовки, нагляд за проведенням виборів, сприяння зусиллям для захисту прав людини, реформування і укріплення урядових установ і сприяння формальним і неформальним процесам політичної участі» [8], – то можна сказати, що з часом значно збільшилась та деталізувалась структура елементів, наразі компоненти розглядаються в комплексі всього плану розбудови миру. Ці елементи знаходять місце у постконфліктній практиці, проте не є обов’язковими у відбудові постконфліктної країни. Особливістю цієї структури порівняно зі структурою розбудови миру стало те, що вона виокремлює багатий спектр елементів, а не лише тих, що стосуються безпеки [153, с. 2] та лібералізації політичного середовища.

Розглянемо детальніше кожен із цих елементів та принципи, на яких вони будуються.

1. *Розбудова безпечного середовища* в державі є першочерговим завданням обов’язку відновлювати. Без розбудови безпечного середовища неможливо впровадження будь-яких реформ та ефективна діяльність будь-яких структур.

Процес встановлення безпеки проявляється у демобілізації, роззброєнні

та реінтеграції військових у мирне життя. Одночасно ці процеси повинні проходити під контролем ООН, щоби впевнитись в їхній ефективності [181, с. 92]. Повинна провадитись повна демілітаризація усіх військових формувань (окрім військових ООН та поліції). Одночасно із тим повинні впроваджуватися гарантії безпеки людей, що вийшли з військових формувань. Цей процес хоч і повинен бути спрямований на винайдення найкращих умов для демілітаризації, з метою участі всіх учасників минулого конфлікту, проте він не може гальмуватися діями окремих радикальних структур; у такому разі відбувається демілітаризація більшості військових структур, а радикальні формування стають поза законом. Такий підхід був застосований у Камбоджі, де завдяки цьому стало можливим кримінальне переслідування злочинців [230].

Реінтеграція військових у мирне життя повинна відбуватись одночасно зі загальним роззброєнням; питання демілітаризації, розбудови внутрішніх сил безпеки та реінтеграції військових повинні бути чітко прописані в мирній угоді або мирному плані для того, щоби не дозволити окремим військовим формуванням скористатись ситуацією. Одночасно із початком проведення демілітаризації повинна відбуватись розбудова нових структур внутрішньої безпеки, їхнє застосування з перших днів конфлікту із метою навчання та тренування [344, с. 41]. Одним із принципів демобілізації треба назвати чітке розрізнення минулих комбатантів, що винні у скоєнні злочинів та порушень прав людини, та взагалі минулих комбатантів [198]. З реінтеграції виключаються особи, винні у вчиненні злочинів, що також посилює громадську підтримку процесу реінтеграції.

ООН не раз звертала увагу на питання роззброєння, демобілізації та реінтеграції військових. В резолюції 1674 від 28 квітня 2006 року РБ ООН підкреслив «велике значення роззброєння, демобілізації та реінтеграції колишніх комбатантів у справі захисту цивільних осіб, яких зачіпають збройні конфлікти, і в цьому зв’язку особливо відзначив: і) свою підтримку включення у відповідних випадках і в конкретних обставинах в мандати миротворчих місій та інших відповідних місій ООН конкретних і ефективних заходів по

роззброєнню, демобілізації та реінтеграції, іі) велике значення включення цієї діяльності у відповідних випадках і в консультації зі сторонами в конкретні мирні угоди і ііі) велике значення виділення адекватних ресурсів для повного завершення програм і заходів..» [358].

Постконфліктна держава, тобто держава після військової інтервенції, ситуація в якій може супроводжуватись громадянською війною, потребує розбудови державних структур, які будуть забезпечувати безпеку населення. Запровадження місцевої поліції, розбудова нової структури державних органів тощо є першочерговим завданням постконфліктної держави, які тісно пов'язані з питаннями демобілізації, роззброєння та реінтеграції військових. Розбудова державних структур, як показує практика розбудови миру, безпосереднім чином пов'язана із розвитком демократії. Проте простежується й зворотній зв'язок: запровадження нових демократичних структур і процесів повинно відбуватись на ґрунті наявних структур безпеки. «…Розбудова демократії, дійсно, потребує [наявності] мінімуму [ефективних] державних структур…» [246, с. 475]. Насамперед, демократичні процеси повинні проводитися в умовах наявності державного апарату, який здатний контролювати ці процеси та провадити в життя. Не треба забувати, що демократичні процеси характеризуються своїм дестабілізуючим ефектом [246, с. 489]. Саме тому, виважена, поступова і довгострокова стратегія розбудови демократії в країні є одним із кращих засобів для встановлення безпечного середовища.

Питання розбудови безпечного середовища також можуть включати в себе питання щодо наявності міжнародної військової чи цивільної місії, які мають велику практику застосування та ґрунтовні дослідження в науковій літературі [73], тому не вважається за потрібне в цій роботі розкривати ці питання.

2. Питання другого елементу обов'язку відновлювати – *юстиції і примирення* – включають в себе великий спектр заходів. Треба зазначити, що деякі міжнародні неурядові організації підготували так звані «пакети правосуддя» (англ.: *justice packages*), що пропонують комплексні моделі для

встановлення юстиції і примирення, які, з відповідними змінами, можуть бути застосовані до постконфліктних країн [200].

Впровадження кримінального трибуналу є одним із найскладніших питань. Кримінальне провадження може бути розпочато ще до стадії закінчення конфлікту (наприклад, резолюція РБ ООН 1970 (2011) від 26 лютого 2011 року постановляє «передати питання про ситуацію в Лівійській Арабській Джамархії у період з 15 лютого 2011 року на розгляд Прокурора Міжнародного Кримінального Суду» [360] ще до закінчення конфлікту). Існують різні способи кримінального провадження щодо злочинів під час конфлікту: МКС (у тому числі із варіацією засідання *in situ* безпосередньо у постраждалій країні), спеціальний міжнародний трибунал, змішаний трибунал чи кримінальне провадження національними органами. Кожен окремий варіант має певні позитивні та негативні моменти і повинен бути застосований в залежності від постконфліктної ситуації, а саме стану судочинства в країні. МКС є усталеною формою постконфліктної міжнародної юрисдикції, що ввібрала в себе всі позитивні досягнення міжнародних трибуналів. Його застосування в концепції «обов'язок захищати» викликає цілком обґрунтовані побоювання в силу політизації діяльності МКС [233, с. 5-10] (чого надалі слід уникати), тим не менш, він є універсальною міжнародною формою постконфліктної юрисдикції. Також не варто забувати про різні можливості МКС, які зафіксовані в його Статуті.

Спеціальні змішані судові органи (були застосовані у Сьєра-Леоне, Камбоджі, Східному Тіморі, Лівану) є гнучким засобом для розбудови постконфліктного юрисдикційної системи, у чому і є головний позитивний момент цієї форми. Юрисдикція таких трибуналів засновується на спеціальних міжнародних договорах між представниками міжнародного співтовариства і національними органами. Представляється необхідним застосування цієї форми в ситуаціях, у яких неможливо або небажано для подальшої розбудови і відновлення держави застосування юрисдикції МКС.

Треба зазначити, що всі форми кримінального провадження, що мають

міжнародний характер, повинні бути доповнюючими (комплементарними) відносно національного судочинства. Практичні рекомендації щодо реформи національного судочинства можна знайти у різних рекомендаціях міжнародних організацій, що не мають характеру обов'язкових норм, зокрема у документі, підготовленому офісом ООН з наркотиків і злочинів «Реформа кримінальної юстиції у постконфліктних країнах» [151].

Пануванню права та правосуддя сприяють також різні комісії з примирення. Вчені визначають такі основні цілі комісій з примирення: (1) комісія прагне зробити свій внесок у перехідний мир, «створюючи авторитетний запис про те, що сталося»; (2) надання відповідної платформи для жертв для розповіді про те, що сталось, та отримання відшкодування; (3) рекомендація законодавчих та інших структурних змін для запобігання повторення минулих злочинів; (4) визначення відповідальних та забезпечення належних заходів відповідальності для винних [146, с. 61].

Подібні комісії засновувались багато разів у різних країнах не лише після військових конфліктів (Аргентина, Бразилія, Чехія, Ліберія, Марокко, Панама, Сьєра-Леоне, Кенія, Гаїті тощо), проте кожного разу відігравали значну роль у розбудові мирного суспільства. Такий процес позитивно позначається на конфліктогенній ситуації в постконфліктній країні. Він може бути частиною більш широкого поняття «розбудови держави» або «розбудови народу» (англ.: *state-building, nation-building*), які є більш політичними поняттями, проте мають деякі юридичні елементи. Окрім цього, кримінальні трибунали й комісії з примирення становлять єдину систему постконфліктного судочинства.

Комісії з примирення є інструментами, які не мають єдиної структури та завдань. Вони повинні доповнювати структуру юстиції і примирення. Деякі міжнародні інституції опублікували керівництва для комісій з примирення: Офіс Високого комісіонера ООН з прав людини в 2006 році випустив керівництво «Інструменти панування права в постконфліктних країнах. Комісії з примирення» [306], яке базується на практиці; неурядова організація Міжнародна амністія у 2007 році випустила керівництво «Істина, юстиція і

репарації. Засновуючи ефективну комісію з примирення» [347], яке також враховує висновки, зроблені у керівництві Офісу Високого комісіонера ООН з прав людини. Керівництво Міжнародної амністії закінчується рядом загальних правил, вироблених для заснування і функціонування комісій з примирення, які *mutatis mutandi* можуть бути застосовані на практиці.

Як правило, комісія не виносить рішень, подібних до судових, проте їхні висновки та матеріали можуть бути використані у кримінальних провадженнях, якщо суд чи інший правоохоронний орган визначить їх допустимими [128, с. 25]. Наприклад, аргентинська комісія з примирення винайшла матеріали, які слугували надалі доказами в процесі обвинувачення п'яти генералів. Відповідно, успіх комісії з примирення ґрунтується на її здатності обійти каральне правосуддя та сприяти ефективному ресторативному (відновному) правосуддю і соціальному примиренню. Але функціонування комісій також має свої особливості: Трисиа Олсен, Ли Пейн і Ендрю Рейтер на основі практики зробили висновок, що комісії з примирення мають негативний ефект на демократію і права людини, коли застосовуються окремо, але застосовані з трибуналами та амністіями ведуть до позитивних результатів [294, с. 153-154]. Саме тому модель постконфліктного відновлення країни повинна бути об'єднана в єдину структуру, яка пов'язує між собою різні елементи і дозволяє ефективно відновлювати країну.

В резолюції 1674 від 28 квітня 2006 року РБ ООН підтвердив велике значення діяльності кримінальних трибуналів та комісій з примирення: «припинення безкарності абсолютно необхідно для того, щоби суспільство, яке знаходиться в стані конфлікту або переживає постконфліктний період, покінчило з минулими утисками цивільних осіб, яких торкається збройний конфлікт, і не допускало таких утисків в майбутньому…», тому РБ ООН «…звертає увагу на необхідність враховувати весь спектр механізмів правосуддя і примирення, включаючи національні, міжнародні та «змішані» кримінальні суди і трибунали та комісії по встановленню істини і примирення, і зазначає, що такі механізми можуть сприяти не тільки встановленню

індивідуальної відповідальності за тяжкі злочини, а й забезпеченню миру, істини, примирення і прав жертв» [358].

Певні загальні принципи щодо панування права і правосуддя у перехідний період вироблені у Доповіді Генерального секретаря ООН «Панування права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах» від 23 серпня 2004 року. У ньому зазначається, що необхідно «забезпечити щоби у мирних договорах і резолюціях та мандатах» [19, с. 29] РБ виконувались визначені принципи, серед яких треба виділити головні: забезпечення виконання міжнародних стандартів неупередженості, законності й прав людини при здійсненні судочинства; судочинство має бути справедливим та цілісним; відмова від впровадження амністії за акти геноциду, воєнних злочинів і злочинів проти людяності; ООН не засновує і не приймає участі у роботі міжнародного трибуналу, який може застосовувати смертну кару; неприпустимість насаджування ззовні певних моделей, врахування національних особливостей; повне співробітництво національного уряду із міжнародними та змішаними трибуналами. У доповіді зазначається, що цей перелік потрібно вдосконалювати і доповнювати. Також, Економічна і соціальна Рада ООН приділяла багато уваги захисту прав і свобод людини у постконфліктних країнах. Треба згадати Доповідь незалежного експерта Діани Орентлічер про оновлений звід принципів боротьби з безкарністю від 8 січня 2005 року, разом із додатком до нього «Оновлений звід принципів захисту та заохочення прав людини за допомогою боротьби з безкарністю». Ця доповідь встановлює 38 принципів, що можуть бути застосовані при розбудові постконфліктного суспільства і охоплює великий спектр аспектів, від збереження архівів до реформи державних установ. Цей інструмент є «керівництвом для підтримки держави» [235, с. 321] у розбудові постконфліктної держави.

Окремо слід виділити Основні принципи і керівні положення ООН щодо права на правовий захист і відшкодування збитків для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного

гуманітарного права (Резолюція ГА ООН 60/147 від 16 грудня 2005 року). Цей інструмент концентрується на статусі і правах жертв на правовий захист і відшкодування, та значна його частина акцентована на положеннях внутрішнього законодавства. Як зазначено у преамбулі документу, Основні принципи і керівні положення «… не створюють нових міжнародних або внутрішніх правових зобов'язань, а визначають механізми, форми, процедури та методи здійснення наявних правових зобов'язань відповідно до міжнародних норм прав людини і міжнародного гуманітарного права, які доповнюють один одного, хоча й різні за охоплюваними ними нормам» [313]. Ці принципи вироблялись починаючи з 1989 року, і після їхнього затвердження в 2005 році активно використовувались на практиці (прийняття законодавства, у судових процесах) [9].

Окремим важливим питанням постає повернення біженців. Одним з основних прав людини є право на повернення до вітчизняної держави і проживання там [63, с. 18]. Крістіан Бел називає повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб «постконфліктним імперативом» [243, с. 515] у міжнародному праві, говорячи про те, що таке право не закріплено у міжнародно-правових актах, а випливає лише з норм міжнародного права (головним чином – з Конвенції про статус біженців 1951 року). Праву на повернення біженців присвячені деякі документи м'якого міжнародного права, зокрема, Принципи реституції житла та власності для біженців та внутрішньо переміщених осіб [98] та Керівні принципи щодо переміщення осіб всередині держави [26]. Можна виділити окремі елементи права на повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб, що зазначені у документах м'якого права [302, с. 516]: право повернутися до країни або навіть окремої місцевості; повернення має бути добровільним; право не піддаватися поверненню в разі небезпечних умов; право повернутися в рідний дім або право компенсації, якщо таке повернення неможливе; право на недискримінацію за різними ознаками; обов'язок сторін конфлікту співпрацювати з відповідними агенціями задля безпечного і добровільного повернення; право бути включеним у якості групи у

рішення щодо повернення, включаючи рішення мирних переговорів. Аналіз вказаних елементів дозволяє зробити висновок, що існують два основних принципи права на повернення: принцип безпеки й принцип добровільності. Проте інші права, як-то на повернення житла, землі та прав власності у постконфліктній країні, є доволі дискусійними, та, як правило, вирішуються у мирних договорах [243].

3. Останній елемент обов'язку відновлювати – *розвиток* – не сформував своїх конкретних принципів. Передусім, розвиток стосується економічної та соціальної сфери – повинна бути сформована належна нормативна база для такого розвитку, винайдена стратегія стабільного економічного розвитку тощо. Розвиток дуже тісно кореспондує з питанням розбудови демократії в країні та питанням розбудови держави (англ.: *state-building*).

При розгляді питання розвитку необхідно зазначити, що розбудова політичних інститутів – наприклад, нарощування потенціалу парламенту, виборча реформа – є важливою, але дуже часто така розбудова ігнорує фактори, які безпосередньо можуть вплинути на основи демократії (охорона здоров'я, освіта, економічне зростання). Бреттон-Вудські інститути і США часто-густо виступають за економічні заходи, такі як плата за освіту та охорону здоров'я, які погіршують соціальні умови та нерівність, що створює суттєві перешкоди процесу демократизації [139, с. 187]. Тому, при формулюванні моделі відбудови постконфліктної країни повинні враховуватись елементи соціального і економічного розвитку разом із іншими елементами, аби визначити позитивні і негативні наслідки та можливі інструменти зниження їхнього негативного впливу.

Важливу роль на даному етапі відіграє Комісія з розбудови миру, яка прийшла на зміну спеціальним консультативним групам з окремих країн (по Бурунді – Рішення ЕКОСОС 2003/311 від 22 серпня 2003 року; по Гвінеї-Бісау – Рішення ЕКОСОС 2002/304 від 25 жовтня 2002 року). Комісія з розбудови миру виконує наступні функції (§§97-105 Підсумкового документу): зводить разом усі відповідні сторони, включаючи міжнародних донорів, міжнародні

фінансові установи, національні уряди, країни, що надають війська; мобілізує ресурси; рекомендує і пропонує комплексні стратегії постконфліктної розбудови миру й відновлення і, за необхідністю, привертає увагу до будь-яких проблемних областей, які здатні підірвати мир. Проте треба наголосити, що заснування Комісії з розбудови миру в її сучасному вигляді викликає багато критики [205, с. 11]. Головним критичним зауваженням виступає статус Комісії – замість незалежної організації держави створили консультативний орган, який виступає лише форумом для обговорення. Це свідчить про те, що в сучасному вигляді Комісія з розбудови миру не може виступати ефективним інструментом розвитку постконфліктної держави та потребує серйозного реформування.

Розглянемо детальніше деякі аспекти діяльності Комісії.

Для включення країни у порядок денний Комісії з розбудови миру повинна поступити заява від держави. Комісія приймає державу на порядок денний не тільки у випадку постконфліктного відновлення після військового втручання, але й також за умови, що є великий ризик початку насилля в країні. Саме це дало ґрунт тому, що Генеральний секретар ООН в своїй доповіді відніс діяльність Комісії з розбудови миру до другого стовпу, себто обов'язку міжнародного співтовариства попереджати [16, с. 37]. Комісія з розбудови миру співпрацює також з іншими органами ООН та організаціями для винайдення стратегії розбудови миру. Робота Комісії з розбудови миру засновується на таких принципах: національного верховенства (національна влада є ініціатором процесу розбудови миру й формулює пріоритети), зменшення кошту втручання (модель розбудови миру повинна спиратись на національні інструменти), «форма слідує змісту» (форма втручання визначається типом допомоги і консультацій), Комісія представляє міжнародне співтовариство, важливість координації на місці, та періодична оцінка діяльності [341]. Важливо також згадати форми, в які втілюються взаємні зобов'язання Комісії і держави: це може бути Заява про взаємні зобов'язання (представляє собою контракт про повноцінну розбудову миру; раніше – Стратегічні рамки розбудови миру),

Нотатка пріоритетів розбудови миру (розбудова в окремих сферах, також як за участю спеціального донора), та Добірка найкращих практик для конкретного пріоритету (представляє собою не формальний контракт, а індивідуальну консультацію з окремого питання). Наразі на порядку денному Комісії з розбудови миру знаходяться шість африканських країн.

Визначені засоби обов'язку відновлювати повинні базуватися на специфічних принципах обов'язку відновлювати, що можна сформульювати на основі практики розбудови миру та доктрини міжнародного права. Серед них треба виділити принцип цілісності охоплення відновлення: «план розбудови миру повинен охоплювати не тільки постраждалу країну, а й треті сторони, що постраждали від інтервенції (наприклад, у результаті потоку біженців)» [280, с. 3]. Принцип має не тільки територіальний аспект – передусім, принцип спрямований на застосування повноцінної моделі відновлення держави, що включає в себе всі аспекти відновлення, а не тільки ті, що стосуються безпеки. Яскравим прикладом необхідності застосування цього принципу є постконфліктна ситуація в Лівії після громадянської війни 2010-2011 років. Однією з головних перешкод лівійської постконфліктної розбудови миру стала відокремленість застосування елементів: деякі інструменти, як-то амністія і люстрація, не враховували необхідність віднаходження мирного рішення і приймались під впливом різних озброєних груп [231; 232], у той час як такі необхідні елементи як реінтеграція військових в мирне життя та повернення біженців не були реалізовані повністю. Це призвело до початку нового військового конфлікту в 2014 році. Постконфліктна ситуація в Лівії показує, що принцип цілісності охоплення відновлення є необхідним при формуванні моделі постконфліктного відновлення. Інститути ООН не раз наголошували, що «розбудова миру потребує комплексних дій» [28]. Більш того, деякі елементи обов'язку відновлення, як було показано вище на прикладі кримінальних трибуналів і комісій з примирення, потребують комплексного застосування та детальної оцінки позитивних та негативних наслідків застосування у кожному окремому випадку – тому принцип цілісності охоплення повинен

безпосередньо враховуватись при формуванні моделі постконфліктного відновлення держави.

Окремий принцип був вироблений практикою щодо суб'єктів дії. Головним суб'єктом дії є міжнародне співтовариство, але в практичному плані міжнародне співтовариство дії через держави та організації, головним чином, ООН. При визначенні конкретних суб'єктів, що мають проводити той чи інший засіб обов'язку відновлювати треба керуватися принципом «найбільш ефективного суб'єкту» (англ.: *the most justifiable rebuilder*), яким можуть бути як держави, так і організації (у тому числі недержавні). Участь організацій повинна допомагати відновлювати специфічні елементи, сфера яких є компетенцією організації – наприклад, Міжнародна Організація Труда відіграла визначну роль в імплементації Сан-Андреського договору в Мексиці [302, с. 527]. Цей принцип повинен бути застосований до кожного елементу окремо, проте санкціонувати участь кожного суб'єкту повинна ООН. При цьому, з кола суб'єктів відновлення повинні виключатись суб'єкти, участь яких ставить під загрозу план розбудови миру чи є неефективною та небажаною. Як правило, найбільш ефективною є діяльність регіональних структур з постконфліктної розбудови країни.

Можна виокремити ще два принципи, загальних для усіх елементів обов'язку відновлювати: принцип ефективності присутності та принцип підзвітності. Принцип ефективності присутності означає, що іноземна присутність, військова чи цивільна, не повинна бути занадто довгою за часом і занадто короткою при отриманні довгострокових результатів. При застосуванні військової акції в межах концепції «обов'язок захищати», як правило, настає необхідність формування нових публічних органів держави, що не може бути зроблено одразу, як наслідок – держава-інтервент чи інші суб'єкти міжнародного права, що представляють міжнародне співтовариство, беруть на себе деякі адміністративні функції публічних органів держави. Приклади розбудови миру в Югославії, Камбоджі, Іраку та Афганістану сформулювали правило, згідно з яким якщо функції публічних органів можуть бути

перекладені на національні утворення без загрози їхньому ефективному функціонуванню, то це повинно бути зроблено. Цілий ряд міжнародних документів (Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних чи мовних меншин – Резолюція ГА ООН 47/135 1992 року; Декларація про права корінних народів – Резолюція ГА ООН 61/295 2007 року; Рамкова конвенція про захист національних меншин 1994 року) також розкриває іншу сторону принципу – при формуванні нових публічних органів держави повинні враховуватись інтереси всіх груп і не може застосовуватись лише «правило більшості».

Принцип підзвітності базується на практиці ООН. Щодо концепції «обов'язок захищати» принцип набув належного значення та дискусії після застосування резолюції РБ ООН 1973, що дозволяла застосовувати військову силу в Лівії. Постійний представник Бразилії в 2011 році направила листа на ім'я Генерального секретаря ООН, в якому *inter alia* вказала, що «Рада Безпеки повинна забезпечити підзвітність тих, кому надала право вдаватись до військової сили» [346]. Після цього Китай також виступив із ініціативою, в якій вказав на необхідність посилення контролю за військовими акціями ООН [83]. Незважаючи на те, що необхідність підзвітності та контролю, насамперед, підкреслювалася в обов'язку реагувати, вважається за потрібним вивести підзвітність у якості принципу саме обов'язку відновлювати; на необхідність того вказує постконфліктна практика розбудови миру ООН та інших організацій. Тим паче, що знаходження компромісу в ООН щодо підзвітності суб'єктів обов'язку відновлювати є політично вірогіднішим ніж щодо підзвітності під час здійснення військових акцій ООН. Принцип підзвітності дозволяє не лише контролювати здійснення постконфліктного відновлення країни, а також вчасно корегувати модель відновлення в залежності від ситуації в країні. Органом контролю може стати Комісія з розбудови миру, при внесенні необхідних змін в її компетенцію. Треба зазначити, що принцип підзвітності охоплює не лише дії держави чи міжнародної урядової організації, а й діяльність усіх суб'єктів у постконфліктній країні (у тому числі міжнародні та

національні неурядові організації, приватні компанії).

Висновки до розділу 3.

Зі всього вищезазначеного можна зробити такі висновки:

1. Первинний обов'язок держави захищати власне населення від загроз геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності є нормою звичаєвого міжнародного права. Первинний обов'язок держави захищати сформульований в загальних термінах, конкретизацію його положень можна віднайти в міжнародно-правових актах. Аналізуючи такі акти можна виокремити дві складові першого стовпу концепції: позитивний обов'язок держави встановлювати та захищати основоположні права людини, що проявляється у встановленні всередині держави безпечного середовища, в якому будь-яка група людей несе відповідальність за такі порушення; та негативний обов'язок держави не допускати порушення основоположних прав людини із боку владних структур (обов'язок утримуватись).

2. Необхідно виокремлювати дві групи засобів в позитивній складовій первинного обов'язку держави захищати: механізми законодавчого вдосконалення та механізми структурного вдосконалення. Під механізмами законодавчого вдосконалення маються на увазі криміналізація чотирьох злочинів; приєднання держави до основних міжнародно-правових актів у сфері міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права з внесенням відповідних змін у національне законодавство; ліквідація законодавчої дискримінації; законодавче врегулювання діяльності правоохоронних структур у відповідності із міжнародними стандартами; законодавче оформлення захисту прав і свобод людини, також як і діяльності правозахисних установ й ЗМІ тощо. Група механізмів структурного вдосконалення включає в себе такі елементи: встановлення ефективної структури правоохоронних органів та правосуддя (у напрямах заборони зловживання службового становища і професійної підготовки та оснащення);

створення інституції для моніторингу ситуації та вжиття оперативних заходів; створення та підтримка існуючих правозахисних механізмів тощо.

3. Обов'язок держави захищати власне населення розповсюджується територіально, тобто на все населення держави, незалежно від громадянства або будь-яких інших ознак. Такий обов'язок розповсюджується й на неконтрольовані урядом території: в такому разі держава має використовувати вся наявні в неї засоби для захисту населення від чотирьох злочинів, включаючи військові. Більш того, держава має обов'язок встановлення порядку на таких територіях, якщо адміністрації неконтрольованих територій ставлять під загрозу геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів чи злочинів проти людяності населення таких територій. З іншого боку, якщо держава здійснює ефективний контроль над діями адміністрації неконтрольованих центральним урядом іншої держави територій чи має вирішальний вплив на такі дії, вона також несе обов'язок захищати населення таких територій.

4. Другий стовп концепції – обов'язок міжнародного співтовариства попереджати масові злодіяння – знаходить глибоке підґрунтя в практиці ООН та інших міжнародних організацій. По своїй міжнародно-правовій природі він є обов'язком, але не затверджений як обов'язкова норма міжнародного права. Обов'язок попереджати складається з різних інструментів, які умовно об'єднані в три групи: раннє попередження, засоби прямого попередження (короткочасні), та засоби попередження корінних причин конфлікту (довготривалі). Окрему увагу заслуговує група економічних засобів прямого попередження – в цьому аспекті вважається доцільним ввести в міжнародну практику винесення міжнародними організаціями рекомендацій до країн-донорів щодо можливих засобів економічного впливу з їхнього боку на держави, в яких конфліктні ситуації підпадають у сферу «обов'язку захищати».

5. Центральним для концепції «обов'язок захищати» є принцип пропорційності в контексті співвідношення можливості застосування менш примусових засобів та оперативності реагування: примусові засоби повинні використовуватись після вичерпання «м'яких» засобів концепції, але реакція

міжнародного співтовариства повинна повноцінно відповідати рівню конфліктною ситуації, і засоби, що застосовуються (як примусові, так і не примусові), повинні мати ефективний вплив на ситуацію.

6. Обов'язок реагувати, третій стоп концепції, існує лише як м'яка норма міжнародного права, передусім, через юридичну силу обов'язку військового втручання. Не дивлячись на затвердження можливості військової акції (складової обов'язку реагувати) в Статуті ООН, наразі держави не мають міжнародно-правовий обов'язок втручатись збройними силами у випадку вчинення чотирьох злочинів. Обов'язок реагувати поділяється на дві групи інструментів: засоби невійськового характеру і військова акція. У групу засобів невійськового характеру входять економічні, політичні і дипломатичні санкції. Вважається за доцільне ввести та закріпити в практиці регіональних організацій необхідність координації дій, пов'язаних з введенням санкцій у межах «обов'язку реагувати», з позицією і діями ООН; така координація має бути двосторонньою – ООН може надсилати рекомендації та консультуватись з регіональними організаціями у питаннях застосування скоординованих санкцій. Міжнародний кримінальний суд також є одним із невійськових інструментів «обов'язку реагувати». Більш того, в концепції «обов'язок захищати» Міжнародний кримінальний суд виконує дві функції: як засіб попередження, коли загроза передачі справи по окремим особам може вплинути на дії таких осіб, та як засіб реагування – переслідування винних осіб та збирання доказів, які можуть бути використанні при розгляді використання інших інструментів в межах концепції.

7. Військова інтервенція як елемент концепції була та є головним елементом суперечок і еволюціонувала разом із концепцією. Головними аспектами військової інтервенції, які потребують вдосконалення є критерії для початку військової інтервенції; використання права вето в РБ при голосуванні за резолюції, які направлені на здійснення обов'язку захищати; питання ретроактивної авторизації військової інтервенції; контроль та підзвітність держави, що провадить військову операцію, міжнародному співтовариству.

8. В контексті критеріїв для початку військової інтервенції треба наголосити, що прийняття офіційного документу ООН із зазначенням повного переліку критеріїв військового втручання буде слугувати зменшенню політичної складової концепції та більш об'єктивній роботі РБ ООН. В контексті підзвітності та контролю підвищити рівень дотримання мандату РБ ООН державою, що здійснює військову операцію, можливо у разі введення в практику ООН періодичного або за вимогою РБ чи ГА ООН звітування щодо виконання мандату РБ ООН державою, що здійснює військову операцію, перед РБ ООН.

9. Обов'язок відновлювати постконфліктну державу – останній стовп концепції – безпосереднім чином пов'язаний з іншими миротворчими концепціями. Обов'язок відновлювати повністю ще не сформувався в єдину структуру. Таку структуру можна побачити лише в Доповіді 2001 року. Проте його окремі елементи вже сформовані та є елементами міжнародного м'якого права. Серед таких елементів треба виділити: безпека (демобілізація і демілітаризація, розбудова нових сил безпеки), юстиція та примирення (впровадження трибуналу – міжнародного чи змішаного, впровадження комісій з примирення, розбудова системи судочинства, розробка програми повернення біженців, поновлення в правах) та розвиток (економічний, соціальний тощо). Вони не мають усталених правил, а зводяться лише до ряду принципів для того, щоби забезпечити гнучкість норм у застосуванні до кожної окремої ситуації.

10. У зв'язку з тим, що обов'язок відновлювати не затверджений в жодному юридичному документі, не зафіксованими також залишаються вироблені практикою загальні принципи обов'язку відновлювати. Такого регулювання потребують принципи цілісності охоплення відновлення, найбільш ефективного суб'єкту, ефективності присутності та підзвітності. На необхідність розробки такого роду принципів наголошували деякі країни ще під час обговорення концепції «обов'язок захищати» в ООН, проте й досі проблема залишається не вирішеною.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведена міжнародно-правова характеристика концепції «обов'язок захищати» як гарантії захисту прав людини, вирішено актуальну наукову проблему оформлення «обов'язку захищати» у міжнародно-правовій реальності разом із політичними елементами концепції, які не можуть бути виключені з неї через об'єктивні чинники. Найсуттєвіші результати дослідження викладені у таких висновках:

1. Концепція «обов'язок захищати» як нормативна політико-правова концепція, яка знаходиться на етапі формування як міжнародно-правового інституту (є міжнародно-правовим інститутом *in statu nascendi*), є системою міжнародно-правових і політичних норм, що направлена на забезпечення захисту прав людини від порушень *ad extra* (геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності) шляхом несення кожною державою та міжнародним співтовариством обов'язку захищати, який полягає в (1) обов'язку (первинний обов'язок в концепції) кожної держави захищати власне населення від порушень прав людини *ad extra*; (2) обов'язку міжнародного співтовариства попереджати порушення прав людини *ad extra*; (3) обов'язку міжнародного співтовариства реагувати на порушення прав людини *ad extra*; та (4) обов'язку міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну державу (чотири компоненти – стовпи концепції);

Концепція є логічним переосмисленням гуманітарної інтервенції. Незважаючи на те, що концепція «обов'язок захищати» є суттєво трансформованим продовженням концепції гуманітарної інтервенції, обидві концепції є самостійними правовими конструкціями й продовжують існувати окремо одна від одної.

2. Правовими джерелами концепції «обов'язок захищати» у міжнародному праві є Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року (§§ 138-139), Статут ООН, Конвенція про запобігання злочинові геноциду і покарання нього 1948 року, Міжнародна конвенція про припинення злочину

апартеїду і покарання за нього 1973 року, Римський статут Міжнародного Кримінального Суду 1998 року, Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародні пакти про права людини 1966 року, Статті про відповідальність держави за міжнародно-протиправні діяння 2001 року та інші. Також «обов'язок захищати» засновується на практиці попередження конфліктів та розбудови миру.

3. З часу створення Міжнародної комісії в 2000 році концепція «обов'язок захищати» пройшла такі етапи свого розвитку: (1) етап формування головних правових характеристик «обов'язку захищати» (2000-2005 роки), який характеризується формуванням концепції на рівні фахівців і відсутністю міжнародно-правового закріплення; та (2) етап формування правового режиму реалізації «обов'язку захищати» (2005 рік – до сьогодення), який характеризується визначеністю головних характеристик концепції, її практичним застосуванням, але неузгодженістю й подальшою розробкою важливих аспектів її головних елементів, зокрема, військової інтервенції. Підсумковий документ став актом, який оформив т.зв. «дисциплінарні межі» (А. Орфорд) військової інтервенції з гуманітарних міркувань, пошук яких здійснювався протягом першого етапу; у той час як протягом другого етапу здійснюється вдосконалення положень такої військової інтервенції.

4. Концепція «обов'язок захищати» ґрунтується на принципах міжнародного права і включає в себе важливі норми щодо співвідношення принципів поваги до прав людини, суверенної рівності держав та невтручання у внутрішні справи у випадках вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Виступаючи гарантією захисту прав людини, концепція визначає певну ієрархію вказаних принципів з метою встановлення міжнародної безпеки через безпеку окремих елементів міжнародного співтовариства (саме – держав). У той же час концепція не створює нові норми міжнародного права (у формулюванні Підсумкового документу), а об'єднує окремі вже існуючі норми міжнародного права у певну

систему задля їх ефективного застосування при вчиненні геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

5. Концепція «обов'язок захищати», відповідно до позиції України, є однією з концепцій розвитку міжнародного права, що перебуває на стадії обговорення з метою її трансформації у сталу норму міжнародного права. Україна вживає окремі дії з національно-правової імплементації концепції (наприклад, закладено конституційні основи для ратифікації Римського статуту МКС).

6. Кваліфікація певної ситуації як такої, що становить «загрозу миру та безпеці» (термін дорівнює «загрозі миру й міжнародній безпеці» в межах концепції «обов'язок захищати», проте поняття «загроза миру й міжнародній безпеці» є значно ширшим від порушень прав людини ad extra) через визнання національних органів влади «явно неспроможними захистити населення», має здійснюватися за двома основними критеріями: (1) наміри уряду та (2) ступінь ескалації конфлікту. Наміри уряду визначаються через державну політику з врегулювання конфлікту (чи відсутність такої), що дозволяє говорити про джерело насильства в конфлікті та способи його подолання. Ступінь ескалації конфлікту демонструє об'єктивну ефективність дій національних органів влади та наявність необхідних ресурсів для цього. Низка додаткових критеріїв (зброя, що використовується; кількість біженців; людські втрати; цільове знищення цивільного населення) також використовуються при кваліфікації ситуації, але у зв'язку з основними двома критеріями.

7. Об'єктну сферу концепції «обов'язок захищати» складають вчинення або безпосередня підготовка до вчинення геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людства, що підтверджено у §§ 138-139 Підсумкового документа 2005 року.

8. Суб'єктну сферу концепції «обов'язок захищати» складає коло суб'єктів міжнародного права, які наділені повноваженнями з практичної реалізації концепції; суб'єктом реалізації первинного обов'язку держави захищати населення є держава; суб'єктом реалізації обов'язків попереджати,

реагувати та відновлювати є міжнародне співтовариство (суб'єкти міжнародного права, об'єднані спільним інтересом з попередження або припинення порушень прав людини *ad extra*), яке шляхом агентування (передачі повноважень та прийняття таких повноважень іншими суб'єктами – агентами) виконує обов'язки, що складають зміст концепції, через визначених суб'єктів, функції яких у різних стовпах концепції різняться. У обов'язку попереджати такими агентами є держави, державоподібні утворення, міжнародні організації (урядові та неурядові), нації, що борються за незалежність, та індивіди; в обов'язку реагувати – держави та міжнародні урядові організації (ексклюзивним агентом норми права на авторизацію військової інтервенції є РБ ООН); в обов'язку відновлювати – держави, державоподібні утворення, міжнародні організації (урядові та неурядові), нації, що борються за незалежність, та індивіди. Серед головних функцій концепції можна виділити правозахисну, систематизуючу та попереджувальну.

9. Уявляється, що концепція «обов'язок захищати» складається з чотирьох стовпів: (1) обов'язок держави захищати власне населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності; (2) обов'язок міжнародного співтовариства допомагати державам у здійсненні первинного обов'язку захищати; (3) обов'язок міжнародного співтовариства реагувати на невиконання державою первинного обов'язку захищати; та (4) обов'язок міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну державу. Включення «обов'язку відновлювати» до структури концепції аргументується значенням цього стовпу для правової цілісності та послідовності концепції «обов'язок захищати» і неможливістю реалізації мети концепції на практиці без застосування обов'язку відновлювати.

10. Центральним для концепції «обов'язок захищати» є принцип пропорційності, який спрямований на визначення необхідності втручання міжнародного співтовариства у ситуацію, пов'язану з порушенням прав людини *ad extra* чи загрозою такого порушення на території, що знаходиться під юрисдикцією конкретної держави, також як і визначення засобу, ступеня та

оперативності такого втручання і має на меті захист суверенітету такої держави від надмірного втручання.

11. Первинний обов'язок держави захищати власне населення від загроз геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності є нормою звичаєвого міжнародного права та має дуалістичну структуру. Дуалістична структура першого стовпу виражається через існування двох груп обов'язків, що складають обов'язок держави захищати власне населення: позитивний обов'язок держави встановлювати та захищати основоположні права людини, що проявляється у встановленні всередині держави безпечного середовища; та негативний обов'язок держави не допускати порушення основоположних прав людини із боку владних структур. У позитивному обов'язку виділяють дві основні групи засобів: механізми законодавчого та структурного вдосконалення.

12. Обов'язок держави захищати власне населення розповсюджується територіально, тобто на все населення держави, але може мати екстратериторіальний характер, коли держава здійснює ефективний контроль над діями адміністрації неконтрольованих урядом іншої держави територій чи має вирішальний вплив на такі дії, вона несе обов'язок захищати населення таких територій.

13. Другий стовп концепції – обов'язок міжнародного співтовариства попереджати масові злодіяння – знаходить глибоке підґрунтя в практиці ООН та інших міжнародних організацій. Обов'язок попереджати складається з трьох груп засобів: раннє попередження, засоби прямого попередження та засоби попередження корінних причин конфлікту. Варта окремої уваги група економічних засобів прямого попередження – у цьому аспекті вважається доцільним ввести в міжнародну практику винесення міжнародними організаціями рекомендацій до країн-донорів щодо можливих засобів економічного впливу з їхнього боку на держави, у яких конфліктні ситуації підпадають під сферу «обов'язку захищати».

14. Обов’язок реагувати, третій стоп концепції, існує лише як м’яка норма міжнародного права, передусім через юридичну силу обов’язку військового втручання, і структурно складається з двох груп засобів: засоби невійськового характеру й військова інтервенція. По-перше, в аспекті засобів невійськового характеру необхідно закріпити координацію між міжнародними організаціями дій, пов’язаних з введенням санкцій шляхом консультацій між ними і винесення рекомендацій. По-друге, серед різних аспектів військової інтервенції уваги потребують критерії початку військової інтервенції (необхідне закріплення в юридичному акті як самих критеріїв, так і їх окремих характеристик – зокрема, юридичної рівності) та механізм контролю за здійсненням військової акції (введення в практику ООН періодичного звітування щодо виконання мандату державою, що здійснює військову інтервенцію, перед РБ ООН).

15. Обов’язок відновлювати постконфліктну державу – останній стовп концепції – існує в формі розрізнених норм і практик. Можна виділити три групи засобів у обов’язку відновлювати: засоби безпеки, засоби юстиції і примирення та засоби розвитку. Вони не мають обов’язкової юридичної сили та пропонують різні моделі постконфліктної розбудови миру, які повинні базуватись на принципах «обов’язку відновлювати». У зв’язку з тим, що обов’язок відновлювати не затверджений у жодному юридичному документі, не зафіксованими також залишаються вироблені практикою загальні принципи обов’язку відновлювати: цілісності охоплення відновлення, найбільш ефективного суб’єкту, ефективності присутності та підзвітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аносова, Ю.В. Механізми притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти людяності: міжнародний досвід та українські реалії / Ю.В. Аносова // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2015. – Том 168. – С. 101-104.

2. Аречага Э.Х. де. Современное международное право/ Э.Х. де Аречага. – М.: Прогресс, 1983. – 480 с.

3. Арутюнян, Д. Г. Деятельность Генерального секретаря Организации Объединенных Наций по развитию международного права : Автореферат дисс. … к.ю.н. Специальность 12.00.10 - Международное право ; Европейское право /Д. Г. Арутюнян ; Науч. рук. А. Х. Абашидзе. – М.,2009. – 22 с. – Библиогр. : с. 21-22.

4. Ашавский Б.М. Концепции относительно обязанности защищать в контексте международного права/ Б.М. Ашавский// Евразийский юридический журнал. – 2012. – №12 (55). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1678:2013-01-15-05-48-06&catid=116:2011-09-19-12-34-31&Itemid=1.

5. Бахин С.В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях / С.В. Бахин // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 41-51.

6. Блищенко И.П. Мировая политика и международное право / И.П. Блищенко, М.М. Солнцева. – М.: Международные отношения, 1991. – 160 с.

7. Буроменский М.В. Политические режимы государств в международном праве. (Влияние международного права на политические режимы государств) / М.В. Буроменский. – Харьков: «Ксилон», 1997. – 244 с.

8. Бутрос-Гали, Бутрос. Повестка дня ради мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. Доклад Генерального секретаря в соответствии с заявлением, принятым 31 января 1992 года на заседании Совета Безопасности на высшем уровне. Документ ООН A/47/277-S/24111, 17 июня

1992 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/289/17/IMG/N9228917.pdf.

9. Ван Бовен, Тео. Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права / Тео ван Бовен // United Nations Audiovisual Library of International Law. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_r.pdf.

10. Василенко В.А. Відповідальність і санкції у сучасному міжнародному праві / В. А. Василенко // Антологія української юридичної думки : в 10 Т. – Юридична наука незалежної України. – Т. 10. – С. 887-892.

11. Венская конвенция о праве международных договоров 1986 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml.

12. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 р. №3-в/2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01.

13. Власюк В.В. «Обов'язок захистити» в міжнародному праві: дис. … канд. юр. наук: 12.00.11. – К., 2016.

14. Власюк В.В. Деякі основи «обов'язку захистити» в міжнародному праві / В.В. Власюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – №1(42). – 2014. – С. 71-74.

15. Восьмой конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Гавана, 27 августа – 7 сентября 1990 года. Доклад, подготовленный Секретариатом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unodc.org/documents/congress//Previous_Congresses/8th_Congress_19

90/028_ACONF.144.28.Rev.1_Report_Eighth_United_Nations_Congress_on_the_Prevention_of_Crime_and_the_Treatment_of_Offenders_R.pdf.

16. Выполнение обязанности защищать. Доклад Генерального Секретаря ООН от 12 января 2009 года. Док. ООН A/63/77. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/63/677.

17. Выступление представителя РФ на интерактивной дискуссии по проблематике ответственности по защите. 8 сентября 2015 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.globalr2p.org/media/files/russian-federation.pdf

18. Герасименко Д.С. Доктрина «R2P» в міждержавних відносинах: від подій в Грузії до Криму / Д.С. Герасименко // Молодий вчений. – №2(29). – лютий 2016 р. – С. 188-193.

19. Господство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах. Доклад Генерального секретаря ООН от 23 августа 2004 года. Док. ООН S/2004/616. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.unrol.org/files/The%20rule%20of%20law%20and%20transitional%20justice%20in%20conflict%20and%20post-conflict%20societies_Report%20of%20the%20Secretary-General_russian.pdf.

20. Гроций, Гуго. О праве войны и мира: Репринт, с изд. 1956 г. / Гуго Гроций. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.

21. Денисов В. Становлення інституту односторонніх актів держав у міжнародному праві / В. Денисов // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць. – 2006. – №2. – С. 114-129.

22. Дериглазова Л. В. Проблемы обеспечения международной безопасности после окончания «холодной войны»/ Л.В. Дериглазова // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2005. – №288.– С. 56-61.

23. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право: Навч. посібник / А. І. Дмитрієв, В.І. Муравйов / Відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.

24. Доклад Группы по операциям Организации Объединенных Наций в пользу мира от 21 августа 2000 года. Док. ООН A/55/305-S/2000/809. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/documents/ga/docs/55/a55305.pdf

25. Доклад Международной следственной комиссии по Дарфуру Генеральному секретарю ООН от 1 февраля 2005 года. На основании резолюции 1564 (2004) Совета Безопасности от 18 сентября 2004 года. Док. ООН S/2005/60. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/2005/60.

26. Доклад представителя Генерального секретаря ООН Френсиса М. Денга. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны. Док. ООН E/CN.4/1998/53/Add.2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=E/CN.4/1998/53/Add.2.

27. Доктрина «обов'язок (відповідальність) захищати» (інформаційно-довідковий матеріал); додаток до Листа МЗС України від 05 січня 2015 року №411/19-091-1 // Архів автора.

28. Дополнение к Повестке дня для мира: позиционный документ Генерального секретаря по случаю пятидесятой годовщины ООН. Совместный документ Генеральной Ассамблеи и Совета Безопасности ООН. Док. ООН A/50/60; S/1995/1 от 25 января 1995 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/siteindex/agenda_peace.pdf

29. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

30. Жизненно важное и твердое обязательство: реализация ответственности по защите. Доклад Генерального секретаря от 13 июля 2015 года. Док. ООН A/69/981–S/2015/500. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/preventgenocide/adviser/report2015.pdf

31. Загайнов Е.Т. Упреждающая самооборона в западной доктрине международного права / Е.Т. Загайнов // Московский журнал международного права. – 2006. – №2. – С. 29-45/

32. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

33. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-19.

34. Захаров Ю.М. Легитимизация международного вмешательства во внутренние дела государства / Ю.М. Захаров // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – №3. – С. 114-121.

35. Заявление официального представителя МИД России А.К.Лукашевича о ситуации вокруг Ливии от 20.03.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/press_service/spokesman/official_statement/-/asset_publisher/t2GCdmD8RNIr/content/id/214622.

36. Заявление Украинской ассоциации международного права, Киев, 2 марта 2014 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uralskweek.kz/2014/03/02/zayavlenie-ukrainskoj-associacii-mezhdunarodnogo-prava/.

37. Зорькин В. Право - и только право / В. Зорькин // Российская газета - Федеральный выпуск. – №6631 (60). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rg.ru/2015/03/23/zorkin-site.html.

38. Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года. Резолюция 60/1 ГА ООН от 16 сентября 2005 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005.shtml.

39. Кант И. К вечному миру// Иммануил Кант. Сочинения в 6 т. Т. 6. – М., 1966. – 743 с.

40. Карташкин В.А. Гуманитарная интервенция в глобализирующемся мире / В.А. Карташкин // Юрист-международник. Всероссийский журнал международного права. – 2003. – № 3. – С. 2-10.

41. Карташкин В.А. Гуманитарная интервенция и перспективы защиты прав человека / В.А. Карташкин // Российское государство в переходный период (проблемы и перспективы): Доклады и материалы Международной научно-практической конференции. Москва, 24-25 октября 2012 г. Ч. I / Под ред. Т.А. Сошниковой. - М: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2012. – С. 96-101.

42. Карташкин В.А. Защита прав человека: от гуманитарной интервенции к использованию механизмов ООН / В.А. Карташкин // Обозреватель – Observer. – 2012. – №9. – С. 12-25.

43. Карташкин В.А. Международная защита прав человека и внутренняя юрисдикция государств / В.А. Карташкин // Обозреватель – Observer. – 2013. – №2. – С. 66-75.

44. Карташкин В.А. Соотношение принципов уважения прав человека и государственного суверенитета / В.А. Карташкин // Юрист-международник. – 2006. – №1. – С. 3-16.

45. Карташкин, В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. Монография / В.А. Карташкин. – М.: Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 288 с.

46. Киршин, Ю.Я. Концепция войн и борьбы с международным терроризмом демократических государств / Ю.Я. Киршин. – М.: Издательство Клинцовской городской типографии, 2002. – 219 с.

47. Клюня, А.Ю. Потенциал африканской региональной архитектуры поддержания мира и региональной безопасности в дальнейшем развитии концепции «ответственности по защите»/ А.Ю. Клюня// Евразийский юридический журнал – 2013. – №10 (65). – С.64-68.

48. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка. Резолюция ГА ООН 34/169 от 17 декабря 1979 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/34/169.

49. Комитет по правам человека ООН. Замечание общего порядка №6. Экономические, социальные и культурные права пожилых людей. Док. ООН HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol.I). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCCPR%2fGEC%2f6630&Lang=en.

50. Комитет по правам человека. Замечание общего порядка №29. Отступление от прав в связи с чрезвычайным положением (статья 4), 2001. Док. ООН CCPR/C/21/Rev.1/Add.11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rhrcom29.html.

51. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_155.

52. Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказания за него от 30 ноября 1973 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_149.

53. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

54. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_151.

55. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_152.

56. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

57. Кононова К.О. Санкционные резолюции СБ ООН и их имплементация в национальных правовых системах государств-членов / К.О. Кононова. – М.: Волтерс Клуверс, 2010. – 271 с.

58. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена указом президента Российской Федерации 12 февраля 2013 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F.

59. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена указом президента Российской Федерации от 30.11.2016 г. № 640) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kremlin.ru/acts/bank/41451/page/1.

60. Корбут, Л.В. Ответственность за защиту как гарантия прав человека в международном праве / Л.В. Корбут // Евразийский юридический журнал. – 2012. – №10 (53). – С. 48-49.

61. Котляр, В.С. Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность 12.00.10 - Международное право ; Европейское право /В. С. Котляр ; Науч. рук. Р. А. Каламкарян. – М.,2007. – 54 с. – Библиогр.: с. 52–54.

62. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. / И.И. Лукашук. – М.: Издательство БЕК, 1997. – 432 с.

63. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. / И.И. Лукашук. – М.: Издательство БЕК, 1997. – 544 с.

64. Лукашук, И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук. – М.:Walters Kluwer, 2004. – 432 с.

65. Мартынов, Б.Ф. Сила права или право силы. Международная безопасность (латиноамериканский ракурс) / Б.Ф. Мартынов, А.Н. Глинкин, М.Л. Чумакова, Э.С. Дабагян, В.Н. Лунин, А.Н. Мазин; под ред. Мартынова Б.Ф. – М.: ИЛА РАН, 2004. – 304 с.

66. Международный Комитет Красного Креста. Применение силы в ситуации насилия. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.icrc.org/rus/resources/documents/publication/publication-violence-021208.htm.

67. Менжинский В. Интервенция / В. Менжинский // Большая советская энциклопедия / Гл ред. С. И. Вавилов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bse.sci-lib.com/article055536.html.

68. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

69. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

70. Мобилизация коллективных действий: следующее десятилетие обязанности защищать. Доклад Генерального секретаря ООН от 22 июля 2016 года. Док. ООН A/70/999–S/2016/620. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undocs.org/A/70/999.

71. Мокшин С.В. Гуманитарные интервенции: условия и приоритеты / Сергей Владимирович Мокшин // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – 2007. – №7. – С. 240-247.

72. Моргунюк В. Творення, вживання та йменування слів, яким властива категорія виду / В. Моргунюк // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. Проблеми української термінології. – №620, 2008. – С.20-25.

73. Морозов, Г.И. Миротворческие акции ООН 1948-1996 / Г.И. Морозов. – М.:ИМЭМОД, 1996. – 39 с.

74. Мотиль В. Гуманітарна інтервенція та міжнародне право: теорія і практика: монографія / В. Мотиль. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011.

75. Мотиль В.І. Порушення прав людини як загроза міжнародному миру / В.І. Мотиль // Міжнародне право після 11 вересня 2001 року: Зб. наук. статей/ За ред. М.П. Орзіха, М.Ю. Черкеса. – Бібліотека журналу «Юридический вестник». – Одеса: Фенікс, 2004. – С. 167-174.

76. Назаренко, О. Роль Європейського Союзу в реалізації концепції відповідальності за захист / О. Назаренко // Право України. – 2013. – №6. – С. 160-167.

77. Неліп, М.І. Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному міжнародному праві / М.І. Неліп, О.О. Мережко. – К.: Наукова Думка, 1998. – 189 с.

78. Обычное международное гуманитарное право. Том 1. Нормы / Под ред. Жан-Мари Хенкертс и Луизы Досвальд-Бек. – МККК, 2006. – 775 с.

79. Осуществление нашей коллективной ответственности: международная помощь и ответственность по защите. Доклад Генерального секретаря ООН от 11 июля 2014 года. Док. ООН A/68/947–S/2014/449. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undocs.org/ru/A/68/947.

80. Ответственность государств за международно-противоправные деяния. Резолюция ГА ООН 56/83 от 12 декабря 2001 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://docs.cntd.ru/document/901941379.

81. Ответственность по защите: ответственность государств и предупреждение. Доклад Генерального Секретаря ООН от 9 июля 2013 года. Док. ООН A/67/929–S/2013/399. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/67/929.

82. Ответственность по защите: своевременное и решительное реагирование. Доклад Генерального секретаря ООН от 25 июля 2012 года. Док. ООН A/66/874-S/2012/578. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=%D0%90/66/874&Lang=R.

83. Павлова Л.В. Концепция «ответственность за защиту»: анализ и правовая оценка / Л.В. Павлова // Журнал международного права и международных отношений. – 2013. – № 4.

84. Пастухова Л. «Відповідальність із захисту» та міжнародне право / Л. Пастухова, А. Шуміленко // Український часопис міжнародного права. – 2013. – №1. – С. 6-10.

85. Пашковський М.І. Концепція міжнародного співробітництва з кримінально-процесуальних питань / М.І. Пашковський // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 27. – С. 13-19.

86. Письмо Генерального секретаря от 12 июля 2004 года на имя Председателя Совета Безопасности. Док. ООН S/2004/567. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Cote%20d'Ivoire%20S2004567.pdf

87. Посольство РФ в Норвегии. О российском подходе к концепции «ответственность защищать». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.norway.mid. ru/ru/press_12_026.html

88. Права человека и процессы глобализации современного мира / Институт государства и права РАН; Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.:НОРМА, 2007. – 462 с.

89. Предотвращение вооруженных конфликтов. Доклад Генерального секретаря от 7 июня 2001 года. Док. ООН A/55/985–S/2001/574 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undocs.org/ru/A/55/985.

90. При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех. Доклад Генерального секретаря ООН от 21 марта 2005 года. Док. ООН A/59/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=A/59/2005.

91. Путин выступил с критикой доктрины гуманитарной интервенции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.ru/news/politics/27-02-2012/1109416-0/.

92. Раннее предупреждение, оценка и ответственность по защите. Доклад Генерального секретаря ООН от 14 июля 2010 года. Док. ООН A/64/864. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/64/864.

93. Резолюция СБ ООН 2171 (2014) от 21 августа 2012 года. Док. ООН S/RES/2171 (2014). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/2171(2014).

94. Резолюция № 690 (1979) Парламентской ассамблеи Совета Европы «Декларация о полиции» (Страсбург, 8 мая 1979 года). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_803.

95. Резолюция СБ ООН 1325 (2000) от 31 октября 2000 года. Док. ООН S/RES/1325 (2000). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/womenwatch/osagi/wps/.

96. Рекомендація Rec. (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» (Ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001 на 765-му засіданні заступників міністрів). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf.

97. Репецький В. М. Імплементація міжнародного гуманітарного права в діяльність ООН / В.М. Репецький // Сучасні проблеми політики: зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 16. – С. 262-265.

98. Реституция жилья и имущества в контексте возвращения беженцев и внутренних перемещенных лиц. Окончательный доклад Специального докладчика Паулу Сержиу Пиньейру. Принципы по вопросам реституции жилья и имущества беженцев и перемещенных лиц. Док. ООН E/CN.4/Sub.2/2005/17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=E/CN.4/Sub.2/2005/17.

99. Решетов Ю.А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности / Ю.А. Решетов. – М.: Междунар. отношения, 1983. – 223 с.

100. Римский статут Международного уголовного суда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

101. Риникер, Анн. Позиция МККК по вопросам «гуманитарной интервенции» / Анн Риникер // Международный журнал Красного креста. Сборник статей. – 2001. – №841-844 – С. 275-281.

102. Роль ООН в урегулировании сирийского кризиса. Досье. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itar-tass.com/info/ 890843.

103. Роль ООН в урегулировании сирийского кризиса. Досье. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itar-tass.com/info/ 890843.

104. Роль региональных и субрегиональных соглашений в реализации ответственности по защите Доклад Генерального секретаря ООН от 28 июня 2011 года. Док. ООН A/65/877–S/2011/393. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undocs.org/fr/A/65/877.

105. Русинова В.Н. Права человека в вооруженных конфликтах: проблемы соотношения норм международного гуманитарного права и международного права прав человека / В.Н. Русинова. – М.: Статут, 2015. – 384 с.

106. Сазонова, К. Концепция «ответственность за защиту» в миротворческой деятельности Организации Объединенных Наций / К.Л. Сазонова // Юридическая наука. – 2012. – №1. – С. 96-100.

107. Семенов В.А. Политический анализ и прогнозирование. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров / В.А. Семенов, В.Н. Колесников. – СПб.: Питер, 2014. – 432 с.

108. Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах. Документ ООН E/CN.4/1985/4, Приложение (1985). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624.

109. СІПРІ 2008: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ./Стокгольм. міжнар. інститут дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт, 2009. – 520 с.

110. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Т. 4, 1973.

111. События в Сирии как признак смены эпох. // BBC. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2012/02/120203_middle_east_shift_crowly.shtml.

112. Статут Організації Об’єднаних Націй. – Київ, Департамент громадської інформації ООН, 2008. – 38 с.

113. Указ Президента України №555/2015 від 24 вересня 2015 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443.

114. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. – К.: К.І.С., 2014. – 1016 с.

115. Улучшение методов работы Совета Безопасности. Иордания, Коста-Рика, Лихтенштейн, Сингапур и Швейцария: проект резолюции от 17 марта 2006 года. Док. ООН A/60/L.49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=A/60/L.49.

116. Ушаков Н.А. Международное право: Учебник / Н.А. Ушаков. – М: Юрист, 2000. – 304 р.

117. Христова Г.О. Доктрина «R2P»: зобов'язання держави та міжнародної спільноти щодо захисту прав людини / Г.О. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – №2 (77). – 2014. – С. 42-52.

118. Чайковський Ю.В. Роль концепції «Responsibility to protect» у формуванні сучасного міжнародного співтовариства / Ю.В. Чайковський // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 310-313.

119. 2004 Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change "A More Secure World: Our Shared Responsibility". [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.un.org/en/peacebuilding/pdf/historical/hlp_more_secure_world.pdf.

120. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf.

121. Adams, Simon. Libya and the Responsibility to Protect / Simon Adams // Global Centre for the Responsibility to Protect. Occasional Paper Series. – October 2012. – No. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalr2p.org/media/files/libyaandr2poccasionalpaper-1.pdf

122. Address by Mr. Xi Jinping President of the People's Republic of China At Meeting Marking the 60th Anniversary Of the Initiation of the Five Principles of Peaceful Coexistence, 28 June 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1170143.shtml

123. Africa, Sandy. South Africa, the African Union and the responsibility to protect: The case of Libya / Sandy Africa, Rentia Pretorius // African Human Rights Law Journal. – 2012. – Vol.12. – P. 394-416.

124. Ainley, K. The Responsibility to Protect and the International Criminal Court: counteracting the crisis / Kristen Ainley // International Affairs. – No. 91:1, 2015. – PP. 37–54.

125. Arbour, L. The Responsibility to Protect as a Duty of Care in International Law and Practice / L. Arbour // Review of International Studies. – 2008. – No. 34. – P. 445-458.

126. Arntz J. Der Befriff Friedensbedrohumg in Satzung und Praxis der Vereichten Nationen / J. Arntz. – Berlin: Duncher u. H., 1975.

127. Badescu, Cristina Gabriela. Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect: Security and Human Rights / Cristina Gabriela Badescu. – Routledge, 2010. – 212 p.

128. Bakiner, Onur. Truth Commission Impact: An Assessment of How Commissions Influence Politics and Society / Onur Bakiner // The International Journal of Transitional Justice. – Vol. 8, 2014. – P. 6-30.

129. Bannon, A.L. The Responsibility to protect: The U.N. World Summit and the Question of Unilateralism [Comments] / Alicia L. Bannon // Yale Law Journal. – 2006. – Vol.115, Issue 5 (March 2006). – P. 1157-1166.

130. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I.C.J. Reports 1970, p. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/50/5387.pdf.

131. Bellamy, Alex J. The Responsibility to Protect and the Problem of Regime Change / Alex J. Bellamy // The Responsibility to protect: challenges & opportunities in the light of the Libyan intervention – e-International Relations, 2011. – P. 20-23.

132. Bellamy, Alex J. The Three Pillars of the Responsibility to Protect / Alex J. Bellamy // Pensamiento Propio. – 2015. – No. 41, Vol. 20. – P. 35-64.

133. Bellamy, Alex. J. The Responsibility to Protect – Five years on / Alex J. Bellamy // Ethics and International Affairs. – 2010. – 24:2, (Summer 2010). – P. 143-169.

134. Bellamy, Alex. Mass Atrocities and Armed Conflicts: Links, Distinctions, and Implications for the Responsibility to Prevent / Alex Bellamy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stanleyfoundation.org/resources.cfm?id=445.

135. Bellamy, Alex. Responsibility to Protect / Alex Bellamy. – Cambridge: Polity Press, 2009. – 224 p.

136. Bogdandy, Armin von. State-Building, Nation-Building, and the Constitutional Politics in Post-Conflict Situation: Conceptual Classifications and an Appraisal of Different Approaches / Armin von Bogdandy, Stefan Häußler, Felix Hanschmann, Raphael Utz // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2005. – Vol.9. – P. 579-613.

137. Branch, A. Against humanitarian impunity: rethinking responsibility for displacement and disaster in Northern Uganda / Adam Branch // Journal of Intervention and Statebuilding. – 2008. – Vol. 2, No. 2. – P. 151-173.

138. Brown, Michael Edward. The International Dimensions of Internal Conflict / Michael Edward Brown. – The MIT Press, 1996. – 671 p.

139. Brown, Stephen. Foreign Aid and Democracy Promotion: Lessons from Africa / Stephen Brown // European Journal of Development Research. – June 2005. – Vol.17, No.2. – P. 179-198.

140. Byalandere, Eric de. The Responsibility for Post-Conflict Reforms: a Critical Assessment of Jus Post Bellum as a Legal Concept / Eric de Byalandere // Vanderbilt Journal of International Law. – 2010. – Vol. 43: 119. – P.119-149.

141. Cassese, A. International Law / A. Cassese. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 616 p.

142. Chandler, David. Libya: the End of Intervention / David Chandler // The Responsibility to protect: challenges & opportunities in the light of the Libyan intervention – e-International Relations, 2011. – P. 24-25.

143. Chataway, Theresa. Towards Normative Consensus on Responsibility to Protect / Theresa Chataway // Griffith Law Review. – 2007. – Vol. 16, No. 1. – P. 193-224.

144. Chesterman, Simon. Just War or Just Peace? - Humanitarian Intervention and International Law. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 325 p.

145. Chesterman. Leading from Behind: The Responsibility to Protect, the Obama Doctrine, and Human Intervention after Libya / Simon Chesterman // Ethics and International Affairs. – 2001. – No. 25. – P. 279-285.

146. Christie, Kenneth. The South African Truth Commission / Kenneth Christie. – N.Y., St. Martin's Press, 2000. – 227 p.

147. Coexistence, Cooperation and Solidarity (2 vol. set): Liber Amicorum Rüdiger Wolfrum. Volume II / Ed. By Holger P. Hestermeyer, Doris König, Nele Matz Lück, Volker Röben, Anja Seibert-Fohr, Peter-Tobias Stoll, Silja Vöneky. – Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. – 1145 p.

148. Conflict Pool Strategic Guidance, April 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/200169/Conflict_Pool_Strategic_Guidance_FINAL.pdf.

149. Constitutive Act of the African Union 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.achpr.org/instruments/au-constitutive-act/

150. Cooper, Richard H. Responsibility to Protect: The Global Moral Compact for the 21st Century / Richard H. Cooper, Juliette Voïnov Kohler. – Palgrave Macmillan, 2009. – 284 p.

151. Criminal justice reform in post-conflict States. A guide for practitioners. – N.Y., Vienna, United Nations, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/11-83015_Ebook.pdf.

152. Critical Perspectives on the Responsibility to Protect. Interrogating Theory and Practice / Edited by Philip Cunliffe – N.Y.: Routledge, 2011. – 146 p.

153. Crossley, Noële. Humanitarian Intervention: From Le Droit d'Ingérence to the Responsibility to Protect. A thesis submitted to the Department of International Relations of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy, London, April 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://etheses.lse.ac.uk/3161/.

154. Davis, J. E. From Ideology to Pragmatism: China's Position on Humanitarian Intervention in the Post-Cold War Era / Jonathan E. Davis // Vanderbilt Journal of Transnational Law – March 2011 – Vol. 44 No.2. – P. 217-283.

155. Declaration of Minimum Humanitarian Standards Adopted by an expert meeting convened by the Institute for Human Rights, Åbo Akademi University, in Turku / Åbo Finland, 2 December 1990. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ifrc.org/Docs/idrl/I149EN.pdf.

156. Delattre, François. Reponsibility to Protect. Statement by permanent representative of France to the United Nations - General Assembly, 8 September 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.franceonu.org/The-Community-of-Nations-Must-Rally-Around-the-Responsibility-to-Protect.

157. Delegates Weigh Legal Merits of Responsibility to Protect Concept as General Assembly Concludes Debate. 28 July 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/press/en/2009/ga10850.doc.htm.

158. Deme, Mourtada. Law, Morality, and International Armed Intervention: The United Nations and ECOWAS / Mourtada Deme. – New York and London: Routledge, 2013. – 184 p.

159. Deng, Francis M. Frontiers of Sovereignty: A Framework of Protection, Assistance, and Development for the Internally Displaced / Francis M. Deng// Leiden Journal of International law –1995. – No. 8. – P. 249-286.

160. Deng, Francis M. Sovereignty as responsibility: conflict management in Africa / Francis M. Deng – Brookings Institution Press, 1996. – 290 p.

161. Department of International Relations, Strategic Plan 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dfa.gov.za/department/strategic_plan_2013-2018/strategic_plan_2013-2018.pdf

162. Deutscher Bundestag. 17. Wahlperiode. Schriftliche Fragen mit den in der Woche vom 25. Juli 2011 eingegangenen Antworten der Bundesregierung. Drucksache 17/6712, 29. 07. 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/17/067/1706712.pdf;

163. Diamint R. Democracia y seguridad in America latina / Rut C. Diamint – Bueno Aires: Universidad Torcuato di Tella, 2001.

164. Documents of the United Nations Conference on International Organizations. Vol. VI. San Francisco, 1945. – London, New York, 1945. – 853 p.

165. Downing Street, Guidance. Chemical Weapon use by Syrian Regime: UK Government Legal Position, 29 August 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/publications/chemical-weapon-use-by-syrian-regime-uk-government-legal-position/chemical-weapon-use-by-syrian-regime-uk-government-legal-position-html-version.

166. Draft Declaration on Rights and Duties of States with commentaries 1949. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/2_1_1949.pdf

167. Effective and Responsible Protection from Atrocity Crimes: Toward Global Action. Findings and Policy Options From an International Research Project on “Global Norm Evolution and the Responsibility to Protect”. Policy Paper. – April 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gppi.net/publications/peace-security/article/effective-and-responsible-protection-from-atrocity-crimes-toward-global-action/. – P. 6.

168. Egypt’s statement at 2008 GA Informal Dialogue on Responsibility to Protect. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.globalr2p.org/media/files/egypt-1.pdf.

169. Endemann H. Kollektive Zwangsmassnahmen zur Durchsetzung humanitärer Intervention? / H. Endermann. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2000. – 536 s.

170. Espada, Cesáreo Gutiérrez. The Responsibility to Protect and the Right of Veto in the Security Council: Some Recent Examples / Cesáreo Gutiérrez Espada // Journal of the Spanisch Institute of Strategic Studies. – 2014. – Núm. 3. – P. 2-25.

171. EU Statement at GA Informal Dialogue on Responsibility to Protect. 8 September 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalr2p.org/media/files/european-union-1.pdf.

172. European Consensus on Humanitarian Aid 2007. Joint Statement by the Council and the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council, the European Parliament and the European Commission (2008/C 25/01). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1431445468547&uri=CELEX:42008X0130(01).

173. European Court of Human Rights. Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia [GC], no. 48787/99, ECHR 2004-VII, §§310-313. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886.

174. Evans, G. Responsibility to protect: Ending mass atrocities crimes once and for all / Gareth Evans. – Brookings Institution Press, 2009. – 349 p.

175. Evans, Gareth. Interview: The R2P Balance Sheet After Libya/ Gareth Evans// The Responsibility to protect: challenges & opportunities in the light of the Libyan intervention // e-International Relations, 2011. – P. 34-42.

176. Evans, Gareth. The Limits of State Sovereignty: The Responsibility to Protect in the 21st Century. Speech on 29 july 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.crisisgroup.org/en/publication-type/speeches/2007/evans-the-limits-of-state-sovereignty-the-responsibility-to-protect-in-the-21st-century.aspx.

177. Evers, Frank. OSCE Conflict Management and the Kyrgyz Experience in 2010 Advanced Potentials, Lack of Will, Limited Options. Working Paper. March 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2015/5811/pdf/CORE_Working_Paper_24.pdf.

178. Fact Sheet: A Comprehensive Strategy and New Tools to Prevent and Respond to Atrocities of April 23, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/04/23/fact-sheet-comprehensive-strategy-and-new-tools-prevent-and-respond-atro.

179. Ferris, Elizabeth. The Politics of Protection: The Limits of Humanitarian Action / Elizabeth Ferris. – Brookings Press, 2011. – 359 p.

180. Finnemore M. The Purpose of Intervention. Changing Beliefs About the Use of Force / M. Finnemore. – Ithaca (NY); L.: Cornell University Press, 2003. – 184 p.

181. Fleck, Dieter. The Responsibility to Rebuild and Its Potential for Law-Creation: Good Governance, Accountability and Judicial Control / Dieter Fleck // Journal of International Peacekeeping. – 2012. – Volume 16, Issue 1-2. – P. 84-98.

182. Focarelli, Carlo. Ahead to the Past? Responsibility to Protect and the Global System / Carlo Focarelli // Groningen Journal of International Law. – Vol.1, No.0. – P. 1-10.

183. Framework of Analysis for Atrocity Crimes. A tool for prevention. United Nations, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/preventgenocide/adviser/pdf/framework%20of%20analysis%20for%20atrocity%20crimes_en.pdf.

184. France urges U.N. council to act on Myanmar cyclone. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reuters.com/article/idUSL07810481.

185. French Humanitarian Strategy 2012-2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/photos-publications-and-graphics/publications/article/french-humanitarian-strategy-2012.

186. French White Paper: Defence and National Security, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gouvernement.fr/sites/default/files/fichiers_joints/livre-blanc-sur-la-defense-et-la-securite-nationale_2013.pdf.

187. Gaeta, P. The UN Genocide Convention: A Commentary / Paola Gaeta. – Oxford University Press, 2009. – 616 p.

188. Gallagher, Adrian. Syria and the Indicators of a "Manifest Failing" / Adrian Gallagher // The International Journal of Human Rights. – 2014. – No.18. – P. 1-19.

189. Garwood-Gowers, Andrew. China's “Responsible Protection” Concept: Reinterpreting the Responsibility to Protect (R2P) and Military Intervention for Humanitarian Purposes / Andrew Garwood-Gowers // Asian Journal of International Law. – January 2016. – Volume 6, Issue 01. – P. 89-118.

190. Garwood-Gowers, Andrew. The Responsibility to Protect and the Arab Spring: Libya as the exception, Syria as a norm? / Andrew Garwood-Gowers // UNSW Law Journal. – 2013. – Vol. 36 (2). – P. 594-618.

191. General Assembly: Statement by Ambassador Berger at the 4th Informal Interactive Dialogue on the Responsibility to Protect, Sep 5, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.new-york-un.diplo.de/Vertretung/newyorkvn/en/__pr/speeches-stateents/2012/20120906-berger-ga-r2p.html;

192. Genser, Jared. The Responsibility to protect / Jared Genser, Irwin Cotler and others. – Oxford University Press, 2012. – 448 p.

193. Glanville, Luke. The Responsibility to Protect Beyond Borders / Luke Glanville // Human Rights Law Review. – Vol. 12, Is. 1, 2012. – P. 1-32.

194. Global Centre for the Responsibility to Protect, The Georgia-Russia Crisis and the Responsibility to Protect: Background Note, August 19, 2008, New York. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalr2p.org/media/files/the-georgia-russia-crisis-and-the-r2p-background-note.pdf.

195. Gottwald, Marlene. Huminizing Security? The EU’s Responsibility to Protect in the Libyan crisis/ Marlene Gottwald // FIIA Working Paper, No. 75, April 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fiia.fi/en/publication/261/humanizing_security/.

196. Grimm, Dieter. Sovereignty: The Origin and Future of a Political and Legal Concept / Dieter Grimm. - New York: Columbia University Press, 2015. – 184 p.

197. Guangya, Wang. Chinese Ambassador to the United Nations, Statement on the Report of the High-Level Panel (Jan. 27, 2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chinaun.org/eng/zghlhg/zzhgg/t181639.htm.

198. Guidance Note of UN Secretary-General "United Nations Approach to Transitional Justice", March 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unrol.org/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf.

199. Haacke, Jürgen. Myanmar, the responsibility to protect, and the need for practical assistance / Jürgen Haacke //Global Responsibility to Protect. – 2009. – No.1 (2). – P. 156-184.

200. Hansen, Annika S. The Transition to a Just Order: Establishing Local Ownership after Conflict. A Practitioners' Guide / Annika S. Hansen, Sharon Wiharta, Bjørn R. Claussen and Stian Kjeksrud. – Pringraf, Sweden, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sipri.org/research/conflict/publications/handbook_high.

201. Hehir, A. Humanitarian Intervention: An Introduction. – Palgrave Macmillan, 2010. – 320 p.

202. Hehir, Aidan. Libya, the Responsibility to Protect and the Future of Humanitarian Intervention / Aidan Hehir, Robert Murray – Palgrave Macmillan, 2013. – 251 p.

203. Hehir, A. NATO's Humanitarian Intervention in Kosovo: Precedent or Aberration? / A. Hehir // Journal of Human Rights. – 2009. – No. 8/3 – P. 245-264.

204. High-Level Panel on Threats, Challenges, and Change, U.N. Secretary-General, Report of the High-Level Panel on Threats, Challenges and Change: A More Secure World: Our Shared Responsibility, U.N. Doc. A/59/565 (Dec. 2, 2004). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/peacebuilding/pdf/historical/hlp_more_secure_world.pdf

205. Hilpold, Peter. Jus post bellum and responsibility to rebuild / Peter Hilpold // SSRN electronic library. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2443272.

206. Hilpold, Peter. The Duty to Protect and the Reform of United Nations – A New Step in the Development of International Law? / Peter Hilpold // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2006. – Vol. 10. – P. 35-69.

207. HM Government. Building Stability Overseas Strategy, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/67475/Building-stability-overseas-strategy.pdf.

208. HM Government. National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015. A Secure and Prosperous United Kingdom. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/478933/52309_Cm_9161_NSS_SD_Review_web_only.pdf.

209. Hoffmann, Julia. Responsibility to Protect: From Principle to Practice / Julia Hoffmann, André Nollkaemper, Isabelle Swerissen. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012. – 384 p.

210. Honna, Jun. Japan and the Responsibility to Protect: coping with human security diplomacy / Jun Honna // The Pacific Review. – March 2012. – Vol.25, No.1. – P. 95-112.

211. House of Commons, International Development Committee. Darfur, Sudan, The Responsibility to Protect: Fifth Report Session 2004-5, 30 March 2005// Official site of United Kingdom Parliament. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications. parliament.uk/pa/cm200405/cmselect/ cmintdev/67/67i.pdf.

212. House of Lords Hanzards. The Responsibility to Protect. 16 July 2015. – Column 722. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/pa/ld201516/ldhansrd/text/150716-0001.htm#15071639000951.

213. Human Development Report, 1994: United Nations Development Programme. – N.Y.: Oxford University Press, 1994. – 136 p.

214. Human Rights and Democracy, The 2011 Foreign and Commonwealth Office Report presented to Parliament in April 2012 by The Rt. Hon. William Hague, the

Secretary of State for the Foreign and Commonwealth Affairs, Responsibility to protect. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fcohrdreport.readandcomment.com/wp-content/uploads/2011/02/Cm-8339.pdf.

215. Human Rights, Intervention and the Use of force / Philip Alston and Euan Macdonald (eds.). – N.Y.: Oxford University Press, 2008. – 312 p.

216. Humanitarian Intervention. A History / Edited byBrendan Simms and D. J. B. Trim. – Cambridge University Press, 2011. – 426 p.

217. ICRC. Strengthening Protection in War: A Search for Professional Standards. – Geneva, 2001. – 130 p.

218. International Commissions and the Power of Ideas / Edited by Ramesh Thakur, Andrew F. Cooper and John English. – Tokyo, New York, Paris: United Nations University Press, 2006. – 322 p.

219. International Court of Justice. Case concerning the military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Judgment of 27 July 1986. ICJ Reports 1986. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5.

220. International Court of Justice. Conditions of Admission of a State to Membership in the United Nations (Article 4 of the Charter), Advisory Opinion, 28 May 1948. ICJ Reports 1948. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/3/1823.pdf

221. International Court of Justice. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion of 9 July 2004, I.C.J. Reports 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=4&case=131&p3=4

222. International Court of Justice. The Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina vs. Serbia and Montenegro). Judgment of February 26, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf.

223. International status of Soulh-West Africa, Advisory Opinion : I.C. J. Reports 1950, p. 128. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/10/1891.pdf.

224. Intervention du président de la République à l'Assemblée Générale des Nations Unies. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.elysee.fr/declarations/article/intervention-du-president-de-la-republique-a-l-assemblee-generale-des-nations-unies/.

225. Interview by Minister of Foreign Affaires of the Russian Federation Sergey Lavrov to BBC, Moscow, August 9, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/F87A3FB7A7F669EBC32574A100262597.

226. Iyi, J.-M. Humanitarian Intervention and the AU-ECOWAS Intervention Treaties Under International Law. Towards a Theory of Regional Responsibility to Protect. / John-Mark Iyi. – Springer International Publishing Switzerland, 2016. – 352 p.

227. Jarwis, Samuel Andrew John. Obama's adoption of the responsibility to protect: a constructivist analysis / Samuel Andrew John Jarwis // Journal of politics & international studies – Summer 2013. – Vol. 9. – P. 212-249.

228. Judson, Anne-Marie. Where is R2P grounded in international law?: thesis submitted for the degree of Master of Arts / Anne-Marie Judson. Dunedin, New Zeeland, 27 January 2012.

229. Jus Post Bellum: Towards a Law of Transition from Conflict to Peace / Ed. by Carsten Stahn, Jann K. Kleffner. – The Hague: T.M.C. Asser Press, 2008. – 320 p.

230. Keller, Lucy. UNTAC in Cambodia – from occupation, civil war and genocide to peace/ Lucy Keller// Max Planck Yearbook of United Nations Law. – Vol.9, 2005. – PP.127-178.

231. Kersten, Mark. Impunity Rules: Libya Passes Controversial Amnesty Law/ Mark Kersten. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://justiceinconflict.org/2012/05/08/impunity-rules-libya-passes-controversial-amnesty-law/;

232. Kersten, Mark. Libya's Political Isolation Law: Politics and Justice or the Politics of Justice?/ Mark Kersten. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://justiceinconflict.org/2014/02/06/libyas-political-isolation-law-politics-and-justice-or-the-politics-of-justice/.

233. Kersten, M. A Fatal Attraction? The UN Security Council and the Relationship between R2P and the International Criminal Court / Mark Kersten. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://justiceinconflict.org/2013/02/27/a-fatal-attraction-the-un-security-council-and-the-relationship-between-r2p-and-the-international-criminal-court/.

234. Kioko, Ben. The right of intervention under the African Union's Constitutive Act: From non-interference to non-intervention / Ben Kioko // International Review of the Red Cross. – 2003. – No. 852. – P. 807-826.

235. Kohen, Marcelo Gustavo. Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution Trough International Law. La Promotion de la Justice, Des Droits de L'homme Et Du Règlement Des Conflits Par Le Droit International / Marcelo Gustavo Kohen. – Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2007. – 1238 p.

236. Korff, D. The right to life. A guide to the implementation of Article 2 of the European Convention on Human Rights / Douwe Korff. – Council of Europe, 2006.

237. Koval, Dmytro. Responsibility to protect and the external security police of the European Union / Dmytro Koval // European political and law discourse. – 2014. – Vol. 1, Issue 5. – P. 15-26.

238. Kuwali, D. The Responsibility to Protect: Implementation of Article 4(h) Intervention / Dan Kuwali. – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2011. – 530 p.

239. Labonte, M. Human Rights and Humanitarian Norms, Strategic Framing, and Intervention. Lessons for the responsibility to protect / Melissa Labonte. – Oxon: Routledge, 2013. – 240 p.

240. La responsabilité de protéger / Editions A. Pedone. Societe Francaise pour le Droit International, Colloque de Nanterre. – Pedone, 2008. – 364 p.

241. Lagrange E., La representation institutionelle dans l'ordre international / E. Lagrange. – The Hague: Kluwer Law International, 2002. – 624 p.

242. Law and Civil War in the Modern World / Ed. By J.N. Moore. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1974. – 648 p.

243. Leckie, Scott. Conflict and Housing, Land and Property Rights: A Handbook on Issues, Frameworks and Solutions / Scott Leckie, Chris Huggins. – Cambridge University Press, 2011. – 297 p.

244. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, p. 226. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7495.pdf.

245. Lei de Terras (Estado de Angola). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gloobal.net/iepala/gloobal/fichas/ficha.php?entidad=Textos&id=4308&opcion=documento.

246. Leninger, Julia. Democracy and UN Peace-Keeping – Conflict Resolution Through State-Building and Democracy Promotion in Haiti / Julia Leninger // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2006. – Vol.10. – P. 465-530.

247. Letter dated 9 November 2011 from the Permanent Representative of Brazil to the United Nations addressed to the Secretary-General. U.N. Doc. A/66/551–S/2011/701. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undocs.org/A/66/874.

248. Letter from Ambassador Bolton to UN Member States Conveying U.S. Amendments to the Draft Outcome Document Being Prepared for the High Level Eventon Responsibility to Protect (Aug.30, 2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.int/usa/reform-un-jrb-ltr-protect-8-05.pdf

249. Luck Edward. Remarks to the UN General Assembly on the Responsibility to Protect / E. Luck. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/preventgenocide/adviser/pdf/EL%20GA%20remarks%202009.pdf

250. Luck, Edward. Sovereignty, Choice, and the Responsibility to Protect / Edward Luck // Global Responsibility to Protect. – 2009. – No. 1. – P. 10-21.

251. Luck, Edward. The United Nations and the Responsibility to Protect / Edward Luck // The Stanley Foundation Policy Analysis Brief. – August 2008. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://www.stanleyfoundation.org/publications/pab/LuckPAB808.pdf

252. Magnuson, William. The responsibility to protect and the decline of sovereignty: free speech protection under international law / William Magnuson // Vanderbilt Journal of Transnational Law. – 2010. – Vol.43, №2 (March 2010). – P. 255-312.

253. Massingham, Eve. Military intervention for humanitarian purposes: does the Responsibility to Protect doctrine advance the legality of the use of force for humanitarian ends? / Eve Massingham // International review of the Red Cross. – December 2009. – Vol. 91, No. 876. – P. 803-831.

254. Międzynarodowe Prawo Humanitarne. Tom III. Zasady podejmowania działań przy użyciu siły / Red. Bugajski, Dariusz R. – Gdynia: Wydawnictwo Akademickie Akademia Marynarki Wojennej, 2012. – 290 s.

255. Miller, Sarah. Revisiting Extraterritorial Jurisdiction: A Territorial Justification for Extraterritorial Jurisdiction under the European Convention / Sarah Miller // European Journal of International Law. – 2009. – Vol. 20, Is. 4. – P. 1223-1246.

256. Mills, Kurt. International Responses to Mass Atrocities in Africa: Responsibility to Protect, Prosecute, and Palliate / Kurt Mills. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015. – 320 p.

257. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States 1933. OAS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-40.html.

258. Muravchik, Joshua. Protection Racket: ‘Responsibility to Protect’ Becomes a Doctrine/ Joshua Muravchik // World Affairs – July-August 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldaffairsjournal.org/article/protection-racket-%E2%80%98responsibility-protect%E2%80%99-becomes-doctrine.

259. Murithi, Tim. Handbook of Africa’s International Relations / Tim Murithi and others. – Routledge, 2013. – 440 p.

260. Nanda, Ved P. The future under international law of the responsibility to protect after Libya and Syria / Ved P. Nanda // Michigan State International Law Review. – 2013. – Vol. 21:1. – P. 1-42.

261. Nanda, Ved P. Tragedies in Northern Iraq, Liberia, Yugoslavia and Haiti – Revisiting the Validity of the Humanitarian Intervention Under International Law – Part I / Ved P. Nanda // Denv. Journal of International Law. – 1992. – Vol. 20. – P. 305-334.

262. Nasu, Hitoshi. The UN Security Council's responsibility and the "responsibility to protect"/ Hitoshi Nasu// Max Planck Yearbook of United Nations Law. – Vol.15, 2011. – P. 377-418.

263. National Accord and Reconciliation Act 2008. Laws of Kenya [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kenyalaw.org/kl/fileadmin/pdfdownloads/Acts/NationalAccordandReconciliationAct_No4of2008.pdf.

264. Nel, Philip. South Africa: The Demand for Legitimate Multilateralism, in Kosovo and the Challenge of Humanitarian Intervention, Reliefweb Updates. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reliefweb.int/node/61294.

265. NEPAD Framework Document, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nepad.org/nepad/knowledge/doc/1767/nepad-framework-document.

266. Newman, Edward. R2P: Implications for World Order / Edward Newman // Global Responsibility to Protect. – 2013. – No. 5. – P. 235-259.

267. Newman, Edward. What prospects for common humanity in a divided world? The scope for RtoP in a transitional international order / Edward Newman // International Politics. – 2016. – Vol. 53, Issue 1. – P. 32-48.

268. Normative Pluralism and International Law. Exploring Global Governance / Edited by Jan Klabbers and Touko Piiparinen - Cambridge University Press, 2013. – 358 p.

269. Normativization. // Wordow Dictionary. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://m.wordow.com/english/dictionary/normativization.

270. O'Shea, Elizabeth. Responsibility to Protect (R2P) in Libya: Ghosts of the Past Haunting the Future / Elizabeth O'Shea // International Human Rights Law Review. – 2012. – Vol. 1 (2012). – P. 173-190.

271. Oberleitner, Gerd. Human security: a challenge to international law / Gerd Oberleitner // Global governance. – 2005. – №11. – P. 185-203.

272. Orford, Anna. From Promise to Practice? The Legal Significance of the Responsibility to Protect Concept / Anna Orford // Global Responsibility to Protect. – 2011. – No. 3. – P. 400-424.

273. Orford, Anna. International Authority and the Responsibility to Protect / Anna Orford. – Cambridge University Press, 2011. – 246 p.

274. Orford, Anna. Moral Internationalism and the Responsibility to Protect / Anna Orford // The European Journal of International Law. – 2013. – Vol. 24 No. 1. – P. 83-108.

275. Österdahl, Inger. Preach What You Practice. The Security Council and the Legalisation ex post facto of the Unilateral Use of Force / Inger Österdahl // Nordic Journal of International Law. – 2005. – Volume 74, Issue 2. – P.231-260.

276. Oswald, Bruce. Documents on the Law of UN Peace Operations. / Bruce Oswald, Helen Durham, Adrian Bates. – Oxford University Press, 2010. – 624 p.

277. Paris, R. At War's End: Building Peace After Civil Conflicts / Roland Paris. – Cambridge University Press, 2004. – 289 p.

278. Patrick, Stewart. The Role of the U.S. Government in Humanitarian Intervention. Remarks to the 43rd Annual International Affairs Symposium "The Suffering of Strangers: Global Humanitarian Intervention in a Turbulent World", Lewis and Clark College. Portland, Oregon, April 5, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001-2009.state.gov/s/p/rem/31299.htm.

279. Pattison, J. Humanitarian Intervention and the Responsibility to protect: Who should Intervene? / J. Pattison. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 304 p.

280. Pattison, James. Jus post bellum and responsibility to rebuild / James Pattison // British Journal of Political Sciences. – November 2013. – P. 1-27.

281. Pattison, James. The Ethics of ‘Responsibility While Protecting: Brazil, the Responsibility To Protect, and Guidelines for Humanitarian Intervention / James Pattison // Human Rights and Welfare Working Paper. – No. 71, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.du.edu/korbel/hrhw/ workingpapers/2013/71-pattison-2013.pdf.

282. Peters A. The Security Council’s Responsibility to Protect / Ann Peters // International Organizations Law Review. – 2011. – Vol. 8. – Issue 1. – P. 15–54.

283. Presidential Study Directive on Mass Atrocities of August 04, 2011. President of Unites States. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/08/04/presidential-study-directive-mass-atrocities.

284. Pretoria Principles on ending mass atrocities pursuant to Article 4(h) of the Constitutive Act of the AU 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chr.up.ac.za/index.php/centre-news-2013/1218-pretoria-principles-on-ending-mass-atrocities-pursuant-to-article-4h-of-the-constitutive-act-of-the-african-union.html

285. Principles of China’s foreign policy (chapter from Andrew J. Nathan and Robert S. Ross. The Great Wall and the Empty Fortress: China’s Search for Security – New York: W.W. Norton, 1997). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://afe.easia.columbia.edu/special/china_1950 _forpol_principles.htm.

286. Progress report on the prevention of armed conflict Report of the Secretary-General of 18 July 2006. UN Doc. A/60/891. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CPR%20A%2060%20891.pdf.

287. Protocol on Democracy and Good Governance Supplementary to the Protocol relating to the Mechanism for Conflict Prevention, Management, Resolution, Peacekeeping and Security Dakar, December 2001. ECOWAS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sec.ecowas.int/sitecedeao/english/protocoles/Protocol%20on%20good-governance-and-democracy-rev-5EN.pdf.

288. Protocol on the Establishment of a Conflict Early Warning and Response Mechanism for IGAD Member States. Djibouti: Inter-governmental Authority on Development (IGAD), 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fsc.gov.et/resources/Negarit%20Gazeta/Gazeta-1995/Proc%20No.%202972002%20Protocol%20on%20the%20Establishment%20of%20a%20Confli.pdf.

289. Protocol Relating to the Mechanism for Conflict Prevention, Management, Resolution, Peace-keeping and Security, adopted 10 December 1999, ECOWAS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wwwsec.ecowas.int/sitecedeao/english/ ap101299.htm.

290. Ralph, Jason. Mainstreaming the responsibility to protect in UK strategy. Improving the Government's response to the threat of mass atrocity. Report written for the United Nations Association–UK. 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.una.org.uk/sites/default/files/UNA-UK%20Policy%20briefing%202%20-%20Professor%20Jason%20Ralph%20-%20Mainstreaming%20R2P%20in%20UK%20strategy.pdf.

291. Reike, Ruben. The "Responsibility to Prevent": An International Crimes Approach to the Prevention of Mass Atrocities / Ruben Reike // Ethics and international affairs. – 2014. – Issue 28.4. – P. 451-476.

292. Reinold, Theresa. The United States and the Responsibility to protect: Impediment, Bystander or Norm Leader? / Theresa Reinold // Global responsibility to protect journal. – 2011. – Vol. 3, No. 1. – P. 61-87.

293. Reisman, W. Michael. The Manley O. Hudson Lecture: Why Regime Change Is (Almost Always) a Bad Idea / W. Michael Reisman // The American Journal of International Law. – July 2004. – Vol. 98(3). – P. 516-525.

294. Reiter, Andrew G. Transitional Justice in Balance: Comparing Processes, Weighing Efficacy / Tricia Olsen, Leigh Payne and Andrew Reiter. – Washington, DC: US Institute of Peace Press, 2010. – 248 p.

295. Remarks by H.E. Mr. Swen Jurgenson on behalf of Estonia, Latvia and Lithuania at 2015 GA Informal Dialogue on Responsibility to Protect. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу:http://www.globalr2p.org/media/files/estonia-also-on-behalf-of-latvia-and-lithuania.pdf.

296. Remarks by H.E. Mr. Yashar Aliyev, Permanent Representative of the Republic of Azerbaijan at GA Informal Dialogue on Responsibility to Protect. 8 September 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalr2p.org/media/files/azerbaijan.pdf.

297. Report of the independent international commission of inquiry on the Syrian Arab Republic. 23 November 2011. UN Doc. A/HRC/S-17/2/Add.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/SY/A.HRC.S-17.2.Add.1_en.pdf.

298. Report of the International Law Commission on the work of its fifty-second session (2000). Topical summary of the discussion held in the Sixth Committee of the General Assembly during its fifty-fifth session prepared by the Secretariat. UN Doc. A/CN.4/513. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/ilc/documentation/English/ A_55_10.pdf.

299. Report of the UN Secretary-General "In larger freedom: towards development, security and human rights for all". UN Doc. A/59/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/59/2005.

300. Report on implementation of the European Security Strategy: Providing Security in a Changing World, 11 December 2008 (S407/08). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/ pressdata/EN/reports/104630.pdf.

301. Report with a proposal for a European Parliament recommendation to the Council on the UN principle of the 'Responsibility to Protect' ('R2P') (2012/2143(INI)), 4 April 2013. / Committee on Foreign Affairs; Rapporteur: Franziska Katharina Brantner. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2016-0146+0+DOC+XML+V0//EN

302. Research Handbook on International Conflict and Security Law. Jus ad bellum, Jus in bello, Jus post bellum / Ed. by Nigel D. White, Christian Henderson. – Edward Elgar Publishing Limited, 2013. – 685 p.

303. Resolution 918 (1994), adopted by the Security Council at its 3377th meeting, on 17 May 1994. UN Doc. S/RES/918 (1994). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Disarm%20SRES918.pdf.

304. Rimmer, Susan Harris. New Issues in Refugee Research. Refugees, internally displaced persons and the ‘responsibility to protect’ / Susan Harris Rimmer// Policy Development and Evaluation Service, United Nations High Commissioner for Refugees. – 2010. – Research Paper No. 185. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unhcr.org/4b97b0909.pdf.

305. Rotmann, Philipp. Major powers and the contested evolution of a responsibility to protect/ Philipp Rotmann, Gerrit Kurtz, Sarah Brockmeier// Conflict, Security & Development. – 2014. – Vol. 14, No. 4. – P. 355-377.

306. Rule of Law Tools for Post-Conflict States. Truth Commissions. / Office of UN High Commissioner for Human Rights. – New York, Geneva: United Nations, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawTruthCommissionsen.pdf.

307. Sarkin, Jeremy. Is the Responsibility to Protect an Acceptable Norm of International Law in the Post-Libya era? How Its Third Pillar Ought to Be Applied / Jeremy Sarkin // Groningen Journal of International Law – 2012. – Vol. 1, No. 0.

308. Schabas, William. Whither Genocide? The International Court of Justice Finally Pronounces / William Schabas // Journal of Genocide Research. – 2007. – Vol. 9. No. 2. – P. 183-192.

309. Scheffer D. Atrocity Crimes Framing the Responsibility to Protect / David Scheffer // Case Western Reserve Journal of International Law. – 2007-2008. – Vol.40, Issue 1&2. – P. 319-324.

310. Secretary-General Reflects on “Intervention” in Thirty-fifth Annual Ditchley Foundation Lecture. Press Release SG/SM/6613 by 26 June 1998. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/press/en/1998/19980626.sgsm6613.html.

311. Security Council Report, 6650th meeting, Wednesday, 9 November 2011, 10 a.m., New York. UN Doc. S/PV.6650. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/POC%20S%20PV%206650.pdf;

312. Serena K. Sharma. The Responsibility to Prevent: Overcoming the Challenges of Atrocity Prevention / Ed. By Serena K. Sharma, Jennifer M. Welsh. – Oxford University Press, 2015. – 480 p.

313. Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity, Resolution GA UN 60/147 16 December 2005, UN Doc. A/RES/60/147. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/asp/ ws.asp?m=A/RES/60/147.

314. Seybolt, B. Taylor. Humanitarian Military Intervention: The Conditions for Success and Failure / Taylor B. Seybolt. – SIPRI, Oxford University Press, 2008. – 312 p.

315. Sixty-sixth General Assembly Informal Thematic Debate. General Assembly UN Doc. GA/11270. 5 September 2012. Department of Public Information. News and Media Division. New York, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/News/Press/docs/2012/ga11270.doc.htm.

316. Solidarity: A Structural Principle of International Law / Rüdiger Wolfrum and Chie Kojima (eds.). – Berlin: Springer, 2010. – 251 p.

317. Stafford, T. Crimea and the Hijacking of the Responsibility to Protect / Timothy Stafford and Laura Dzelzyte // Human Security Center. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hscentre.org/opinion/crimea-hijacking-responsibility-protect/.

318. Stahn C. Responsibility to protect: Political Rhetoric or Emerging Legal Norm [notes] / Carsten Stahn // American Journal of International Law. – 2007. – Vol.101, Issue 1. – P. 99-120.

319. Stahn, Carsten. Responsibility to protect, the International Criminal Court and the Libyan arrests / Carsten Stahn // The Hague Justice Portal. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=12998.

320. Stanley Foundation. Strategies and Next Steps for the Responsibility to Protect: A Conversation with UN Member States. Policy dialogue brief from 45th United Nations Issues Conference, 12-14 February 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.stanleyfoundation.org/publications/report/UNIssues2014PDB.pdf.

321. State responsibility: Comments and observations received from Governments. UN Doc. A/CN.4/515 and Add.1–3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_515.pdf.

322. Statement by Ambassador Zohrab Mnatsakanyan, Permanent Representative of Armenia to the United Nations, at General Assembly informal interactive dialogue on the Report of the Secretary-General on responsibility to protect "A vital and enduring commitment: Implementing the responsibility to protect". 8 September 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.globalr2p.org/media/files/am-statement-at-ga-dialogue-on-r2p-final-8sep15.pdf.

323. Statement by the Chairman of the Coordinating Bureau of the Non-Aligned Movement, Ambassador Radzi Rahman, on behalf of the Non-Aligned Movement at the Informal Meeting of the Plenary of the General Assembly Concerning the Draft Outcome Document, June 21, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.int/Malaysia/NAM/nam210605.html.

324. Statement by the Special Adviser on the Prevention of Genocide. 15 November 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/News/dh/infocus/westafrica/mendez-15nov2004.htm.

325. Statement by Turkey at GA Informal Dialogue on Responsibility to Protect. 8 September 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.globalr2p.org/media/files/turkey-1.pdf.

326. Statement by Ukraine at the General Assembly informal interactive dialogue on the Responsibility to Protect: "Fulfilling our collective responsibility: International

assistance and the responsibility to protect". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalr2p.org/media/files/ukraine.pdf.

327. Strauss E. A bird in the hand is worth two in the bush – on the assumed legal nature of the responsibility to protect / Ekkehard Strauss // Global responsibility to protect. – 2009. – Vol.1, Issue 3. – P. 291-323.

328. Study of the implications for human rights of recent developments concerning situations known as state of siege or emergency. 27 July 1982. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1982/15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrlibrary.umn.edu/Implications%20for%20human%20rights%20siege%20or%20emergency_Questiaux.pdf.

329. Suspender el derecho al veto en los casos de crímenes masivos - Tribuna de Laurent Fabius. 4 de octubre de 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/es/asuntos-globales/organizaciones-internacionales/eventos/2013-4074/article/suspender-el-derecho-al-veto-en.

330. Teitt, Sarah. Assessing Polemics, Principles and Practices: China and the Responsibility to Protect / Sarah Teitt // Global Responsibility to Protect. – Vol. 1, Issue 2. – P. 208-236.

331. Teson F. Humanitarian Intervention: An Inquiry into Law and Morality. – Irvington-on-Hudson: Transnational Publishers, 1997. – 450 p.

332. Text of the peace agreement submitted by M. Nicolas Sarkozy to President of Georgia Mikhaïl Saakachvili and President of Russia Dmitri Medvedev. Paris, August 14, 2008. // France in the United States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://franceintheus.org/spip.php?article1101.

333. Thakur, Ramesh. Libya and the Responsibility to Protect: Between Opportunistic Humanitarianism and Value-Free Pragmatism / Ramesh Thakur // Security Challenges. – Summer 2011. – Vol. 7, No. 4. – P. 13-25.

334. Thakur, Ramesh. R2P after Libya and Syria: Engaging Emerging Powers / Ramesh Thakur // The Washington Quarterly. – Spring 2013. – Vol. 36, No. 2. – P. 61-76.

335. Thakur, Ramesh. R2P, Libya and International Politics as the Struggle for Competing Normative Architectures / Ramesh Thakur // The Responsibility to protect: challenges & opportunities in the light of the Libyan intervention – e-International Relations, 2011. – P. 12-14.

336. The 2010 NATO Strategic Concept "Active Engagement, Modern Defence". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/nl/natohq/topics_82705.htm.

337. The Common African Position on the Proposed Reform of the United Nations: The Ezulwini Consensus, Executive Council, 7th Extraordinary Session, 7-8 March 2005, Addis Ababa, Ethiopia, Ext/EX.CL/2 (VII). 2005. AU Doc. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cfr.org/world/common-african-position-proposed-reform-united-nations-ezulwini-consensus/p25444.

338. The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present / Edited by Fabian Klose. – Cambridge University Press, 2016. – 364 p.

339. The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned / Independent International Commission on Kosovo. – New York: Oxford University Press, 2000. – 100 p.

340. The 1985 Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency. Text by Richard B. Lillich. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/ParisMinimumStandards.pdf.

341. The Peacebuilding Commission. Working Methods. Part I. Document of 30 April 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.betterpeace.org/files/PBC%20Working%20Methods%20Compendium_Part%20I_30April2013.pdf

342. The Permanent Mission of Germany to the U.N., New York, Statement by Ambassador Berger at the 4th Informal Interactive Dialogue on the Responsibility to Protect (Sept. 5, 2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.new-

york-un.diplo.de/Vertretung/newyorkvn/en/__pr/speechesstatements/2012/20120906-berger-ga-r2p.html.

343. The Responsibility to Protect – From Evasive to Reluctant Action? The Role of Global Middle Powers / Brosig, Malte (ed.). - Johannesburg: United Litho, 2012. – 140 p.

344. The Responsibility to protect. Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty – Ottawa, International Development Research Centre, 2001. – 104 p.

345. The United Nations Rule of Law Indicators. Implementation Guide and Project Tools. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/peacekeeping/publications/un_rule_of_law_indicators.pdf.

346. Theorising the responsibility to protect / Ed. by Ramesh Thakur and William Maley. – Cambridge University Press, 2015. – 356 p.

347. Thuth, Justice and Reparations. Establishing an Effective Truth Commissions. / Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.amnesty.org/en/documents/POL30/009/2007/en/.

348. Transcript of President Obama's Commencement Address at West Point, 28 May 2014. // New York Tymes. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2014/05/29/us/politics/transcript-of-president-obamas-commencement-address-at-west-point.html.

349. UK Defence Doctrine. Joint Doctrine Publication 0-01 (JDP 0-01) (5th Edition), November 2014. Annex 2C – UK Defence and the law. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/389755/20141208-JDP_0_01_Ed_5_UK_Defence_Doctrine.pdf.

350. UN General Assembly Resolution 41/120 of 4 December 1986. UN Doc. A/RES/41/120 (1986). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/documents/ga/res/41/a41r120.htm.

351. UN General Assembly Resolution 63/308 of 14 September 2009. The Responsibility to Protect. UN Doc. A/RES/63/308 (2009). [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/63/308.

352. UN peace missions must not be excuses for military intervention: Iran. // UN PressTV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.presstv.ir/detail/2013/02/20/289883/iran-urges-un-not-to-deviate-in-missions/.

353. UN Security Council Draft Resolution. UN Doc. S/2011/612. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Syria%20S2011%20612.pdf.

354. UN Security Council Draft Resolution. UN Doc. S/2012/77. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Syria%20S2012%2077.pdf.

355. UN Security Council Resolution 1564 (2004) of 18 September 2004. UN Doc. S/RES/1564 (2004). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=s/res/1564(2004).

356. UN Security Council Resolution 1590 (2005) of 24 March 2005. UN Doc. S/RES/1590 (2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=s/res/1590(2005).

357. UN Security Council Resolution 1591 (2005) of 29 March 2055. UN Doc. S/RES/1591 (2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unscr.com/en/resolutions/1591.

358. UN Security Council Resolution 1593 (2005) of 31 March 2005. UN Doc. S/RES/1593 (2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/RES/1593(2005).

359. UN Security Council Resolution 1674 (2006) of 28 April 2006. UN Doc. S/RES/1674 (2006). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/RES/1674(2006).

360. UN Security Council Resolution 1970 (2011) of 26 February 2011. UN Doc. S/RES/1970 (2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/1970(2011).

361. UN Security Council Resolution 1973 (2011) of 17 March 2011. UN Doc. S/RES/1973 (2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1973(2011).

362. UN Security Council Resolution 2014 (2011) of 21 October 2011. UN Doc. S/RES/2014 (2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2014(2011).

363. UN Security Council Resolution 2085 (2012) of 20 December 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2085%20%282012%29.

364. UN Security Council Resolution 2165 (2014) of 14 July 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unscr.com/en/resolutions/2165.

365. UNDOC. Compendium of United Nations standards and norms in crime prevention and criminal justice. – New York, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Compendium_UN_Standards_and_Norms_CP_and_CJ_English.pdf.

366. United Nations Guidance for Effective Mediation. 2012. An annex to the report of the Secretary-General on *Strengthening the role of mediation in the peaceful settlement of disputes, conflict prevention and resolution* (A/66/811, 25 June 2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://peacemaker.un.org/guidance-effective-mediation.

367. Valentino, Benjamin A. Final Solutions, Mass Killing and Genocide in the 20th Century / Benjamin A. Valentino. – N.Y.: Cornell University Press, 2004. – 315 p.

368. VanLandingham, Rachel. Politics or Law? The Dual Nature of the Responsibility to Protect / Rachel VanLandingham // Denver Journal of International Law and Policy. – Vol. 41, No. 1 – P. 63-87.

369. Verbatim record of the Plenary meetings of the 54th session of the General Assembly. 27th plenary meeting Wednesday, 6 October 1999, 10 a.m. New York. U.N. Doc. A/54/PV.27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://daccess-ods.un.org/TMP/6690528.39279175.html.

370. Vincent, Marie and Wouters, Jan. The Responsibility to protect: Where Does the EU Stand. Policy Brief / Marie Vincent and Jan Wouters – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.madariaga.org/publications/reports/157-the-responsibility-to-protect-where-does-the-eu-stand.

371. Violations of Human Rights. Possible Rights of Recourse and Forms of Resistance. / Ed. by UNESCO. – Paris, UNESCO, 1984. – 230 p.

372. Vollebaek, Knut. Statement in informal interactive dialogue on "The Role of regional and sub-regional arrangements in implementing the responsibility to protect" to the UN General Assembly, 12 July 2011, New York. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalr2p.org/resources/341.

373. Waal, Alex de. Darfur and the failure of the responsibility to protect / Alex de Waal // International Affairs. – 2007. – No. 83:6. – P. 1039–1054

374. Walling, C. B. All necessary measures: the United Nations and humanitarian intervention / Carrie Booth Walling. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. – 320 p.

375. Walzer, M., Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations / Michael Walzer. – New York: Basic Books, 1977. – 384 p.

376. Weiss, Thomas G. Humanitarian Intervention: Ideas in Action / Thomas G. Weiss. With a foreword by G. Evans. – Massachusetts: Polity, 2008. – 226 p.

377. Weiss, Thomas G. Responsibility to Protect: Cultural Perspectives in the Global South / Thomas G. Weiss and Rama Mani. – Routledge, 2013. – 260 p.

378. White House. U.S. National security strategy, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf.

379. White House. U.S. National security strategy, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national _security_strategy.pdf.

380. White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://merln.ndu.edu/whitepapers/germany_white_paper_2006.pdf;

381. Williams, Abioudin. The Responsibility to Protect and Peacemaking / Abioudin Williams // The Responsibility to protect: challenges & opportunities in the light of the Libyan intervention – e-International Relations, 2011 – P. 31-33.

382. Williams, Paul D. The Responsibility to protect, Norm Localisation and African International Society/ Paul D. Williams // Global Responsibility to Protect. – June 2009. – 1:3. – P. 392-416.

383. Wilson. UK Fully Committed to Implementing the Responsibility to Protect. Statement by ambassador of the UK Mission to the UN, at the UN General Assembly Interactive Dialogue on Responsibility to Protect, 11 September 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/speeches/uk-fully-committed-toimplementing-the-responsibility-toprotect.

384. Wong, Jarrod. Reconstructing the Responsibility to Protect in the Wake of Cyclones and Separatism / Jarrod Wong // Tulane Law Review. – 2009. – Vol. 84. – P. 219-263.

385. World Not Fulfilling 'Never Again' Vow, Secretary-General Tells General Assembly Meeting on Responsibility to Protect. U.N. Press Release GA/11270 (Sept. 5, 2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/press/en/2012/ga11270.doc.htm.

386. Yearbook of the International Law Commission 1949. – New York, United Nations, 1956. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1949_v1.pdf.

387. Zongze, Ruan. Responsible Protection: Building a Safer World / Ruan Zongze // China International Studies. – 2012 – Volume 34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ciis.org.cn/english/2012-06/15/content_ 5090912.htm.